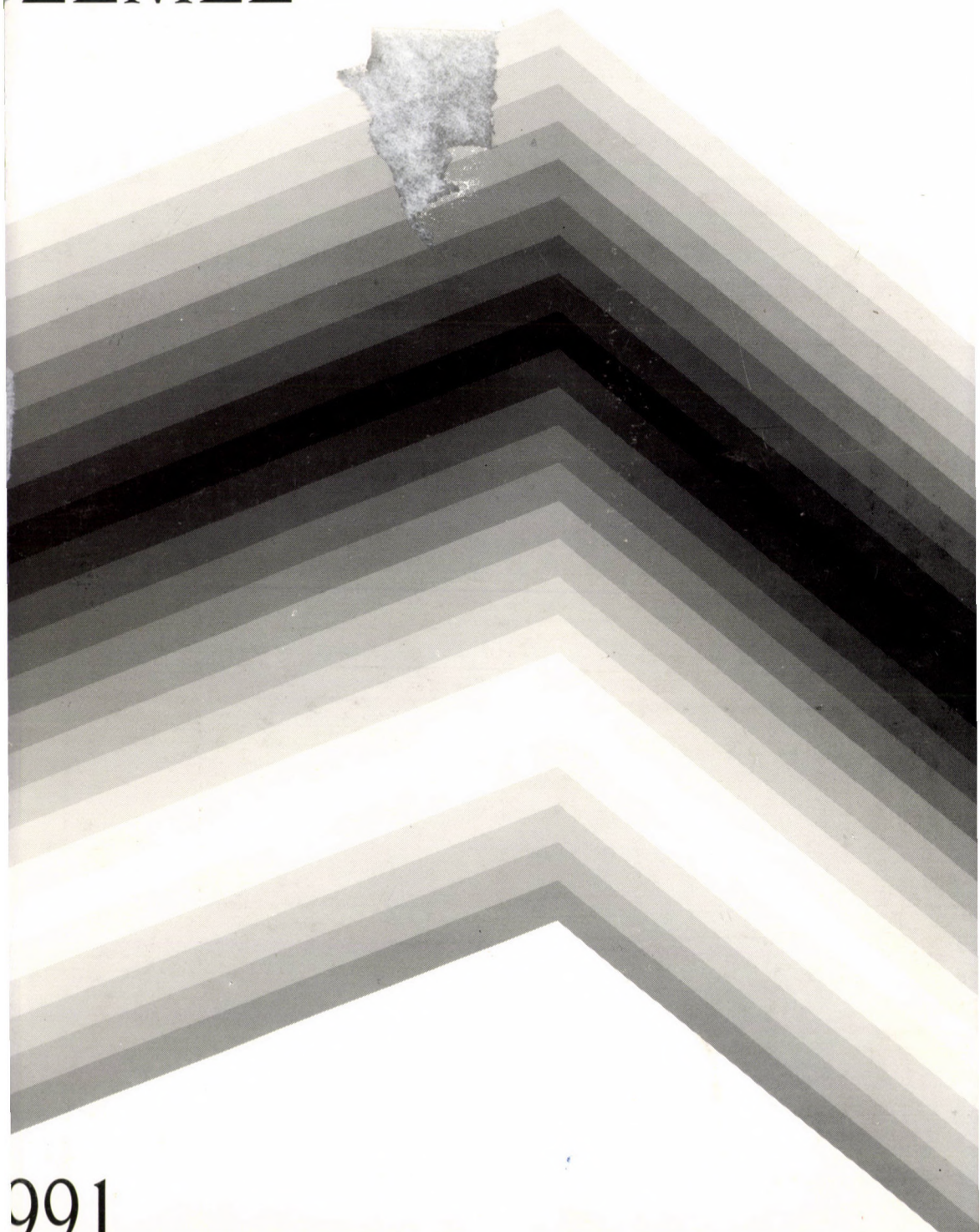

1990
PSYCHOLOGIAI
SZEMLE

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1991

Szerkesztő bizottság:

Balázs Katalin
Bozóki András
Czakó Ágnes
Csanádi Gábor
Csákó Mihály
Farkas János
Füstös László
Gábor László
Kamarás István
Kovács I. Gábor
Köllő János
Kuczi Tibor
Lukács Péter
Neményi Mária
Pauker Csaba
Rényi Ágnes
Répássy Helga
Róbert Péter
Róna-Tas Ákos
Rudas Tamás
Sík Endre
Somlai Péter
Szalai Júlia
Szántó Zoltán
Tardos Róbert
Tausz Katalin

Szerkesztőség:

Cseh-Szombathy László
(főszerkesztő)
Heleszta Éva
(szerkesztőségi titkár)
Kovách Imre
Lengyel György
Némedi Dénes
Wessely Anna

Tanácsadó testület:

Andorka Rudolf
Angelusz Róbert
Bertalan László
Csepeli György
Ferge Zsuzsa
Hegedűs András
Huszár Tibor
Karády Viktor
Kemény István
Kolosi Tamás
Laky Teréz
Losonczi Ágnes
Márkus Mária
Szelényi Iván

Cím: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 121-4830

Fax: 122-1843

e-mail: H2001LEN@ELLA.HU

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Kolosi Tamás–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989–90	5
Andorka Rudolf: A magyarországi és finnországi hosszú távú társadalmi fejlődés a társadalmi jelzőszámok idősorai alapján	35
Róbert Péter: Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig	59
Pokol Béla: A professziótól a professzionális intézményrendszerig	85

MŰHELY

Laki Mihály: Az infláció leküzdésének nem kormányzati módszerei	103
Bozóki András–Kovács Éva: A politikai pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxisblokádn idején	109
Pál Gabriella: „Ne szavazz, csináld magad!” Gondolatok a taxisblokádról	127

TÁJÉKOZÓDÁS

Tóth István György: A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája	151
Balogh István: Richard Münch voluntarisztikus társadalomelmélete	172
Lenka Kalinová: Egy cseh-szlovák szociológiai tanulmánykötetről	181

KÖNYVEK

Wolf Lepenies: <i>Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft</i> (Némedi Dénes)	184
J. A. Beckford: <i>Religion and Advanced Industrial Society</i> (Molnár Attila)	186
Louis Roussel: <i>La famille incertaine</i> (Cseh-Szombathy László)	189
David Lane: <i>Soviet Society under Perestroika</i> (Kolosi Tamás–Sík Endre)	192

BEKÖSZÖNTŐ

A SZOCIOLÓGIAI SZEMLE, a Magyar Szociológiai Társaság negyedévenként megjelenő folyóirata köszönti olvasóit.

A *Szociológia*, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata helyébe lépő lapunk a már ezres létszámú magyar szociológus társadalom munkásságának bemutatásához, megismeréséhez kíván fórumot teremteni, egyben teret adva az aktuális társadalmi problémák szakszerű elemzéseinek, amelyek nagyobb olvasói kör érdeklődésére is számot tarthatnak. Reméljük, hogy a magyar szociológusok tevékeny közreműködésével sikerül olyan színvonalas folyóiratot kialakítani, amely – az egyetemi szociológusképzés és a rendszeressé váló magyarországi szociológiai konferenciák mellett – a tudományos fejlődés sarkalatos intézménye lesz, s a közlemények a szakirodalom friss, de egyben maradandó értékű részét alkotják majd.

Amikor a SZOCIOLÓGIAI SZEMLE beköszönt, nehéz idők járnak a folyóiratokra: csak azok maradnak fenn, amelyek nagyobb olvasótábor támogatására érdemesek. A SZOCIOLÓGIAI SZEMLE szerkesztősége abban a reményben indítja útjára az első számokat, hogy kitűzött céljait megközelítve rendszeres olvasóinak nyerheti meg mind a szakma művelőit, mind pedig a szélesebb érdeklődő közönséget.

A szerkesztők

Kolosi Tamás–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western

POLITIKAI MEZŐK A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989-1990)*

A kutatás főbb kérdései

1989 februárjában az MSZMP elfogadta a többpártrendszert. Tizenhárom hónapon belül szabad választásokra került sor, melynek nyomán egy sokszínű politikai rendszer alakult ki. A parlamentbe hat párt jelöltjeit választották, s e pártok különböző politikai „mezőkben” helyezkedtek el: különbözőtt programjuk természete és így – várhatóan – szavazóbázisuk társadalmi összetétele is. E tizenhárom hónap izgalmas korszak a politikai intézmények fejlődése iránt érdeklődő, a „demokráciába való átmenet” elméletével foglalkozó politikaszociológusok számára.

Tanulmányunk az ebben az időszakban kialakult politikai mezőket elemzi. Igyekszünk feltárni, milyen társadalmi értékek és érdekek mentén alakultak ki a különböző politikai mezők, milyen a társadalmi bázisuk; miként jelentek meg a magyar politika színpadán azok az aktorok, akik e mezőkért versengtek, s miként zajlott le a politikai küzdelmük. Empirikus kutatásunk csak magyar adatokra támaszkodik, de következtetéseink bizonyos mértékben érvényesek az egész közép-európai régióra, amely 1989-ben a posztkommunista átmenet korszakába érkezett.

A posztkommunizmus kifejezést leíró kategóriaként használjuk. Állításunk, hogy Közép-Európa országai 1989-ben elértek a posztkommunizmus korszakába, mivel megkezdtek a korábban többnyire „kommunistának” vagy „államszocialistának” tekintett társadalmak három főbb jellemzőjének a felszámolását. Az államszocialista társadalmak következő jellegzetességeire gondolunk: (1) a stratégiailag fontos tőkejavak kizárólag állami tulajdonban lehettek; (2) a magát a marxizmus-leninizmus elveivel legitimálni kívánó párt politikai monopóliumot élvezett; (3) a társadalmi szerkezetet olyan gúlával lehet ábrázolni, amelynek a csúcsán a káderek, talpazatán a munkások helyezkedtek el. Ebben a hierarchiában a társadalmi emelkedés legfőbb előfeltétele a politikai lojalitás volt. 1990 nyarára Közép-Európa országai posztkommunistának tekinthetők, hiszen „szektor-semleges” tulajdonjogot fogadtak el, a magántulajdont legalábbis egyenjogúnak ismerték el az állami tulajdonnal és több-párt rendszerű parlamenti választásokat tartottak. Társadalmi struktúrájuk

* Ez a tanulmány szolgált Szelényi Iván 1990. november 12-én tartott akadémiai székfoglalójának alapjául.

is változóban van: a korábbi, egyszerű gúlát egy összetettebb, több dimenziójú, három pólusú rendszer váltotta fel. Az új szerkezetben a társadalomban való előrejutásnak egy másik útja is megnyílik: erre azok léphetnek, akik magántulajdonosok. A káderértelmiség és a munkásság között feszülő tengelyt kiegészíti egy rajta kívül elhelyezkedő harmadik pozíció, amelyet az újbурzoázia foglal el.

A posztkommunista átmenet korszakában feltevésünk szerint három politikai mező alakul ki: a nemzeti–keresztény középjebb, a liberális és a szociáldemokrata mező. Az 1990 március–áprilisi választások a nemzeti–keresztény pártok fölényes győzelmét hozták. A Demokrata Fórum, a kisgazdák és a kereszténydemokraták a parlamenti mandátumoknak csaknem 60 százalékát nyerték el. A liberálisoknak – az SZDSZ-nek és a FIDESZ-nek – meg kellett elégedniük a szavazatok egyharmadával, s a parlamentbe kerülő egyetlen „baloldali” párt, a Szocialista Párt a mandátumoknak kevesebb mint 10 százalékát kapta.

Az 1990-es választások hasonló eredményekre vezettek a régió más országaiban is. Csehszlovákia kivételével – ahol a győztes és alapvetően liberális orientációjú Polgári Fórum önként választotta a kereszténydemokratákkal a koalíciós kormányzást – a nemzeti–keresztény jobbközép felé történő eltolódás Közép-Európának a Balkántól nyugatra eső térségében általánosnak mondható. Jobbközép pártok nyerték meg a választásokat és a nemzeti–keresztény eszmék domináltak a politikai vitákat Kelet-Németországban, Lengyelországban, Horvátországban és Szlovéniában. Érdekes, hogy Európa „harmadik történeti régiójában” – leegyszerűsítve: a keleti kereszténység hatókörébe tartozó térségben – az első posztkommunista választások egészen más eredményeket produkáltak: Bulgáriában, Romániában és Szerbiában a választásokat korábbi kommunisták által vezetett pártok, illetve mozgalmak nyerték meg.

Bizonyos értelemben – érvelhetnénk így is – ezek az eredmények nem is annyira meglepőek. Egy amerikai kommentátor, az ACLS elnöke 1990 nyarán Magyarországon tett látogatása során a jelenlegi közép-európai változásokat „konzervatív forradalomnak” nevezte: úgy vélte, e változások során a régió visszatér hagyományos politikai, gazdasági és társadalmi értékeihez.

Magyarország esetében vannak adatok, melyek – legalábbis első olvasatban – alátámasztani látszanak ezt a feltevést. 1945 november elején a Kisgazdapárt, mely akkor a középjebbet képviselte, a szavazatok 57 százalékát kapta meg. 1938 májusában a Magyar Élet Pártja, mely szintén a középjebben, a szociáldemokraták és a nyilasok között helyezkedett el, a szavazatok 70 százalékát kapta. 1906 április–májusában a mérsékelt középjebb mozgalom, a Függetlenségi Párt a mandátumok 62 százalékát kapta. Bár ez az összehasonlítás nem teljesen igazságos, hiszen az elmúlt 80 esztendőben változott az összehasonlított pártok jellege, nem is beszélve a szavazójog változásairól, ennek ellenére – mint mondtuk, első olvasatban – meglehetősen erősítő a középjebb politikai erejének a kontinuitása.

Amikor a szociológus kommentátor 1989–1990-ben megkísérelte, hogy előrejelezze a politika várható fordulóit, úgy érezhette magát, mint a néző a színházban, a függöny felgördülése előtt. Jónéhányan törtük a fejünket, mi zajlik a függönyök mögött negyven év államszocialista kísérlete után, egy olyan kor után, amikor a népi politikai akarat választásokon vagy más nyilvános fórumon való kinyil-

vánítására nem volt lehetőség. Nos, amikor 1990 márciusában–áprilisában a függöny végre negyven év szünet után felgördült, nem kevesen megrökönyödve tapasztaltuk, hogy a függöny mögött egy „csendélet” konzerválódott, mintha ugyanonnan indulna a magyar politika, ahol negyven évvel korábban megakadt; mintha negyven év államszocializmusa nyomtalanul tűnt volna el a magyar politika történetéből.

A múltnak ez a visszatérése a tanulmányunkban vizsgált legfontosabb kérdések egyike. A politikaszociológia többnyire abból az előfeltevésekből indul ki, hogy a politikai magatartás összefügg a társadalom szerkezetével. A politikaszociológusnak ezért meglepő a *status-quo-ante* ilyen makacs visszatérése. Negyven év államszocialista, magát „baloldalinak” feltüntető politikai akarnokság után az önmagában nem meglepő, hogy a mérleg nyelve ez alkalommal jobbra tolódik. A második világháború előtti politikai kultúrához való, szinte szolgai visszatérés azonban mégis magyarázatot kíván. Az elmúlt negyven esztendő alatt a magyar társadalom szerkezete mélyreható változásokon ment át. A parasztság és az úri középosztály, a nemzeti–keresztény kurzus hagyományos társadalmi bázisa lényegileg megszűnt. Számottevő ipari proletariátus alakult ki. E változások azt sejtették, hogy a posztkommunista magyar politikában a történetileg ismertnél viszonylag szerényebb szerepet játszik majd a középjebb, s korábbi szerény szerepénél számottevőbbet játszik a szociáldemokrácia. Nemcsak a nyolcvanas évek elején, amikor első alkalommal latolgatni kezdtük a többpártrendszer esélyeit Magyarországon, volt szinte általános az a vélemény, hogy az első szabad választásokat egy szociáldemokrata színezetű pártnak kell megnyernie, hanem még 1987–88-ban is. Arra is számítottunk, hogy a liberálisok az államszocialista rendszer ellenreakciójaként a nyugat-európaihoz hasonlóan jobban szerepelnek majd, de tulajdonos osztály hiányában – a nyugat-európai liberális pártok a tulajdonos polgárság pártjai – átütő liberális sikerre 1988–89-ig kevesen gondoltak. Az 1990 március–áprilisi választások eredményei drámaian különböztek attól, amit a politikai szociológusok vártak, várhattak. Mi indokolja a társadalmi struktúra gyenge magyarázó erejét, s mi felelős a politikai kultúra makacs továbbéléséért?

E kérdésre választ keresve négy lépésben végezzük el elemzésünket. Ennek megfelelően a tanulmány is négy fejezetre tagolódik. Először is bemutatjuk a posztkommunista társadalmi szerkezet hipotetikus sémáját. Olyan „osztály-térképet” rajzolunk fel, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi struktúra egyes pólusai között elhelyezzük a különböző politikai mezőket.

Másodszor e hipotézist szembesítjük a közvéleménykutatási adatokkal. Ezeket az adatokat az 1990. évi országgyűlési választások után, 1990 májusában gyűjtötték. Segítségükkel meg tudjuk állapítani, hogy mi az egyes pártok választótáborának társadalmi összetétele, mennyire magyarázza az osztályhelyzet azt, hogy ki miként szavazott. A keresztény–nemzeti és a liberális pártok szavazóbázisának az összetétele nagyjában és egészében úgy alakult, ahogy „osztály-térképünk” sejtette. Elemzésünk szempontjából különösen érdekes viszont a nem szavazók társadalmi jellege. Az 1990. évi országgyűlési választások második, döntő fordulójában a választásra jogosultak 55 százaléka nem szavazott. Ilyen mérvű közöny az ország első szabad választása alkalmával váratlan. Az 1990 szeptember végi helyhatósági választásokon azután a részvételi arányszám még rosszabb volt. A helyhatósági választási kampány

során mind a kormányzó, mind az ellenzéki pártok azzal próbálták mozgósítani a választópolgárokat, hogy ez alkalommal kerül sor az „igazi” rendszerváltozásra: a helyhatósági hatalomváltás közvetlenebbül érzékelhető hatással lesz az átlagpolgár életére, mint a parlamenti választások. A választási retorika kettős hatalomról beszélt: míg országos szinten megtörtént már a rendszerváltás, helyi szinten erre még nem került sor. Ennek ellenére a választásra jogosultaknak 63 százaléka nem szavazott, jelezve, hogy mennyire súlyos az országban a hivatalos politika iránti érdektelenség. Az 1991 márciusában tartott két parlamenti pótválasztáson a részvételi arányszám már 15–20 százalékra csökkent. Elemzésünk második lépésében nemcsak azt tanulmányozzuk, hogy a különböző demográfiai, társadalmi jellemzőkkel rendelkező választópolgárok miként szavaztak, hanem azt is, hogy milyen társadalmi különbségek mutathatók ki választók és nem választók között.

Harmadik lépésben attitűdöket elemzünk. Az általunk elemzett közvéleménykutatás mérte a megkérdezettek társadalmi és gazdasági attitűdjeit. Ily módon lehetőségünk nyílik most arra, hogy megvizsgáljuk, mi az összefüggés szavazóbázis és választói magatartás, illetve szavazóbázis és politikai attitűdök között. Mint az előző fejezetben, itt sem elégszünk meg a különböző pártokra szavazók között kimutatható attitűdbeli különbségek leírásával, hanem elemezzük, hogy az attitűdbeli különbségek mennyire magyarázzák, hogy valaki elment-e szavazni, vagy otthon maradt a választások napján.

Végül tanulmányunk negyedik fejezetében a főként a társadalmi rétegződés témakörébe tartozó statisztikai elemzésünket kiegészítjük a közép-európai politika institucionalista elemzésével. Megvizsgáljuk, miként alakult a politikai intézményépítés dinamikája, mi magyarázza azt, hogy egyetlen pártnak sem sikerült „megszólitania” a választópolgároknak azt a felét-egyharmadát, mely – feltevéseink szerint – várhatóan a közép-baloldalra adta volna szavazatát.

1. Osztályszerkezet és politikai mezők: elméleti megfontolásokból levezetett hipotézisek

A posztkommunizmus társadalmi struktúrája alapvetően hárompólusú. Az államszocializmus klasszikus, redisztributív gazdaságon alapuló modelljét egyetlen, gúlába szerveződő rendi hierarchiával lehet leírni (Bauman 1974, Konrád–Szelényi 1979, Szelényi 1986–87, Szelényi 1988), melynek a csúcán a káderek, a talpazatán a munkásság helyezkedik el. A rendszer folyamatos eróziója során ezt az egyetlen gúlába szerveződő hierarchiát egy piaci integráción alapuló második hierarchia egészítette ki. Kolosi és Szelényi már az 1980-as évek közepén felfigyelt ennek a kettős struktúrának a kialakulására (Kolosi 1988, Szelényi 1986–87). Ebben a második hierarchiában a társadalomban való emelkedést, illetve süllyedést a vagyon és a vállalkozói siker határozza meg, a második hierarchia csúcán a tulajdonosok és vállalkozók helyezkednek el, talpazatán pedig a munkásosztály. A posztkommunista átalakulással e kései államszocialista kettős struktúra számottevő átalakuláson megy keresztül. Gyors ütemben nő a magántulajdonon és piaci integráción alapuló, osztálylogika szerint szerveződő rétegződési alrendszer, s lényeges változások

következnek be az állam politikai és gazdasági hatalmát gyakorló elit összetételében is.

1990–91-ben Közép-Európa országai – legalábbis ideiglenesen – nem tőkés társadalmak még. Pontosabbak vagyunk akkor, ha e társadalmak gazdasági bázisát „szocialista vegyesgazdaságnak” nevezzük, amelyben az állami szektor egyelőre még megőrizte domináns szerepét, a piaci szektor pedig – bár gyors ütemben növekszik – továbbra is alárendelt, csupán kiegészítő szerepet játszik.

A posztkommunista átmenet korszakában azonban – a redisztributív szektor hegemon szerepének fennmaradása ellenére – az uralkodó eliten belüli viszonyok lényeges változásokon mennek keresztül. A régi káderelit, amelynek hatalma és privilégiumai a politikai tőkéjétől és a párt, illetve a politikai főnök iránt kinyilvánított lojalitástól függött (Sz. Szelenyi 1987), gyors ütemben izolálódik, és az a veszély fenyegeti, hogy hatalmi helyzetét elveszíti, hacsak nem képes korábbi politikai tőkéjét gazdasági tőkére, személyes tulajdonra cserélni. A régi eliten belül azok, akiknek számottevő kulturális tőkéjük volt, azok a vezető beosztásba került értelmiségiek, akiknek a múltban nem volt számottevő politikai tőkéjük – például nem voltak az MSZMP tagjai, vagy a pártot még idejében elhagyták – most gyors ütemben növelik hatalmukat és privilégiumaikat. A posztkommunista átmenet korszakában tehát az elit nagymértékben fragmentálódik. A Gouldneri értelemben vett „régí típusú bürokrácia” gyors ütemben veszíti befolyását és létszáma is csökken. A Gouldner által új osztálynak nevezett értelmiség ezzel szemben hegemon szerepre tesz szert (Gouldner 1979). Ez az értelmiségi és káderelit az össznépeességnek mintegy 5–10 százalékát teszi ki; kétharmaduk, háromnegyedük képezi a humán, illetve műszaki értelmiségből rekrutálódó új osztályt, amely ma már a politikai döntéshozatali hatalom minden fontos pozícióját a kezében tartja.

A kialakulóban lévő vállalkozói/tulajdonos osztály szintén erősen fragmentált. Három rétegből áll. Legnagyobb lélekszámú rétegét „új kispolgárságnak” nevezhetjük (nem a poulantzasi, hanem a hagyományos értelemben). Ez az osztály a második gazdaságból nő ki, tagjai mezőgazdasági, szolgáltatóipari, illetve ipari kisvállalkozók. Ez potenciálisan nagy létszámú osztályfrakció. Már az 1980-as évek közepén a magyar népességnek mintegy 10–30 százaléka jövedelmének több mint a felét „piacon”, a „második gazdaságban”, családi munkaszervezetekben végzett tevékenységgel kereste meg (Gábor R. 1985, Szelenyi 1988). Egy reprezentatív kutatás tapasztalata szerint 1988-ban a megkérdezettek 25 százaléka válaszolta azt, hogy szívesen kezdett volna saját vállalkozásba (Lengyel 1989). Az ilyen választ adók arányszáma 1990 elejére már 40 százalék fölé emelkedett. A tényleges kisvállalkozók száma is gyors ütemben nőtt, de egyelőre még nem számottevő, aligha haladja meg a munkaképes korúak 10 százalékát.

Van azonban a vállalkozói, illetve tulajdonos osztálynak egy másik szegmense is. Ide tartoznak azok a korábbi káderértelmiségiek, akik „*management buy-out*” (ennek a hazai terminus technicusa a „spontán privatizáció”) vagy nyugati cégekkel közös vállalkozások formájában képesek politikai tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálni. Ily módon mintegy „politikai burzsoáziává” válnak. Erre a jelenségre utal Jadwiga Staniszkis (1991) a politikai kapitalizmus fogalmával, de erre hívta fel figyelmünket Hankiss Elemér és Szalai Erzsébet is (Staniszkis 1989, 1990; Han-

kiss 1989a, 1989b; Szalai 1989a, 1989b). Ez az új tulajdonos osztály sokkal kisebb lélekszámú, mint az új kispolgárság, de kialakulását nagy politikai érdeklődés kísérte, s várhatóan politikai súlya is sokkal nagyobb lesz, mint az új kispolgárságé, ha képes hatalmát s tulajdonát konszolidálni.

Végül 1990 végére, 1991 elejére a külföldi tőke is jelentős szerepet kezd játszani Közép-Európában. Közös vállalkozások, közvetlen beruházások, illetve állami vállalatok külföldieknek való eladása révén a külföldi tulajdonosok komoly szerepet kezdenek játszani, illetve az ő alkalmazásukba lépő „komprádor értelmiség” (vagyis olyan szakértelmiségiek, akik jól fizető állásokat vállalnak külföldi cégek hazai leányvállalatainál; komprádor burzsoázia hiányában ők építik ki a külföldi tőke hazai hídfőállásait). Számuk nem nagy: néhány tucat külföldi vállalkozóról s néhány ezer szakértelmiségi alkalmazottjukról van szó, politikai befolyásuk azonban nem lebecsülendő. Különösen figyelemreméltó, hogy milyen aktív szerepet játszanak a sajtóban. Tanulságos, hogy a külföldi tőke egyik legelső behatolási pontja az országos napisajtó. Ma már a magyar országos napisajtó szinte teljes egészében külföldi tőkés ellenőrzés alatt áll, szerkesztőségi politikáját a legnagyobb sajtómágnások, Bertelsmann, Murdoch és Maxwell tartják ellenőrzésük alatt (egyelőre az új tulajdonosok – körültekintően – számottevő autonómiát hagytak a szerkesztőségeknek, de nyugati tapasztalatokból tudjuk, hogy lapjaik szerkesztésébe, ha politikai érdekeik úgy kívánják, természetesen be fognak avatkozni). Ez annál is érdekesebb, hiszen e kiadványok aligha hoznak profitot a befektetők számára; nyilván távlatosabb politikai érdekeiket követik, amikor felvásárolják az országos napilapokat.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy milyen mérvű az állami tulajdon külföldi tőkéseknek való kiárúsítása. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban arra következtethetünk, hogy 1990 telén–1991 tavaszán a külföldi tőkések a korábbi állami vagyonnak mintegy a 10 százalékát birtokolják. A privatizációt lehetővé tevő törvény 1989 közepén született, s 1990 őszéig mintegy 50–100 milliárd forint értékű állami tulajdon került magánosok kezébe (ennek nagyobb része valószínűleg külföldi befektetők tulajdona lett) a mintegy 2000 milliárd forint értékű nemzeti termelőtőkéből.

Végezetül a „harmadik osztálypozíció”, vagyis a munkásosztály is erősen fragmentált. A munkásság hagyományos megosztottsága, vagyis a fizikai–szellemi, szakképzett–szakképzetlen, beosztottak–művezetők közötti különbségek mellett Közép-Európában és különösképpen Magyarországon a „második gazdaság” egy további, döntő választóvonalat húzott a munkásságon belül: a munkások érdekei igencsak különbözőek, ha részt vesznek a második gazdaságban, illetve ha kiszorultak az ilyen típusú jövedelmek megszerzésének a lehetőségéből (Szelényi 1986–87). Az 1980-as évek közepén a magyar keresőknek mintegy kétharmada részesült a második gazdaságból származó jövedelemben. A munkásosztályon belül a második gazdaság által indukált különbségek keresztettkék az egyéb forrásokból eredő egyenlőtlenségeket (Kolosi 1989). Különösen figyelemreméltó, hogy a hagyományos nagyipari proletariátus, így mindenekelőtt a nehézipari munkásság, a bányászok – akiket a legmagasabb jövedelmekkel jutalmaztak a redisztributív gazdaság klasszikus korszakában – tudtak a legkevésbé a második gazdaságból jövedelmet

szerezni. A jelenlegi, az államszocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet komolyan veszélyezteti őket. Amint a közép-európai gazdaságok alkalmazkodni igyekeznek a tőkés világgazdasághoz, feltehető, hogy a nehézipari és bányászati munkalehetőségek jórésze megszűnik.

Hipotézisünk, hogy e három alapvető osztálypozíció közötti tereket felfoghatjuk „politikai mezőkként”. A liberális mező az értelmiségi elit, főként annak technokrata frakciója és az új vállalkozói osztály között húzódik. AZ SZDSZ és a FIDESZ versengett ezért a politikai mezőért.

A nemzeti–keresztény mező a vállalkozói osztály és a munkásosztály között helyezkedik el. Fő tengelye a második gazdaságban részt vevő munkásokat kapcsolja az új kispolgársághoz. A nemzeti–keresztény mező igyekszik csápjaival elérni a kialakulóban levő nagyobb polgárságot is, illetve népi ideológiájával mozgósítja a vidéki és általában a humán értelmiséget is. Ezért a mezőért 1990 március–áprilisában az MDF, az FKgP és a KDNP versengett. A középjobb politikai erejét – a politikai kultúra korábban kifejtett kontinuitása mellett – a félproletár, félkispolgári rétegeknek a magyar társadalmi struktúrában más országokhoz viszonyítva aránylag nagy súlya magyarázza.

Végül a szociáldemokrata mező a munkásosztály és az értelmiségi elit között húzódik. Már a nyolcvanas évek közepén felfigyeltünk arra, hogy a régi típusú bürokrácia a piaci reformok ellen megkísérelhetné, hogy osztálykoalíciót alakítson ki a proletariátusnak azokkal a rétegeivel, melyek nem élvezik a piaci reform előnyeit. Jelenleg, vagyis a tőkés fejlődés felé történő drámaian gyors nyitás időszakában a munkásosztálynak azok a rétegei, melyekre különös mértékben hárulnak a tőkés átalakulás társadalmi költségei (akik feltehetőleg el fogják veszíteni állásukat, elszegényednek), gyors ütemben növekednek. A munkásosztálynak ez a frakciója nemcsak az egykori, régi típusú bürokráciában szerezhethet magának szövetségeseket, hanem számolhat azoknak a szakértelmiségieknek a rokonszenvével is, akik eszmei, vagy erkölcsi megfontolások alapján meg kívánják védeni, illetve ki szeretnék építeni a jóléti állam intézményeit. E szakértelmiségiek egy részét egzisztenciájában is fenyegeti a jelenlegi tőkés átrendeződés. Nemcsak munkások veszítik el állásaikat, ha a profitabilitás válik a működőképesség egyetlen kritériumává, hanem a társadalomtudományi kutatásban, kiadóhivatalokban, filmgyártásban, az államapparátusban dolgozó értelmiségiek is ilyen sorsra juthatnak. A szakértelmiségiek egy rétege tehát nehezen boldogul majd a piacgazdaság feltételei között, s érdeke, hogy védelmébe vegye azokat a jóléti állami intézményeket, amelyeket Nyugaton általában a szociáldemokrata pártok támogatnak.

Sematikusan, a posztkommunista átmenet során kialakuló társadalmi struktúrát, illetve politikai mezőket a következőképpen ábrázolhatjuk:

ÁLLAMI SZEKTOR

Értelmiségi elit	
Káderek 2%	Értelmiségiek 8%

Liberális mező
(SZDSZ, FIDESZ)

MAGÁNSZEKTOR

Külföldi tőke	Politikai burzsoázia
Vállalkozók	
Új kispolgárság 25%	

Szociáldemokrata mező
(MSZP)

Nemzeti-keresztény mező
(MDF, FKgP, KDNP)

Munkásosztály	
Hagyományos munkásság 15%	A második gazdaságban részt vevő munkások 50%

E sémának van bizonyos magyarázó ereje. A séma alapján nem meglepő a közelejebb győzelme, s elképzelhető, hogy a liberálisok is jól szerepelnek (ha képesek megszerezni a kispolgári szavazatok egy részét). Sémánk gyengéje, hogy nem jelezte a szociáldemokrata mezőért versengő pártok gyengeségét. E pártok közül (MSZP, MSZDP, MSZMP) csupán egy, az MSZP került be a parlamentbe, s mindössze a mandátumok 8 százalékát sikerült megszereznie, holott sémánk alapján e mezőben kellett volna elhelyezkednie a választásra jogosultak mintegy 20–30 százalékának. A második gazdaságban részt vevő munkásokat tekintjük az „ingadozó közép” szavazóinak: a szociáldemokrata pártok ereje elvileg attól függ, hogy ezek a munkásrétegek mennyiben tekintik magukat munkásnak, mennyiben kispolgárnak. Ha munkásérdekeik alapján szavaznak, akkor a szociáldemokrata szavazatok elvileg

elérhetik az összes szavazatok egyharmadát. A baloldal szempontjából rossznak számító esetben is a választásra jogosultak mintegy 20 százalékának a középbalra kellene adnia a voksát. A szociáldemokrácia csúfos kudarca tehát magyarázatot kíván.

Először kvantitatív adatokat elemzünk. Két hipotézist vizsgálunk ennek során: (a) arra számítunk, hogy fentebb vázolt elméletünk elég jól magyarázza a liberális, illetve nemzeti–keresztény szavazóbázis között meglévő társadalmi különbségeket; (b) megvizsgáljuk, hogy melyek a társadalmi jellemzői azoknak, akik nem szavaztak. Elképzelhető-e, hogy a nem szavazók a potenciális szociáldemokrata szavazók táborából kerültek ki? Elképzelhető-e, hogy azok nem mentek el szavazni, akik úgy érezték, hogy egyetlen politikai párt sem fejezi ki az érdekeiket? Az 1990 március–áprilisi választások első fordulójában a választásra jogosultaknak a 35, második fordulójában 55 százaléka nem szavazott, vélekedett úgy, hogy e választásokon nem dől el semmi olyasmi, ami számára fontosnak tűnhetne. Az ország politikai jövője jórészt azon múlik, hogy milyen politikai magatartást tanúsít a jövőben ez a „csendes többség”. Ki, milyen politikai programmal lesz képes mobilizálni őket? Még ha a 20–25 százalékos választásmegtagadást „normálisnak” tekintenénk is (bár a háború utáni nyugat-európai politikai mércével már ez is túlságosan alacsonynak tűnik), akkor is a szavazatok 30–35 százaléka ebben a pillanatban még nem elkötelezett, valamilyen irányban mobilizálható.

2. Az osztályhelyzet hatása a pártpreferenciára, a társadalmi strukturális tényezők magyarázó ereje a választásokon való részvétel értelmezésében

Először ismertetjük adatbázisunkat, bemutatjuk kvantitatív elemzésünk alapjául szolgáló hipotéziseinket és kutatási stratégiánkat. Ezt követően ismertetjük, hogy milyen következtetésekre jutottunk az egyes pártok szavazóbázisának társadalmi összetételéről, illetve hogy milyen különbségeket találtunk a szavazók és nem szavazók társadalmi, demográfiai jellemzőiben.

A kvantitatív elemzés alapjául szolgáló adatok és változók

1990 májusában a TÁRKI egy 981 válaszadóra kiterjedő országos reprezentatív felmérést végzett. A felmérés során a válaszadókat megkérdezték, hogy szavaztak-e az országgyűlési választások első, illetve második fordulójában, illetve ha szavaztak, akkor melyik pártra adták le a voksukat. A válaszadóknak lehetőségük nyílt arra is, hogy kifejezzék attitűdjük számos „gazdasági” és „társadalmi” kérdéssel kapcsolatban. Az adatok tisztítása után az első fordulóban 694, a második fordulóban 527 értékelhető válasz maradt, a többi választ különböző technikai okok miatt elveszítettük.

Mivel ilyen mennyiségű hiányzó adat árthat a mintánk reprezentativitásának, úgy döntöttünk, hogy az esetleges mintatorzítás elkerülése érdekében adatainkat

súlyozzuk. A súlyokat úgy állapítottuk meg, hogy a megfigyelt változók (életkor, nem és iskolai végzettség) megoszlása ugyanolyan legyen a csökkentett mintákban, mint amilyen az alapmintában volt.

Független változóink: iskolai végzettség, foglalkozás (ez esetben a fizikai és szellemi foglalkozásúakat két alkategóriába osztottuk szakképzettségük alapján: szakképzett és szakképzetlen munkásokra, illetve irodai dolgozókra és értelmiségiekre, az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben dolgozó fizikai dolgozókat pedig mezőgazdasági fizikaiként kódoltuk), életkor és nem.

Két különböző típusú függő változóval dolgoztunk. Legfontosabb függő változónk a pártpreferencia: melyik pártra szavaztak a megkérdezettek. A regressziós modellekben a választói magatartást négy indikátorral mérjük: V1 az első fordulón szavazókat jelzi, V2 a második fordulón szavazókat méri, MDF1 az első fordulón az MDF-re szavazók száma, MDF2 a második fordulón az MDF-re voksolók mérőszáma.

Változóink között szerepelnek politikai attitűdök is (ezek néha függő, néha független változók). Kereszt tábláink, regressziós modelljeink és variancia-analízisünk céljából három, több tényezőtől összetevődő változót alkottunk. A CIVIL változó a polgári szabadságjogokkal kapcsolatos kérdésekre adható válaszokat tartalmazza, s a következő tételekből áll: 1. Törvényes-e a kormány ellen gyűlést szervezni? 2. Törvényes-e a kormány ellen tüntetést szervezni? 3. Törvényes-e a kormány ellen sztrájkolni? 4. Törvényesnek tekinthető-e az a könyv, amelyik a kormány elleni forradalomra ösztönöz? W1 a „biztonsági hálóval” kapcsolatos tételeket tartalmazza. A W1 változó a következő tételekből állt: 1. Mennyit kell az államnak költenie egészségügyre? 2. Mennyit kell az államnak költenie oktatásügyre? 3. Mennyit kell az államnak költenie nyugdíjakra? Azok tehát, akik erősen pozitív attitűdöket vallottak a magukénak a W1 változó esetében, középbaloldaliak. W2 a teljes foglalkoztatottsággal és a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos értékeket próbálja mérni. A W2 változó a következő mérőszámokból áll: 1. Mi a fontosabb: az infláció megfékezése vagy a munkanélküliség elkerülése? 2. Állami feladat-e a teljes foglalkoztatás biztosítása? 3. Állami feladat-e a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése? Azok, akik közepesen, vagy erősen támogatják ezeket az állásfoglalásokat, az angol típusú Labour Party szavazóihoz hasonló álláspontot foglalnak el; W2 tehát a „baloldali munkáspárti” értékeket méri.

Elemzésünk során külön regressziós modelleket építünk az egyes függő változókkal és összetett skálákkal becsüljük az attitűdök hatását. OLS (ordinary least square) mutatókkal becsüljük az attitűdmodellek értékeit. Logisztikus regressziós modelleket használunk a választói részvétel és a pártpreferenciák magyarázatára.

Az adatokból induktív módon levezetett hipotézisek

Statisztikai elemzésünk során a következő hipotéziseket teszteljük:

(1) Arra számítunk, hogy lesz valamennyi különbség a nemzeti–keresztény, illetve a liberális mező pártjaira szavazók társadalmi összetételében. Várakozásunk szerint a nemzeti–keresztény mezőért versengő pártok az alacsonyabb státuszú ré-

tegekben és az idősebb népesség körében a szavazatok viszonylag nagyobb hányadát tudták megszerezni. A liberális mezőért harcoló pártok ezzel szemben feltehetőleg jobban szerepelnek a fiatalabb és magasabban iskolázott szavazók körében.

(2) Arra számítunk, hogy a foglalkozásnak és az iskolai végzettségnek nagyobb lesz a magyarázó ereje, amikor feladatunk a választási részvétel előrejelzése, mint amikor a pártpreferenciák magyarázatára kerül sor.

(3) Arra számítunk, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek erősen túl voltak reprezentálva a nem szavazók körében, különösképpen a parlamenti választások első fordulójában.

(4) A parlamenti választások második fordulójában gyengébb kapcsolatra számítunk a strukturális változók és a választói magatartás között, mivel feltevésünk szerint a második fordulóban elsősorban azok nem szavaztak, akiknek a jelöltjei az első forduló után lekerültek a listáról.

(5) Arra számítunk, hogy a nemzeti–keresztény és a liberális pártok szavazóinak az attitűdjei különbözni fognak egymástól. A leglényegesebb különbségeket a polgári szabadságjogok vonatkozásában várjuk: a CIVIL változó esetében értelemszerűen a nemzeti–keresztény pártok szavazói feltehetően konzervatívabbak a többiekénél, s különösen a liberális pártokra szavazóknál.

(6) Lényeges attitűdbeli különbségekre számítunk a szavazók és nem szavazók között. Az a feltevésünk, hogy a nem szavazók a szavazóknál nagyobb arányban vallanak szociáldemokrata és különösképpen baloldali munkáspárti értékeket – hiszen ezeket az értékeket egyetlen, a választásokban induló párt sem fejezte ki autentikus módon —, s ez lehet a választás-megtágadás legfőbb oka.

Elemzési stratégia

Elemzésünket leíró statisztikákkal kezdtük, keresztábrákkal igyekeztünk feltérképezni, hogy a vázolt hipotézisek első megközelítésben „állva maradnak-e”. Hely hiányában e keresztábrákat nem közöljük, elemzésünk második fázisában ugyanis többváltozós módszerekkel megkíséreltük nemcsak leírni változóink megoszlását, hanem szisztematikusan tesztelni is bemutatott hipotéziseinket.

Mindenekelőtt egy sor logisztikus regressziós modellt építettünk. Alapmodellünkben (MODEL1: az 1. és 2. táblázat (1) és (3) oszlopa) a független változó a foglalkozás, az életkor és a nem. MODEL1-et négy különböző függő változóval építettük, nevezetesen V1-gyel, V2-vel, MDF1-gyel és MDF2-vel.

A következő lépésben alapmodellünket kiegészítjük az attitűdváltozókkal (CIVIL, W1 és W2) mint független változókkal s ily módon állítjuk elő MODEL2-t. MODEL2 is négy változatban készült el, a függő változók ez esetben is V1, V2, MDF1 és MDF2.

1. táblázat. A választási részvétel és pártpreferencia logisztikus regressziós becslései az 1990. évi parlamenti választások első fordulójában

Független változók	Választási részvétel		MDF szavazat	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Konstans	-.707	-.726	-.979	1.138
Nem	.107 (.587)	.084 (.673)	.077 (.714)	.176 (.422)
Életkor	.025 (.000)	.025 (.000)	.030 (.000)	.026 (.000)
Szakképzett munkás	.795 (.003)	.784 (.004)	.369 (.227)	.552 (.080)
Irodai dolgozó	1.237 (.000)	1.188 (.000)	-.414 (.132)	-.237 (.408)
Értelmiségi	2.278 (.000)	2.095 (.000)	-.099 (.767)	.228 (.530)
Mezőgazdasági fizikai	-.042 (.885)	.020 (.946)	.750 (.083)	.778 (.079)
Biztonsági háló	—	.056 (.360)	—	.089 (.215)
Munkáspárti értékek	—	-.185 (.049)	—	.052 (.618)
Polgárjogi kérdések	—	-.020 (.543)	—	-.104 (.006)
-2 Log likelihood	719.97	715.16	698.01	587.67
Modell chi-négyzete	48.52	53.20	34.65	44.01
Szabadságfok	6	9	6	9
Hibás pozitív arány	23.6	23.3	33.2	32.3
Hibás negatív arány	40.0	45.0	42.6	42.2
N	694	694	476	476

A következő nyolc modellt elemezzük, lépésről lépésre:

MODEL1V1 = 1. tábla (1) oszlop

MODEL1V2 = 2. tábla (1) oszlop

MODEL1MDF1 = 1. tábla (3) oszlop

MODEL1MDF2 = 2. tábla (3) oszlop

MODEL2V1 = 1. tábla (2) oszlop

MODEL2V2 = 2. tábla (2) oszlop

MODEL2MDF1 = 1. tábla (4) oszlop

MODEL2MDF2 = 2. tábla (4) oszlop

Az (1) hipotézis abban az esetben tartható, ha MODEL1MDF1-ben a foglalkozásnak nincs erős hatása. Hipotézisünknek különösen ártana, ha az alacsony társadalmi státusznak erős negatív hatása lenne ebben a modellben.

2. táblázat. A választási részvétel és pártpreferencia logisztikus regressziós becslései az 1990. évi parlamenti választások második fordulójában

Független változók	Választási részvétel		MDF szavazat	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Konstans	.315	-.423	-.719	-.037
Nem	.151 (.485)	.013 (.954)	-.036 (.883)	.071 (.778)
Életkor	.016 (.028)	.020 (.007)	.027 (.001)	.023 (.009)
Szakképzett munkás	-.168 (.597)	-.301 (.355)	.292 (.414)	.499 (.178)
Irodai dolgozó	-.141 (.289)	-.316 (.290)	-.566 (.072)	-.306 (.351)
Értelmiségi	.372 (.324)	-.049 (.902)	-.007 (.986)	.412 (.306)
Mezőgazdasági fizikai	-.478 (.203)	-.434 (.253)	.768 (.140)	.798 (.138)
Biztonsági háló	—	-.005 (.943)	—	.039 (.634)
Munkáspárti értékek	—	-.254 (.015)	—	.078 (.531)
Polgárjogi kérdések	—	.054 (.137)	—	-.129 (.004)
-2 Log likelihood	592.71	581.64	452.17	441.26
Modell chi-négyzete	9.88	20.99	24.22	36.01
Szabadságfok	6	9	6	9
Hibás pozitív arány	26.3	26.1	34.7	33.2
Hibás negatív arány	100.0	50.0	45.5	44.7
N	527	527	363	363

A (2) hipotézist az támasztaná alá, ha MODEL1V1 jobban illeszkedne az adatokhoz, mint MODEL1MDF1.

A (3) hipotézisünknel arra számítottunk, hogy MODEL1V1-ben a magasabb társadalmi státuszhoz az alacsony társadalmi státuszhoz képest erős pozitív hatása lesz.

A (4) hipotézist az támasztaná alá, ha MODEL1V1 és MODEL1MDF1 szignifikánsan jobban illeszkedne az adatokhoz, mint MODEL1V2 és MODEL1MDF2.

Az (5) hipotézisünk feltételezi, hogy MODEL2MDF1-ben W2 nem lesz negatív, s elképzelhető, hogy még csak szignifikáns értéke sem lesz, ezzel szemben CIVIL értéke negatív és szignifikáns lesz.

Végül (6) hipotézisünket nem tekintjük cáfoltnak mindaddig, amíg MODEL2V1-ben W2-nek szignifikáns és negatív értéke lesz.

Kiszámítottuk az OLS regressziós együtthatókat W1, W2 és CIVIL-re mint függő változóra, amikor is az életkort, nemet és foglalkozást független változónak tekintettük (3.tábla (1), (2) és (3) oszlop). Az (5) és (6) hipotézist akkor tekintjük fenntarthatónak, ha W2 esetében az alacsonyabb társadalmi státusszal erős és po-

zítív, a magas társadalmi státusszal erős és negatív paramétereket találunk modelünkben; CIVIL esetében lényegileg az ellenkező hatást várjuk, vagyis robosztus pozitív paraméterre számítottunk a magas társadalmi státusz esetében.

3. táblázat. OLS regressziós elemzés a biztonsági hálóval (W1), a munkáspárti értékekkel (W2) és polgárjogi kérdésekkel (CIVIL) mint függő változóval

Független változók	Biztonsági háló	Munkáspárti értékek	Polgárjogi kérdések
	W1	W2	CIVIL
Konstans	12.592	2.518	11.141
Nem	-.138 (.244)	-.281 (.001)	1.037 (.000)
Életkor	.010 (.013)	.006 (.028)	-.043 (.000)
Szaktmunkás	-.108 (.534)	-.283 (.017)	1.293 (.000)
Irodai dolgozó	.316 (.046)	-.389 (.000)	1.497 (.000)
Értelmiségi	.477 (.020)	-1.155 (.000)	2.657 (.000)
Mezőgazdasági fizikai	-.064 (.749)	-.326 (.018)	-.188 (.632)
R ²	.033	.193	.193
F szignifikanciája	.000	.000	.000
N	694	694	694

Elemzésünk eredményei: a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása a pártpreferenciára

Amikor bemutattuk „társadalmi struktúra-térképünket”, jeleztük, hogy a nemzeti-keresztény pártok jobb választási eredményei a „térkép” alapján várhatóak voltak, hiszen ezek a pártok – elméleti feltevéseink alapján – jobb helyzetben voltak ahhoz, hogy megszerezzék az alacsony társadalmi státuszúak szavazatait. Elméleti előfeltevéseinkből az következett, hogy a liberális pártok kevésbé tudnak ezekhez a rétegekhez szólni. A TÁRKI-adatok alapján most fel tudjuk mérni, hogy van-e kimutatható különbség a nemzeti-keresztény és liberális pártok szavazótáborának társadalmi összetételében.

Keresztttábláink gyenge, de a várakozásnak megfelelő irányú összefüggést sejtettek a társadalmi struktúrában elfoglalt hely és a pártpreferencia között.

Mind az MDF-re, mind az SZDSZ-re szignifikánsan kevesebben szavaztak az alacsonyabb státuszú fizikai munkások és az általános iskolai végzettséggel, vagy annál alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezők közül. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a nemzeti-keresztény mezőért versengő pártok eredményesebbek voltak az 1990 tavaszi parlamenti választásokon a társadalmi hierarchia talpazatán elhelyezkedők szavazataiért folyó versenyben. Ezt már az MDF–SZDSZ összehasonlí-

tás is sejteti. Az MDF nem szerepelt túl gyengén az alacsonyabb státuszú fizikai munkásság körében, s tisztes eredményt ért el a magasabb státuszú fizikaiak között: mindkét társadalmi rétegben valamelyest eredményesebb volt, mint az SZDSZ. Az MDF az átlagszavazatánál 3 százalékkal több szavazatot kapott a magasabb státuszú fizikai dolgozók körében, az SZDSZ ezzel szemben az átlagánál 1,5 százalékkal kevesebb szavazatot kapott ettől a rétegtől. Továbbá az SZDSZ nemcsak az általános iskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében kapott az átlagosnál szignifikánsan kevesebb szavazatot, hanem a következő iskolai végzettségi kategóriában, a szakmunkási végzettséggel rendelkezők körében is valamelyest az átlag alatt szerepelt. A szakmunkás végzettségűek kategóriájában az MDF az átlagos szavazatot kapta. Az MDF és az SZDSZ között legerőteljesebb különbség a mezőgazdasági fizikai munkások esetében tapasztalható. A mezőgazdasági fizikaiak az átlagosnál kevésbé szavaztak a két nagy pártra, de az MDF esetében ez pusztán 3 százalék volt, míg az SZDSZ mintegy 11 százalékkal kevesebb szavazatot kapott a mezőgazdasági fizikaiaktól, mint a népesség egészétől.

A magukat a nemzeti–keresztény mezőben elhelyező pártoknak a társadalom talpazatán elhelyezkedő rétegekben való jobb szereplése még nyilvánvalóbb az MDF koalíciós partnerei, az FKgP és a KDNP esetében. E két párt az átlagosnál szignifikánsan több szavazatot kapott a fizikai munkások mindkét kategóriájától és az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettségűektől.

Nagyjában és egészében az MDF volt az 1990 márciusi–áprilisi választások legkiegyensúlyozottabb, legkevésbé réteg vagy osztály jellegű pártja: képes volt elérni a társadalom valamennyi kategóriáját. Gyengesége a társadalom talpazatán kevésbé volt pregnáns, mint az SZDSZ-é, népi támogatásának hiányosságait pedig pótolták koalíciós partnerei. Az SZDSZ potenciális koalíciós partnerének, a FIDESZ-nek a szavazóbázisa kevésbé túlreprezentált a magasabb státuszúak körében, mint az SZDSZ-é, de azért a FIDESZ is jobban szerepelt az átlagosnál magasabb státuszúak és iskolázottabbak között, így az SZDSZ gyengeségét nem kompenzálhatta.

Érdekes végül, hogy az értelmiségiek körében az MDF és az SZDSZ hasonló eredményt ért el. Lényeges különbség mutatkozott a két párt között az irodai dolgozókért folytatott versenyben: e vonatkozásban az SZDSZ fölényesen vezetett az MDF előtt. Míg az MDF az átlagosnál 2,3 százalékkal kevesebb szavazatot kapott az irodai dolgozóktól, az SZDSZ-t ez a réteg az átlagosnál 6,4 százalékkal nagyobb mértékben támogatta.

A pártpreferenciák a szociáldemokrata választóbázissal kapcsolatos hipotézisünket nem igazolták. Az egyetlen párt, amely nyugati típusú szociáldemokrata programmal folytatta választási kampányát, nevezetesen az MSZP, egyrészt igen kevés szavazatot kapott, másrészt – s a szociáldemokrata szavazóbázissal kapcsolatos hipotézisünk szempontjából ez az eredmény még súlyosabb következményekkel jár – az MSZP szavazói nyomatékosabban a magasabb társadalmi státuszú rétegekből kerültek ki. Az értelmiségiek az átlagosnál kétszer nagyobb valószínűséggel szavaztak az MSZP-re, a munkások körében az MSZP pedig még az SZDSZ-nél is kevesebb szavazatot kapott. 1990 tavaszán az egész politikai mezőnyből az MSZP

tudta a legkevésbé mozgósítani a munkásságot, s minden más pártnál inkább értelmiségi jellegű volt.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely és az MDF-re, illetve az SZDSZ-re leadott szavazatok közötti korreláció mérsékelt erejű, és semmiképpen nem volt meghatározó jelentőségű a két párt által vívott küzdelemben. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy az 1990. évi parlamenti választások első fordulójában a két nagy párt szavazóbázisának társadalmi összetétele az elméletünk által előrejelzett irányban különbözött egymástól. Elméletünk várakozásainak megfelelően a nemzeti–keresztény mezőben elhelyezkedő pártok a liberális pártoknál jobban szerepeltek az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettségűek és a munkások, illetve a mezőgazdasági fizikaiak körében, a liberálisok ezzel szemben jobb eredményt értek el a magasabb iskolai végzettségűek között, a társadalom felső felében, egyharmadában. Legfőbb következtetésünk azonban az, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely gyenge változó, ha feladatunk a pártpreferenciák előrejelzése.

A demográfiai változók – az életkor és a nem – kevéssel járultak hozzá a pártpreferenciák magyarázatához. Az idősebbek s a férfiak mintha egy árnyalattal inkább szavaztak volna a nemzeti–keresztény mező pártjaira, a liberálisok pedig valamivel több támogatást kaptak a fiataloktól és a nőktől.

Az MDF az átlagosnál szignifikánsan kevesebb szavazatot kapott a 40 évesnél fiatalabb szavazóktól, az SZDSZ és a FIDESZ az idősebbektől kapott szignifikánsan kevesebb voksot. Az MDF különösen jól szerepelt a középkorúak (40 és 60 év közöttiek) körében, az FKgP-t és különösképpen a KDNP-t nyomatókusan a 60 évnél idősebbek támogatták.

A nem hatása kevésbé nyilvánvaló s csupán marginálisan szignifikáns, bár világos tendenciát mutat. Az összevont MDF és FKgP szavazótáborban szignifikánsak több a férfi, mint a nő, a KDNP ezzel szemben inkább a női szavazatokra számíthatott. Az összevont SZDSZ és FIDESZ szavazótáborban árnyalatnyilag több a nő, mint a férfi. Ez azért figyelemre méltó, mert a nem hatása a pártpreferenciákra inkonzisztens e dolgozat egyéb eredményeivel, mindenekelőtt a nem és az attitűdök összefüggésével. Az attitűdök vizsgálata azt sejteti, hogy a nők attitűdjeik tekintetében kevésbé liberálisak, mint a férfiak. Ez különösen azért kíván közelebbi elemzést, mert ugyanakkor a CIVIL – vagyis a polgári szabadságjogok iránti attitűdöket mérő változó – rendkívül fontos a pártpreferencia magyarázatában. Nem és attitűdök egymást keresztező hatást gyakorolnak. Külön tanulmányra van szükség ahhoz, hogy megértsük, milyen hatást gyakorol a nem a posztkommunista politika alakulására.

Logisztikus regressziós elemzésünk alapmodelljei (MODEL1) alátámasztják a leíró statisztikák alapján levont következtetéseinket. MODEL1MDF1-ben a szaképzett fizikai és a mezőgazdasági fizikai munkások paraméterei pozitívak, s a mezőgazdasági fizikaiak esetében a paraméter meglehetősen erős. Az irodai dolgozók paramétere szignifikánsan negatív, az értelmiségiek viszont nem különböznek szignifikánsan a tekintetben, hogy az MDF-re vagy a liberális pártokra szavaztak-e. Mindez támogatni látszik az (1) hipotézist. A nem hatása a modellben nem mutatható ki, amit tehát a nem hatásaként véltünk felismerni a kereszt táblákban, eltű-

nik a regressziós modellben, amikor kontrollálunk foglalkozásra és életkorra is. Az életkor hatása megmarad pozitívnak, de csak marginálisan szignifikáns.

MODEL1V1 kicsit jobban illeszkedik az adatokhoz, mint MODEL1MDF1.

Különböző függő változókból építkező modelljeink illeszkedését összehasonlítható, azt vizsgáljuk meg, hogy az eseteket milyen arányban jelezte előre a modell tévesen. Ezt úgy érjük el, hogy összehasonlítjuk a modell alapján várható szavazó/nem szavazó, illetve MDF/SZDSZ-szavazó arányt a ténylegesen szavazók/nem szavazók, illetve MDF/SZDSZ-szavazók arányával. „Hibás pozitív arány” az az arányszám, mely téves pozitív előrejelzést tett (vagyis a modell alapján arra lehetett számítanunk, hogy valaki szavazni fog, illetve az MDF-re adja a szavazatát, valójában nem szavazott vagy az SZDSZ-re voksolt). „Hibás negatív arány” azoknak az eseteknek az aránya, melyeket a modell hibásan jelzett negatívnak, vagyis akiktől a modell azt várta, hogy nem szavaznak, vagy az SZDSZ-re szavaznak, de a valóságban szavaztak, illetve az MDF-re adták a voksukat. A hibás negatív és pozitív arányszámokat megadjuk mind az 1., mind a 2. táblázatban. Az a modell illeszkedik az adatokhoz jobban, amelynél e két arányszám összege alacsonyabb.

Érdekes módon ez MODEL1V2 és MODEL1MDF2 összehasonlításakor megváltozik, a 2. tábla (3) oszlopa jobban illeszkedik az adatokhoz, mint az (1) oszlop. Ez az eredmény kétségessé teszi a (3) hipotézis érvényességét, hiszen a társadalmi struktúrában elfoglalt hely fontossága az elméletünk alapján előrejelzettel ellentétes irányban változott. Úgy tűnik, a választások második menetében a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerepe csökkent a választási részvétel megmagyarázásában, de jelentősege nőtt a pártpreferencia értelmezésében.

Elemzésünk eredményei: a társadalmi struktúrában elfoglalt hely mint a választási részvételt magyarázó változó

A választásmegtagadás magas arányszáma magyarázatot igényel. E tanulmány legfontosabb hipotézise, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban értelmezi a választásban való részvételt, mint a pártpreferenciát.

Itt nincs módunk részletezni, mennyire egyedülálló a hazai, 1990. évi választásmegtagadás, illetve mennyire sajátosan magyar jelenség, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választásokon való részvételt, mint a pártpreferenciát. Tervezzük, hogy egy másik tanulmányban módszeresen összehasonlítjuk a magyar választási adatokat más országok, így például az Egyesült Államok vagy Anglia választási statisztikáival. Részletes bizonyító elemzés hiányában munkahipotézisként fogalmazzuk meg azt, hogy a magyar – és feltehetőleg a többi posztkommunista – rendszerben a választók magatartása 1990-ben sajátosan alakult: (1) Bár a 35–55 százalékos szavazásmegtagadás nem példa nélküli a nyugati demokráciákban (gyakori az Egyesült Államokban, de ritkább vagy nehezebben elképzelhető Nyugat-Európában), ilyen mérvű politikai apátia a több évtized után első szabad választásait tartó társadalmakban mégiscsak meglepő, különösképpen azért, mert a többpártrendszeren alapuló szabad választások programja fontos szerepet játszott a kommunista rendszer ellen vívott politikai küzdelmekben.

(2) Bár nem különösképpen meglepő, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek túlreprezentáltak a nem szavazók között, úgy gondoljuk, hogy olyan politikai rendszerekben, melyekben autentikus szociáldemokrata pártok számottevő szerepet játszanak (lásd ezzel kapcsolatban Lipset 1981, és Hamilton 1972), az osztályhelyzet fontosabb szerepet játszik a pártpreferencia megmagyarázásánál, mint azt, mondjuk, a magyar 1990. évi választásoknál tapasztalhattuk. Legóvatosabban megfogalmazott hipotézisünk e vonatkozásban a következő: bár az osztályhelyzet általában jobban vagy ugyanolyan jól magyarázza a szavazásmegtagadást, mint a pártpreferenciát, az 1990. évi magyar választások esetében a társadalmi struktúrában elfoglalt hely magyarázó ereje inkább különbözött e két függő változó vonatkozásában: az osztályhelyzet kevesebbet magyarázott a pártpreferenciából, s többet mondott a szavazásmegtagadásról, mint azt fejlett demokratikus rendszerű országokban várhatnánk.

A szakirodalom alapján az, hogy az osztályhelyzet jobban magyarázza a választási részvételt, mint a pártpreferenciát, a posztkommunista magyar politika sajátosságának tűnik, s a nyugat-európai politikában ez inkább kivételnek, mintsem a szabálynak számít. Összehasonlító kutatások alapján a skandináv országokban például a választási részvétel alig különbözik a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint, a pártpreferenciákat azonban jelentős mértékben a választók osztályhelyzete befolyásolja (Korpi 1983). Svédországban például a nem szavazók között a munkások csak két százalékkal vannak túlreprezentálva, ugyanakkor a munkáság negyven százalékkal inkább adja szavazatát a baloldali pártokra, mint a társadalom átlaga (Korpi 1983). Hasonló tendenciát lehet megfigyelni Angliában is, ahol pedig a választásokon való részvétel általában a skandinávnál lényegesen alacsonyabb.

Politikai szociológiai kutatások kimutatták, hogy e vonatkozásban lényeges különbség van Nyugat-Európa és az Egyesült Államok között. Az Egyesült Államokban, akárcsak Magyarországon, nincs erős baloldali párt, mely meg tudná mozgatni a munkás szavazókat. Ennek eredményeként az Egyesült Államokban az osztályhelyzet nagy hatással van a választási részvételre, s kisebb szerepet játszik a pártpreferenciák kialakulásában (Lipset 1963). A kialakuló posztkommunista magyar politikai kultúra tehát egyelőre inkább hasonlít az amerikaihoz, mint a nyugat-európaihoz.

Az 1990-es magyar parlamenti választások esetében azonban a leíró statisztikák erőteljes osztályhatást jeleztek a választási részvétel vonatkozásában. A népesség iskolai végzettség szerint a választásokon való részvétel szempontjából két élesen elhatárolódó csoportra oszlik: azok, akiknek legalább középiskolai végzettségük van, sokkal nagyobb valószínűséggel vettek részt a választásokon, mint az alacsonyabban képzettek. Különösen nyilvánvaló, hogy az általános iskolát végzettek, illetve még ennél is alacsonyabb iskolai végzettségűek kevéssé voltak hajlamosak szavazni. A választásmegtagadás szorosan összefügg a foglalkozással is: a szakképzetlen fizikai és mezőgazdasági fizikai munkások az átlagosnál sokkal kisebb valószínűséggel szavaztak, a szakmunkások az átlagos mértékben vettek részt a szavazásokon, míg az irodai dolgozók és értelmiségiek az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben voksoltak. Adatainkban a legnagyobb statisztikai különbséget e vonatkozás-

ban találtuk: az értelmiségiek 17 százalékkal nagyobb valószínűséggel vettek részt a választásokon, mint a lakosság átlaga. A mezőgazdasági fizikaiak és az értelmiségiek között a különbség a választásokon való részvétel szempontjából 30 százalékos volt.

A keresztábrák tehát azt jelezték, hogy az osztályhelyzet döntő hatást gyakorol a választásokon való részvételre. A demográfiai változók hatása keresztábráinkban viszont szerény volt. A szavazók és a szavazást megtagadók között nincs semmi szignifikáns nemek szerinti különbség. Az életkor hatása szignifikáns, bár az meglepett bennünket, hogy a fiatalabbak azok, akik kevésbé hajlamosak szavazni (nyugati választási statisztikák is ilyen jellegű életkori hatást mutatnak ki, de a posztkommunista társadalmak első szabad választásán meglepőnek tűnik a fiatalság „politikai apátiája”). Az életkor hatása annál figyelemreméltóbb, mivel keresztbe metszi az osztályhatást: a fiatalabbak ugyan átlagosan magasabban iskolázottak, ennek ellenére kisebb arányszámban szavaznak, mint az idősek. Az a magyarázat, amelyik szerint az idősebbek azért hajlamosabbak szavazni, mert van a többpártrendszerű demokráciával kapcsolatos tapasztalatuk, nem igazán meggyőző: 1990-ben csak a 60 évesnél idősebbeknek volt korábbi választási tapasztalatuk többpártrendszerű demokráciában.

Logisztikus regressziós alapmodellünk, melyben V1 és V2 a függő változó, további evidenciát nyújt fő hipotézisünk támogatására: jelzi, hogy milyen jelentős a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása a választáson való részvételre. MODEL1V1 jól illeszkedik az adatokhoz (a hibás pozitív és negatív arányok összege 66,6 százalék). MODEL1MDF1 valamelyest rosszabbul illeszkedik (a két modell közötti különbség 12,8 százalék). Ez a mutató jelzi idáig statisztikailag a legegyszerűbben, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választáson való részvételt, mint a pártpreferenciát. MODEL1V1 paramétereinek részletesebb elemzése tovább erősíti hipotézisünket. Míg az életkor paramétere alig változik MODEL1V1 és MODEL1MDF1 esetében, MODEL1V1 modellben a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet jelző változó paramétere sokkal erősebb, mint MODEL1MDF1-ben.

A kevésbé iskolázott fizikai munkások kisebb választói részvételi arányszáma különböző módon magyarázható. E jelenség jelezheti, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok kevésbé érdeklődnek a politika iránt, de arról is tanúskodhat, hogy a politika színpadán nincs olyan párt, mely az ő érdekeiket fogalmazná meg, vagyis – okkal – úgy vélik, számukra nincs tétje a választásoknak. Így két alternatív elméletet szembesíthetünk egymással: a „politikai apátia”, illetve a „politikai vákuum” elméletét.

Minden bizonnyal mindkét tényező szerepet játszott a magyar választói magatartás kialakulásában. A TÁRKI felmérésében egy kérdés a politika iránti érdeklődés intenzitását mérte. A kérdésre adott válaszokban a nem szavazók jelezték, hogy kevésbé érdeklődnek a politika iránt, de azért egyharmaduk azt mondta, hogy érdeklődik politikai kérdések iránt. A politikai érdeklődés/apátia két különböző mérőszámát használták a felmérésben: (1) milyen gyakran beszél politikai kérdésekről és (2) mennyire érdeklődik politika iránt. Az első mérőszám esetében egy hárompontos skálán („sohá”-tól „gyakori”-ig) a nem szavazók megoszlása 34,9; 44,3 és

20,9 százalék volt. A szavazók megoszlása ezzel szemben 25,5; 47,1 és 27,4 százalék. A második mérőszám esetében a nem szavazók 34,9 százaléka válaszolta, hogy eléggé vagy nagyon érdeklődik a politika iránt, míg a szavazóknak 47,1 százaléka adott ilyen választ. Ezek szignifikáns és fontos különbségek, de kisebbek, mint az osztályhelyzetnek a választáson való részvételre gyakorolt hatása. Az „apátia” tehát csak részleges magyarázatot ad.

Szoros összefüggést találtunk a politikai attitűdök és a választói magatartás között is. A választást megtagadók politikai profilja élesen különbözik a szavazókétól. Dolgozatunk következő részében azt igyekszünk bizonyítani, hogy a nem szavazók politikai attitűdjeinek sajátossága arra utal, hogy a nem szavazók között az átlagosnál nagyobb arányszámban található a szociáldemokrata értékeket magukénak vallók.

3. Politikai attitűdök és választói magatartás

Elemzésünk eddigi fő következtetése: míg a társadalmi struktúrában elfoglalt hely aránylag kevésbé magyarázza a pártpreferenciát (legalábbis a választások első fordulójában), nincs tehát számottevő különbség a két nagy párt szavazóbázisának a társadalmi összetételében (mindkét párt valamivel sikeresebb a társadalmi hierarchia magasabb, mint az alacsonyabb régiókban), a csendes többség, a lakosságnak mintegy a felét vagy több mint a felét kitevő nem szavazók osztályszerkezetüket tekintve élesen különböznek a szavazóktól. A választást megtagadók olyan társadalmi rétegekből rekrutálódnak, amelyek például Angliában vagy Svédországban, ahol van baloldali szociáldemokrata párt, általában a szociáldemokratákra szavaznak.

Tanulmányunknak ebben a részében azt próbáljuk bemutatni, hogy a nem szavazók nem csupán társadalmi összetételük alapján, hanem politikai attitűdjeiket tekintve is szociáldemokrata szavazóbázisnak tekinthetők. A következőkben tehát elemezzük a politikai attitűdök alakulását, különös tekintettel arra, hogy az attitűdök miként függenek össze a választási részvétellel, illetve a pártpreferenciákkal.

Arra számítunk, hogy a politikai attitűdök a választói magatartást két módon is befolyásolják:

(a) Mivel a párt-preferenciák kialakulásában a társadalmi struktúrában elfoglalt hely nem túl fontos, a társadalmi kérdésekkel kapcsolatos attitűdök különösen fontosak lesznek annak a megmagyarázásában, hogy ki melyik pártra szavazott. A politikai attitűdök beépítése a logisztikus regressziós modellekbe tehát elvileg meg kell hogy javítsa a modellek illeszkedését abban az esetben, amikor a függő változó MDF1 (ez MODEL2MDF1, melyet e hipotézis ellenőrzése céljából egybevetünk MODEL1MDF1 modellel).

Az azonos függő, de különböző független változókkal építkező modellek illeszkedésének az összehasonlítását úgy végezzük el, hogy kivonjuk egymásból a modellek chi-négyszeteit. A szignifikancia szintjét a szabadságfokok alapján állapítjuk meg. Ha összehasonlítjuk MODEL1MDF1-et MODEL2MDF1-gyel, vagyis az 1. táb-

la (3) es (4) oszlopát, akkor a különbség 9,36; 3 szabadságfok mellett $p=.03$. Ebben az esetben az attitűdváltozók beépítése a modellbe javította a modell illeszkedését.

MODEL2MDF1 esetében arra számítottunk, hogy CIVIL jól működik és negatív értékű lesz. A modell valóban így működik.

(b) A válaszmegtagadást jól magyarázza a társadalmi struktúrában elfoglalt hely. Ezért azt várjuk, hogy az attitűdváltozók beépítése abba a modellbe, melynek a függő változója V1, nem javítja a modell illeszkedését. (Az előzőekben leírt módszerrel követve a chi-négyzetek különbsége ebben az esetben 3 szabadságfokkal 4,68; vagyis a modell illeszkedése nem javult szignifikánsan).

Ennek ellenére a hatást továbbra is bizonyos mértékig a politikai attitűdök közvetítik. Azok, akik „baloldalinak” minősülnek a W2 változó szerint, lényegesen kevésbé fognak szavazni, mint azok, akik „jobboldaliak” e mérőszám alapján. A MODEL2VOTE1 modellben elméletünk alapján arra számítottunk, hogy W2-nek szignifikáns és negatív a paramétere, s a modellben ezt is találjuk.

Ebben a fejezetben két feladatra vállalkozunk: (1) Felmérjük, hogy mi az összefüggés a társadalmi, demográfiai változók és az attitűdök között. A leíró statisztikák rövid ismertetése után bemutatjuk azoknak a regressziós elemzéseknek az eredményeit, melyekben függő változóként W1-et, W2-t és CIVIL-t használtuk (3. tábla); (2) Elemezzük az attitűdök és a pártpreferencia, illetve a választásokon való részvétel összefüggéseit, vagyis a politikai attitűdöket ebben az esetben független változóként kezeljük. Elemzésünk utolsó szakaszában elemezzük a kibővített logisztikus regressziós modelljeinket, melyekbe beépítettük a politikai attitűdváltozókat is, és ellenőrizzük, mit is nyertünk azzal, hogy az attitűdváltozókkal bővítettük megfigyelésünk körét.

A társadalmi, demográfiai változók hatása a politikai attitűdökre

Számos tételből három politikai attitűdváltozót hoztunk létre: CIVIL a polgári szabadságjogokkal kapcsolatos attitűdöket méri, W1 a biztonsági háló értékeit, W2 a munkabiztonsággal és a társadalmi egyenlőséggel összefüggő, baloldali munkáspárti értékeket tartalmazza.

Általában meglepő, hogy a magyar közvélemény mennyire „baloldali” mind a W1, mind a W2 változók esetében. Míg az uralkodó politikai retorika a liberális kapitalizmus értékeit hirdeti, a felmérés során megkérdezettek egyértelműen szociáldemokrata értékeket vallanak, így tehát állást foglalnak a szociáldemokrata jóléti állam intézményei mellett, azt kívánják, hogy az állam továbbra is játsszék szerepet abban, hogy mindenkinek legyen állása, mindenki hozzájusson lakáshoz, s hogy csökkenjenek a társadalmi egyenlőtlenségek. Így például a megkérdezetteknek a 90 százaléka vélte úgy, hogy az állam kötelessége, hogy mindenki számára munkalehetőséget biztosítson. Több mint 80 százalék azt kívánta, hogy az állam a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében avatkozzék be a gazdasági és társadalmi folyamatokba, a megkérdezetteknek mintegy 80–90 százaléka gondolta, hogy az államnak többet kellene költenie oktatásügyre, egészségügyre és szociális juttatásokra. A hegemon politikai retorika és a közvélemény által elfogadott értékrend-

szer ilyen rendkívüli eltérése önmagában is megmagyarázhatja a nagy szavazás-megtagadási arányszámot.

Ha ezeket az attitűdöket két faktorra, W1-re és W2-re bontjuk, akkor ki tudjuk mutatni, hogy e két különböző értéksomagot a társadalom különböző rétegei vallják a magukénak. E két változó eloszlása a normál eloszlástól különböző irányban torzított: W1 „balra” torzult, W2 inkább a normál eloszláshoz áll közelebb, bár némileg „jobbra” van csúszva. 3 pontos skálán W1 esetében a megkérdezettek túlnyomó többsége „mérsékelt”, vagy „erősen” a „baloldali” álláspontot vallja magáénak, míg W2 esetében az inga a másik irányba lendül ki, ez esetben a megkérdezettek túlnyomó többsége „gyenge” vagy „mérsékelt” támogatást ad a „baloldali” álláspontnak.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely döntő hatást gyakorol mind W1-re, mind W2-re, de e hatás a két változó esetében ellentétes irányba mutat. W1 esetében a magasabb iskolai végzettségűek, a társadalom felsőbb rétegeibe tartozók hajlamosak a „balosabb” véleményt vallani (így például az ipari és mezőgazdasági fizikai munkások 60, illetve 40 százalékos arányban „mérsékelt” és „erős” támogatói a baloldali politikának; az irodai dolgozók és értelmiségiek esetében ez a megoszlás 50–50 százalék). Hasonló eredményre jutunk, ha a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet az iskolai végzettséggel mérjük: ebben az esetben azt találjuk, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 54 százaléka mondja, hogy „erősen” támogatja a biztonsági háló megteremtését, míg ez az arányszám a legfeljebb általános iskolát végzettek körében mindössze 40 százalék. W2 esetében pontosan az ellenkező az eredmény: azok között, akik csak általános iskolát végeztek, a megkérdezetteknek 60 százaléka támogatja legalább bizonyos mértékig a „teljes foglalkoztatottság és egyenlőség” politikáját, az egyetemi végzettséggel rendelkezők körében az ilyen álláspontot vallók aránya 10 százalékra csökken. Az ipari, nem szakképzett fizikai munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók 60 százaléka támogatja legalább részben W2-t, az ilyen véleményt vallók aránya az irodai dolgozók és az értelmiségiek körében 10 százalék körül van.

Az életkor és a nem szorosan összefügg W1-gyel és W2-vel. A fiatalabbak hajlamosak „erősen” támogatni W1-et s ellenezni W2-t. Ez azért meglepő, mert a fiatalok a népesség alsó harmadához hasonló módon viselkednek: vagyis nem szavaznak, de attitűdjük inkább a felső harmadhoz, a szavazókhoz hasonlítja őket. A nők pozitívabban nyilatkoznak W2-ről, mint a férfiak. Ez szintén meglepő, hiszen, mint láttuk, a nők – ellentétben a W2-ről általában pozitív véleményt alkotókkal – az átlagos mértékben szavaznak, s ha szavaznak, akkor inkább a liberális, mintsem a konzervatív pártokra adják a voksukat.

Politikai attitűdjeiket tekintve a magyar választópolgárok – professzionális politikusaikkal ellentétben – általában szociáldemokrata értékeket vallanak, a társadalmi hierarchia felső régióiban levők a nyugatnémethez hasonló, jobboldali szociáldemokrata politikát támogatnak, a társadalmi hierarchia alsó régióiban levők a skandináv szociáldemokrata pártokhoz vagy az angol, illetve ausztrál munkáspárt baloldalához hasonló politikai értékeket vallanak a magukénak. Ennek valamelyest ellentmond az a tény, hogy a megkérdezetteknek mintegy kétharmad része általában kevesebb szerepet szánt az államnak; mintegy háromnegyedük szim-

patizált a privatizáció gondolatával; négyötödüknek nem volt semmi kifogása az ellen, hogy külföldiek vásárolják meg a magyar termelőkét, nemzeti vagyont. Az emberek attitűdjei képlékenyek, valamelyest inkonzisztensek, ami a jelenlegi, gyorsan változó társadalmi környezetben nem is annyira meglepő.

A keresztábrákban CIVIL a várakozásoknak megfelelően működik. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása valamivel gyengébb, mint W2 esetében, de azért van ilyen hatás, és amint az várható, minél feljebb megyünk a társadalmi hierarchián, annál inkább „baloldaliak” a válaszadók ebből a szempontból. Az életkornak és a nemnek nagyobb a hatása CIVIL-re, mint W1-re vagy W2-re. A nők és az idősebb emberek inkább „jobboldaliak” a polgári szabadságjogok kérdésében, nagyobb valószínűséggel ellenzik a sztrájkokat, utcai tüntetéseket és szkeptikusabban a szólásszabadsággal kapcsolatban is. Ez ellentmond a választói magatartásuknak: a nők inkább liberálisan szavaznak, holott a liberálisok ezekben a kérdésekben éppenséggel „baloldaliak”, a fiatalok pedig nem szavaznak, holott a nem szavazók éppenséggel „konzervatívok” vagy „jobboldaliak” a polgári szabadságjogok kérdésében.

A W1-et, W2-t és CIVIL-t függő változóként használó regressziós modellek nem mondanak ellent a keresztábrákból levont következtetéseknek. Míg ezekben a modellekben a társadalmi struktúrában elfoglalt hely csak mérsékelten magyarázza CIVIL-t, szembeűnő, hogy a nem milyen erőteljes változó: a 3. tábla (3) oszlopában csaknem olyan erejű, mint az osztályhelyzetet mérő változók. Az a modell, amelyben W1 a függő változó, rosszabbul illeszkedik az adatokhoz, mint azok a modellek, amelyekben W2 és CIVIL a függő változók. A W1-gyel épített modellben a W2-vel és CIVIL-lel építkező modellekhez hasonlítva a nem hatása lényegesen gyengébb, de egyes foglalkozási kategóriák együtthatói azért meglehetősen erősek.

A politikai attitűdök hatása a választói magatartásra

A politikai attitűdökben kimutatható különbségeknek tulajdonítható, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely jobban magyarázza a választási részvételt, mint a pártpreferenciát. Az MDF és az SZDSZ „társadalmi” vagy „erkölcsi” kérdésekkel kapcsolatban folytatta választási hadjáratát. Az SZDSZ különösen határozott álláspontot foglalt el a polgári szabadságjogok tekintetében, s azzal vádolta az MDF-et, hogy nem kellő mértékben elkötelezett ezen értékek iránt. Az MDF – bár szintén állást foglalt a polgári szabadságjogok mellett – ezekben a kérdésekben közelebb állt a nyugati politikából konzervatívnak ismert állásponthez. A választások második fordulójára előtti televíziós vitában a pártok vezetői – Antall József és Kis János – jól összegezték a két párt különbségét ebből a szempontból. Antall azt ígérte, hogy aki az MDF-re szavaz, az a „nyugodt erőre” adja a voksát, míg Kis radikális változást, az állampárt széttűzését ígérte.

Gazdasági kérdések tekintetében azonban a két párt között nem volt lényeges különbség. Mindkét párt a privatizáció, a piacgazdaság mellett foglalt állást, s egyik párt sem mutatott különösebb elszántságot, hogy harcoljon a munkanélküliség ellen vagy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséért. Amíg tehát az MDF

és az SZDSZ meglehetősen világos alternatívát kínált a konzervatív és liberális társadalmi értékek tekintetében, egyikük sem fogalmazott meg olyan programot, amely vonzó lehetett volna azok számára, akiket aggasztott a munkanélküliség vagy a fokozódó társadalmi egyenlőtlenségek problémája.

A szavazók és a nem szavazók között a különbség kisebb a szociális és nagyobb a gazdasági kérdésekben. Míg általában igaz, hogy a nem szavazók konzervatívabban a szociális kérdések tekintetében, CIVIL mégis szorosabb kapcsolatban áll a pártpreferenciával, mint a választási részvétellel. A legmeglepőbb a sztrájkokkal kapcsolatos vélemény: a nem szavazók 60 százaléka ellenezte a sztrájkokat, míg a szavazóknak csak 48 százaléka volt ilyen véleményen. Mivel a nem szavazók inkább munkások voltak, arra lehetett volna számítani, hogy több szimpátiát mutatnak a sztrájkjoggal kapcsolatban.

A gazdasági attitűdök – különösképpen W2, s kevésbé nyomatékosan W1 – segítenek bennünket annak megértésében, hogy kik nem szavaznak. A nem szavazók általában „baloldaliak” W2-ben és „jobboldaliak” W1-ben.

A pártpreferencia esetében éppen ellentétes hatásról számolhatunk be: az MDF és az SZDSZ szavazói kevéssé különböznek egymástól gazdasági kérdések tekintetében. Az SZDSZ szavazók W2-ben valamelyest az MDF szavazók „jobboldalán” helyezkednek el, de a két párt szavazói közötti különbség sokkal kisebb, mint a szavazók és a nem szavazók közötti különbség. Míg azonban CIVIL nem volt fontos a választási részvétel megmagyarázásában, ha feladatunk annak értelmezése, hogy ki szavaz az SZDSZ-re vagy az MDF-re, akkor CIVIL döntő fontosságú változóvá válik. Értelemszerűen az SZDSZ szavazók liberálisok, az MDF szavazók pedig konzervatívok a CIVIL mérőszáma szerint.

A képzettségi színvonalnak s a nemnek szintén erős hatása van ezekre a politikai attitűdökre. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a fizikai dolgozók és a nők a nem szavazók politikai profilját mutatják, ha szavaztak is. Drámai különbség mutatható ki az egyetemi végzettséggel rendelkezők és a népesség más rétegei között e vonatkozásban. Az egyetemi végzettségűek között például azoknak az arányszáma, akik úgy gondolják, hogy az államnak nem kell szerepet játszania az egyenlőtlenségek kezelésében, 38,7 százalékra ugrik (az ilyen választ adók aránya az általános iskolai végzettségűek között 10,1 százalék, a középiskolát végzettek között 16,7 százalék). Ugyanakkor azoknak az arányszáma, akik azt gondolják, hogy az államnak szabályoznia kell a béreket, az egyetemet végzettek közötti mérsékelt 11,8 százalékról a pusztán általános iskolát végzett válaszadók körében 42,8 százalékra emelkedik.

Kibővített logisztikus regressziós modelljeink alátámasztják több szempontból is ezeket a kereszttáblákból levont megfigyeléseinket. MODEL2V1 valamivel jobban illeszkedik az adatokhoz, mint MODEL2MDF1 (a különbség szerény 6,2 százalék). MODEL2V1-ben W2 aránylag erős hatást gyakorol, CIVIL azonban nem szignifikáns; MODEL2MDF1 esetében pontosan ellenkező a helyzet, itt CIVIL erős változó – épp olyan jól működik, mint a legerősebb osztályhelyzetváltozók – és a várakozásainknak megfelelően – hiszen ez a modell jelzi előre, hogy ki fog az MDF-re szavazni – negatív értéke van. Amikor elemzésünkben a választások első fordulójáról áttérünk a második fordulóra, akkor azt tapasztaljuk, hogy az MDF'2-vel

alkotott modell illeszkedése körülbelül olyan jó marad, mint az MDF1-gyel alkotott modellé volt, miközben a V2 illeszkedése V1-gyel összehasonlítva egyértelműen romlik. Különösen érdekes felfigyelni arra, hogy MODEL2MDF2-ben (2. tábla, (4) oszlop) CIVIL magyarázó ereje erősebbé válik, csupán az életkor tud vetélkedni CIVIL-lel annak megmagyarázásában, hogy ki szavazott a második fordulóban az MDF-re. Az MDF győzelme a második fordulóban tehát egyértelműen a konzervatívizmus győzelme. MODEL2MDF2-ben sem W1, sem W2 nem szignifikáns és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely hatása is gyenge.

Végső következtetésünk, hogy Magyarországon valóban van egy jelentős szociáldemokrata szavazótábor (mind a szavazók társadalmi összetételét, mind politikai attitűdjeiket tekintve). Ez a szavazótábor azonban képviselő nélkül maradt az 1990-es parlamenti választásokon. A szociáldemokrata érzelmű választópolgárok vagy nem szavaztak, vagy ha elmentek voksolni, szavazataikat szinte véletlenszerűen osztották meg az érdekeiket nem artikuláló pártok között. A magyar politikai pártok igencsak vékony jégen korcsolyáznak. A magyar politikában csak a jéghegy csúcsát látjuk, s könnyen lehet, hogy drámai változások következnek be rövid időn belül. A jóléti állammal kapcsolatos értékek és a konzervatív társadalmi értékek közötti erős korreláció a politikai helyzetet különösen robbanékonyá teszi.

4. Miért maradt a szociáldemokrata szavazótábor képviselő nélkül? A politikai intézményépítés dinamikája és a személyiségek szerepe a politikában

Alábbi elemzésünk a következő kérdésre keres választ: ha valóban igaz az, hogy Magyarországon van szociáldemokrata szavazóbázis, mi a magyarázata annak, hogy egyetlen párt sem „startolt rá” erre a lehetőségre? Eddigi elemzésünk meglehetősen strukturalista volt, most „institucionalista” irányba merészkedünk. Záró megjegyzéseinkben azt igyekszünk bizonyítani, hogy a politikai intézményépítés dinamikája és a politikai vezetők jellege talán éppen annyira fontos, mint a pártok lehetséges szavazóbázisának a társadalmi összetétele.

Röviden összefoglaljuk az SZDSZ–MDF küzdelem történetét és igyekszünk választ keresni arra a kérdésre, hogy a politikai intézményépítés milyen dinamizmusa vezetett az SZDSZ vereségéhez. 1989 nyarán az SZDSZ az MDF-et olyan középbal pártnak tekintette, amelynek szoros kapcsolata van a kommunistákkal s különösképpen a kommunista párt népi szárnyával, Pozsgay Imrével. Így az SZDSZ jobbról kezdte támadni az MDF-et. Magyar Bálint egy 1989 nyarán adott interjújában az MDF-et kriptokommunista pártnak nevezte, elemzése szerint e mozgalmat Pozsgay hozta létre hatalmának átmentése érdekében. Az MDF-et ebben az időben gyakran az 1945 utáni Parasztpárthoz hasonlították. A Parasztpárt a népi írók harmadikutas, társutas pártja volt.

Az MDF nem igazán tudta ebben az időpontban, miként válaszoljon erre a kihívásra. Az SZDSZ 1989 őszén frontális támadást indított az MDF ellen az elnökválasztás kérdésében és az MDF–MSZP kapcsolatot vette elsősorban tűz alá. Az MDF – mely 1989 tavaszán–nyarán egyértelműen a legerősebb ellenzéki mozgalom

volt (a nyári, kora őszi közvéleménykutatási adatok szerint az MDF kapta volna a szavazatok 25–30 százalékát, ha abban az időpontban országos választásokat tartottak volna, míg az SZDSZ és a FIDESZ mindössze a szavazatok 5–8 százalékára számíthatott volna), minden rendelkezésünkre álló információ szerint valóban meg egyezett 1989 első felében az MSZMP-vel, ami 1989 szeptemberében formális megállapodásként is megszövegeződött. E megállapodás lényege az volt, hogy az MDF támogatója Pozsgay Imrének köztársasági elnökké választását s közepesen erős elnöki hatalmat biztosít a volt kommunista politikusnak. Cserébe viszont az MDF alakíthat majd kormányt, sőt: az MDF-politikusok számos, ekkortájt adott nyilatkozata még azt is megengedte, hogy a kommunisták vagy esetleges utódpartjuk beléphet az új MDF-kormányba. A lengyel példát követve, ahol szintén egy volt kommunistát – Jaruzelskit – választottak az átmenet középerős köztársasági elnökévé, e célból korai elnökválasztást igyekeztek kiérni. Az MDF, az MSZMP, illetve utódpartja, az MSZP azt remélte, hogy ha az elnökválasztásra 1989 késő őszen, vagy legkésőbb 1990 első napjaiban sor kerül, akkor azt – kellően ismert ellenzéki politikus híján – Pozsgay fogja megnyerni. A közvéleménykutatási adatok szerint 1989 kora őszen Pozsgay fölényesen vezetett minden lehetséges ellenjelölttel szemben. Ennek szellemében 1989 késő szeptemberében megállapodás született az MSZMP és az ellenzéki pártok között, hogy az elnökválasztásra még az év vége felé, parlamenti választásokra pedig 1990 elején kerül majd sor.

Az SZDSZ jó politikai ösztönéről tett bizonyosságot, amikor ezt a megállapodást nem írta alá, hanem egy népszavazás mellett kezdett agitálni. Az SZDSZ könnyen összegyűjtötte a törvény szerint a népszavazás kiírásához szükséges 100 000-nél több szavazatot (a begyűjtött szavazatok száma 200 000 körül volt), s november végén sor került a sorsdöntő népszavazásra. A népszavazást megelőző kampány során az MDF defenzívába került. A mozgalom vezetői érezték, hogy Pozsgay és az MSZP-vel való kapcsolat már teher az MDF nyakán. Az MSZP a népszavazás alkalmával arra biztatta a támogatóit, hogy szavazzanak „nem”-mel (a népszavazás során arról kellett véleményt nyilvánítaniuk az állampolgároknak, hogy akarnak-e parlamenti választásokat az elnökválasztás előtt). Az MDF nem kevés tépelődés után a lehető legrosszabb stratégiát választotta: arra szólította fel híveit, hogy tartózkodjanak a szavazástól. Az akkor érvényes törvények szerint a népszavazás csak akkor volt érvényes, ha a választásra jogosultaknak legalább 50 százaléka az urnák elé járul. Az SZDSZ tehát elvesztette volna a népszavazást, ha a népességnek kevesebb mint 50 százaléka szavazott volna. Túlfűtött választási hadjárat után a választásra jogosultaknak mintegy 60 százaléka szavazott, s árnyalattal több volt az „igen”, mint a „nem” a szavazatok között.

Az SZDSZ szempontjából ez tökéletes stratégiának bizonyult. A liberálisoknak sikerült megbontaniuk az MSZP–MDF szövetséget. Az MDF megszegyenítő vereséget szenvedett, s a közvéleménykutatások azt jelezték, hogy népszerűsége gyorsan hanyatlik. 1989 szeptember végén az MDF a szavazatok 26 százalékára számíthatott volna, ebben az időpontban az SZDSZ és a FIDESZ még a 10 százalékot sem érte volna el, s a kommunisták még mindig a népesség egyharmadának a bizalmát élvezték. December elejére azonban a helyzet drámai módon megváltozott. Az MSZP októberben rémes kongresszust tartott s mind az MSZMP, mind a volt re-

formkommunistákból kialakult MSZP gyors ütemben veszítette a népszerűségét, decemberben a volt kommunisták már csupán a szavazatoknak a 10 százalékára számíthattak. Az MSZP és MSZMP által elveszített szavazatokat azonban nem az MDF, hanem az SZDSZ kapta. Decemberben mind az MDF, mind az SZDSZ népszerűsége 20 százalék körül alakult.

Az SZDSZ e rendkívüli sikerét annak köszönhetette, hogy az MDF-től jobbra helyezte el magát és az MDF-et kommunista kapcsolatai, „harmadikutassága” és „társutassága” miatt támadta. 1989 decemberében azonban a politikai intézmény-építésben újabb fordulat következett be. Az MDF vezetését szilárdan Antall József vette a kezébe. Antall a magyar keresztény úri középosztályt képviselte s nem volt sok köze az MDF-et alapító baloldali népi írókhoz. Antall vezetése alatt az MDF baloldali népi pártból középpjobb kereszténydemokrata párttá vált s izolálta baloldali népi politikusait. Felismerte, hogy 1990 legsikeresebb politikai platformja az antikommunizmus és úgy gondolta, ő hitelesebben léphet fel antikommunistaként, mint az SZDSZ vezetői. Az SZDSZ vezetésében jelentős szerepet játszottak korábban baloldali értelmiségiek: Kis János Lukács György tanítványaitól tanult filozófiát, Haraszti Miklós ellen a hatvanas években eljárást folytattak maoista kapcsolatai miatt, de még Tamás Gáspár Miklós is – aki a legelkötelezettebb 19. századbeli liberális politikussá vált 1989–1990 fordulójára – pályafutását az anarcho-szindikalizmus környékén kezdte. Jóideig az, amit „magyar demokratikus ellenzékként” ismertünk, s amiből az SZDSZ kinőtt, az államszocializmus baloldali kritikáját nyújtotta. Az SZDSZ-vezetők közül nem kevesen ráadásul kádercsaládból származtak (Kis, Haraszti, Bauer és mások). 1990 januárjától az MDF az SZDSZ-t saját játszmányában verte meg: jobb antikommunistának bizonyult, mint a korábban baloldali SZDSZ-intellektuelek.

Az SZDSZ egy ideig ingadozott, kereste helyét a politikai palettán. Kis alapvetően baloldali érzelmű embernek tűnik, s feltehetőleg jól megtalálná helyét egy nyugat-európai szociáldemokrata pártban. 1989 decemberében egy párizsi utazása során adott interjúban az SZDSZ-t „balközép” pártnak is nevezte. Antall nyomban támadásba lendült: természetes, hogy az SZDSZ baloldali, idáig csak tettette, hogy jobboldali. Az SZDSZ sem merte ebben az időpontban vállalni a baloldaliság ódiúját, úgy ítélték meg a párt vezetői, hogy a közhangulat túlságosan kommunista- és baloldallelenez, Kis párizsi nyilatkozatáról ezután nem sok szó esett. A párt szabad vállalkozás hívó mozgalomként, a 19. századi értelemben vett liberalizmus képviselőjeként fogalmazta meg önmagát, s igyekezett az MDF jobboldalán maradni.

Véleményünk szerint ez súlyos stratégiai hiba volt az SZDSZ szempontjából. Az SZDSZ bennrekedt a népszavazás nyerő taktikájában s ezzel stratégiai vereséget szenvedett. Könnyen elképzelhető, hogy az SZDSZ jobban szerepelt volna az 1990 március–áprilisi választásokon, ha december elején megváltoztatja taktikáját. Miután sikerült az MDF-et leválasztania az MSZP-ről, az SZDSZ benyomulhatott volna az MSZP és az MDF közötti politikai mezőbe, s meghatározhatta volna magát a középbal, a bérből és fizetésből élők autentikus pártjaként.

Az 1990 március–áprilisi választások után az SZDSZ nehéz helyzetben találta magát. Az SZDSZ olyan parlament ellenzéki pártja, melynek a kormánya a középpjobban helyezkedik el. Antall politikai ideálja Adenauer. Ettől „jobbra” aligha

van már hely. Az SZDSZ liberalizmusát ilyen körülmények között igyekeznek a társadalmi kérdésekben kifejezésre juttatni: harcolt a hitoktatás bevezetése ellen stb. Ezek nemes ügyek, de nem szükségképpen nyernek szavazatokat az ilyen ügyeket képviselő pártoknak. Egy évvel a parlamenti választások után kisebbrészt a kormányzás elkerülhetetlen terhei, nagyobbrészt számos baklövés következtében az MDF népszerűsége igencsak lehangolt. 1991 késő tavaszán az MDF a közvéleménykutatások szerint nemhogy a szavazatok 40 százalékát nem kapná meg, hanem még a 20 százalékot sem érné el. Az SZDSZ azonban idáig nem profitált az MDF hanyatlásából. Ha 1990 késő tavaszán tartottak volna parlamenti választásokat, az SZDSZ inkább kevesebb, mint több szavazatot kapott volna, mint egy évvel korábban.

A magyar politika paradoxonja, hogy mindezek ellenére a szociáldemokrata szavazóbázis voksára még mindig leginkább az SZDSZ számíthatna, még mindig az SZDSZ van a legjobb helyzetben ahhoz, hogy az MDF által jelzett nemzeti-keresztény középbal alternatívájaként egy középbal mozgalmat alakítson ki, s így létrehozzon egy két-párt rendszerű politikai váltógazdaságot. A baloldali szavazatokra a kommunista utódpártoknak, az MSZMP-nek és az MSZP-nek nincs sok esélye. Mint adatainkból kiderült, az MSZP az összes párt között a leginkább középosztály jellegű mozgalom. Az MSZDP gyenge szereplése a közelmúlt magyar politikájának a nagy meglepetése. A legtöbb politikai kommentátor arra számított, hogy a szocdemek a posztkommunista átmenetben jól szerepelnek majd. Az MSZDP jelentős segítséget kapott a nyugati szociáldemokrata pártoktól is. Ennek ellenére az MSZDP a parlamentbe kerüléshez szükséges 4 százalék szavazatot sem kapta meg. Ennek bonyolult magyarázata van. Az MSZDP kudarcának fő oka az intézményépítés problémája. Először a „nagy öregek” próbálták talpra állítani a pártot. Hamarosan azonban összevesztek, s a párt kettészakadt. Ugyan akadtak tehetséges fiatalabb politikusok is, akik szerepet szerettek volna vállalni a párt építésében, de ez sem sikerült. Ők gyanúsak voltak a régi szocdemek szemében, kommunista társutasoknak vélték ezt az ifjabb gárdát. A párt további hibákat is elkövetett. Szimbólumaiban visszanyúlt az 1920-as évekhez: a régi, már nemigen létező munkásosztályhoz próbált szólni. A munkásokól, a kalapácsot markában tartó munkás képzetét idézte. Ez azonban hiteltelennek bizonyult, s több szavazatot vesztek ily módon, mint nyertek. Végül vezetési problémáik is akadtak: Petrasovits Anna vonzó, de krónikus karizmahiányban szenvedő személyiség, aki ráadásul a második internacionálé szélsőjobb oldala felé kormányozta pártját. A belső konfliktusok, a megfelelő vezetés hiánya, a politikai szimbólumrendszer zűrzavara szinte elkerülhetlenül vitte a pártot a vereség felé.

Tanulmányunk végső konklúziója: Bár létezik Magyarországon számottevő szociáldemokrata szavazóbázis, melyre ráépülhetne a nemzeti-keresztény kurzus baloldali alternatíváját képviselő politikai mozgalom, ennek a szavazóbázisnak az érdekeit egyelőre egyetlen párt sem fogalmazta meg hitelesen. A magyar politika jövője nem kis mértékben attól függ, hogy sikerül-e ezt az intézményépítési torzulást korrigálni, az így kialakult politikai vákuumot megszüntetni. A magyar, s általában a közép-európai politika nagy veszélye, hogy ha baloldali erő ezt a szavazóbázist nem tudja megmozgatni, akkor, különösképpen a gazdasági helyzet rom-

lásával, a munkanélküliség növekedésével nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy egy, a mai Antall kormánytól jobbra álló „politikai vállalkozó” szólítja meg a mai magyar politika e pillanatban csendes többségét.

Irodalom

- Bauman, Zygmunt 1974. „Officialdom and Class: Basis of Inequality in Socialist Society.” In: Frank Parkin (ed.), *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock, 129–148.
- Benda Gyula 1983. Magyarország történeti kronológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld, William N. McPhee 1954. *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bobo, Lawrence and Frederick C. Licari 1989. „Education and Political Tolerance.” *Public Opinion Quarterly* 53 (Fall): 285–308.
- Brown, Courtney 1987. „Voter Mobilization and Party Competition in a Volatile Electorate.” *American Sociological Review* 52:59–72.
- Gabor, R. I. 1985. „The Major Domains of the Second Economy.” In: Peter Galasi–György Sziráczi (eds.), *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Frankfurt: Campus Verlag, 133–179.
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Hamilton, Richard 1972. *Class and Politics in the United States*. New York: John Wiley.
- Hankiss, Elemér 1989a. „Reforms and the conversion of power”. Paper read at a conference in the Konrad-Adenauer-Stiftung, Bonn, 29–31 May 1989, „Ost-Mittel-Europa. Die Herausforderung der Reformen”.
- 1989b. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kolosi, Tamás 1988. „Stratification and Social Structure in Hungary.” *Annual Review of Sociology* 14: 405–419.
- 1989. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1990. International Social Survey Program: Role of Government, Hungary 1990. [MRDF]. Budapest: Social Research Informatics Society.
- Konrád György–Szelényi Iván 1979. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Korpi, Walter 1983. *The Democratic Class Struggle*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lengyel György 1989. „A vállalkozókedvről”. *Szociológia* 3-4: 291–309.
- Lipset, Seymour Martin 1981. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- and William Schneider 1987. *The Confidence Gap*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Miller, Warren E., Arthur H. Miller, Edward J. Schneider 1980. *American National Election Studies Data Sourcebook, 1952–1978*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Staniszki, Jadwiga 1989. „The dynamics of breakthrough in Eastern Europe”. *Soviet Studies*, October.
- Staniszki, Jadwiga 1990. „Patterns of change in Eastern Europe”. *East European Politics and Society*, January.
- Staniszki, Jadwiga 1991. „'Political capitalism' in Poland”. *East European Politics and Society*, Winter.

- Szalai Erzsébet. 1989a. „Az új elit”. *Beszélő*, 27. sz.
— 1989b. „Ismét az új elitről”. *Élet és Irodalom*, december 8.
- Szelenyi, Ivan 1986-87. „Prospect and limits of the New Class project in Eastern Europe”. *Politics and Society*.
— 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyi, Szonja 1987. „Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party”. *American Sociological Review* 52: 559–573.

A MAGYARORSZÁGI ÉS FINNORSZÁGI HOSSZÚ TÁVÚ TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A TÁRSADALMI JELZŐSZÁMOK IDŐSORAI ALAPJÁN

1. A kutatási probléma: a magyarországi társadalmi fejlődés jellege

Minden korban és minden társadalomban nagy kihívás a szociológia számára a hosszú távú társadalmi változások értelmezése és értékelése. Különösen aktuális kérdés ez ma – egy új politikai, gazdasági és társadalmi rendszerre való gyors áttérés körülményei közt – Magyarországon. Nemcsak azért érdekes kutatási téma ez, mert hozzásegít annak megértéséhez, hogy min mentünk keresztül az elmúlt 46, sőt 72, vagy akár 124 évben, hanem azért is, mert politikai, gazdasági és társadalmi múltunkat nyilvánvalóan a következő években, sőt évtizedekben is a hátunkon fogjuk hordozni, hatásai még sokáig fognak érződni az ország fejlődésében.

Az 1945 óta eltelt korszak értelmezésében némi leegyszerűsítéssel három elméleti álláspontot (az egyikben belül két teljesen ellentétes véleményt) lehet megkülönböztetni:

(1) Mind a korábbi hivatalos marxista ideológia képviselői, mind a kapitalista országok antimarxista társadalomtudósai azt állították, hogy a szocialista és a kapitalista társadalom¹ alapvetően különbözik egymástól, az előbbieket szerint a szocializmus, az utóbbiak szerint a kapitalizmus minden tekintetben magasabb rendű.

(1.a) A korábbi hivatalos marxista ideológia szerint a gazdaság központi tervezése és a rendszer szocialista jellege nemcsak gyorsabb gazdasági növekedést tesz lehetővé, hanem ezen kívül a szocializmusban a kapitalista társadalomnál sokkal kevésbé egyenlőtlen társadalmi viszonyok alakulnak ki, szélsőséges megfogalmazások szerint bekövetkezik a teljes társadalmi egyenlőség állapota, az életpálya-esélyek teljesen egyenlőkké válnak. Ezen az alapon kifejlődik valamilyen közelebről nem definiált, de mindenképpen magasabb rendű szocialista életmód, csökkennek a társadalmi problémák, köztük a deviancia, megszűnik az elidegenedés.

(1.b) Az antimarxista ideológia kritikáját elsősorban arra összpontosította, hogy a piac hiánya következtében nagy fokú és a gazdaság szempontjából egészségtelen egyenlőség alakul ki, másrészt hogy – ennek következtében – a gazdaság nem képes hatékonyan fejlődni, mert hiányzanak a szükséges gazdasági ösztönzők. Hangsúlyozták továbbá a demokrácia és a szabadság hiányát, de viszonylag kisebb figyelmet fordítottak az életmód sajátosságaira, a deviáns viselkedésre és az elidegenedés jelenségkörére.

(2) E két – egymással éles ellentétben álló, de egyformán a két rendszer különbségeit hangsúlyozó – elmélettel ellentétben az ipari társadalom elmélete (Kerr et al. 1960) szerint a kapitalista és a szocialista társadalom, mivel mindkettőben az ipari termelési technológia alapvető követelményei határozzák meg a gazdasági

és társadalmi viszonyokat, egymáshoz nagyon hasonlít vagy legalább is közeledik egymáshoz, „konvergál”.

(3) Egy köztes hipotézis szerint a kapitalista és a szocialista társadalom az ipari társadalom két különböző változatát, az iparosítás két eltérő útját képviseli, amelyek között nagyon lényeges különbségek vannak (Lenski 1966, Lenski, Lenski, Nolan 1991; Solenius 1983), de esetleg azonos irányban fognak fejlődni.

Kutatási kérdésünket ennek alapján így fogalmazhatjuk meg:

– A hasonlóságok vagy a különbségek voltak-e a meghatározóbbak Magyarországon és a hasonló fejlettségű kapitalista országok között?

– Amennyiben a különbségek voltak a jellemzőbbek, akkor milyen területeken jelentkeztek és milyen irányúak voltak?

A magyarországi tendenciák és változások megértéséhez segítségünkre lehet Andrew Janos (1982) felfogása a 19. és 20. századi magyar történelemlről. Eszerint a reformkortól 1945-ig Magyarországon újabb és újabb kísérletek történtek a modernizációra, az európai periferiális vagy félperiferiális helyzetből való kitörésre, a fejlettebb nyugat-európai „mag”-országokhoz való felzárkózásra, vagy legalább a tőlük elválasztó lemaradás csökkentésére. Ezek a kísérletek azonban különféle – nagyrészt politikai – okok miatt kudarccal, sőt némelykor tragédiával végződtek 1849-ben, 1919-ben és 1945-ben. Tehát az 1945 utáni szocialista korszakot is újabb modernizációs kísérletként foghatjuk fel. Ennek alapján kérdésünket úgy is megfogalmazhatjuk: Vajon ez a modernizációs „nekifutás” is teljes kudarccal, esetleg tragédiával fog végződni, vagy van arra esély, hogy Magyarország viszonylag simán a modernizációnak és felzárkózásnak egy új szakaszába megy át?

2. A társadalmi jelzőszámok mint a szociológiai elemzés eszközei

Az ehhez hasonló kutatási kérdések megválaszolására, a nagy vagy „makroszintű” társadalmi változások összefoglaló elemzésére alkalmas eszközöket szolgáltatnak a társadalmi jelzőszám rendszerek.

A „társadalmi jelzőszám (indikátor) mozgalom” az 1960-as évek második felében alakult ki az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában (Andorka 1975). A mozgalom megerősödésében minden bizonnyal lényeges szerepet játszottak ezeknek az éveknek egyetemi hallgató felkelései, tüntetései, valamint az egyes nagyvárosokban lezajlott súlyos konfliktusok. Ezek rádöbentették egyrészt a társadalomtudósokat, másrészt a politikusokat, hogy a második világháború utáni időszak szinte soha korábban nem tapasztalt gazdasági prosperitása, gyors gazdasági növekedése ellenére alapvető problémák vannak ezekben a társadalmakban. Ezért szükségesnek látták a gazdasági indikátorokhoz és éves gazdasági jelentésekhez hasonló társadalmi indikátorok szerkesztését és társadalmi jelentések összeállítását.

E nagyon aktuális és gyakorlati indíték háttérében egy általánosabb és elméletibb felismerés állt, hogy tudniillik az egy főre jutó nemzeti jövedelem nem méri megfelelően egy-egy ország gazdasági és társadalmi fejlettségét, továbbá hogy az egy főre jutó háztartási jövedelem nem méri megfelelően az egyének és háztartás-

sok életszínvonalát, jólétét. A fejlettség és a jólét ugyanis többdimenziós fogalmak, amelyekben a jövedelemszint mellett szerepet játszik az egészségi állapot, a biztonság, a műveltség, a természeti és művi környezet állapota, az emberi jogok megvalósulása, az élet minősége stb. Ilyen kiterjesztett jólétfogalmat dolgozott ki a skandináv országok összehasonlító vizsgálata számára Erik Allardt (1973, 1975). Ebben – A. Maslow szükségletelméletéből kiindulva – a jólétnek három dimenziója szerepel: (1) a birtoklás (having), vagyis az anyagi életszínvonal; (2) az emberi kapcsolatok (living); és (3) az értelmes emberi élet (being).

A KSH Társadalomstatisztikai Főosztályán – az ENSZ, az OECD, a KGST és számos ország hasonló törekvéseivel együttműködve – megkezdtük egy olyan társadalomstatisztikai jelzőszámrendszer kidolgozását, amely a jólét és a társadalmi élet minden fontos területéről tömör információt nyújt (Andorka, Kulcsár 1975).² A társadalmi jelzőszámok hosszú távú idősorait tartalmazó és azokat elemző kiadvány (Andorka, Harcsa 1986a) végül is leginkább a hasonló nyugatnémet kiadvány (Zapf 1978) mintáját követi, de sok gondolatot és jelzőszámot vesz át a svéd és a finn kutatásokból is. Az 1990-ben kiadott *Társadalmi riport 1990* (Andorka, Kolosi, Vukovich 1990) első része az 1986–1989 évek jelzőszámaival egészítette ki a korábbi kötetet. Ezek alapján összefoglalóan lehet elemezni a magyar társadalom változásait az 1960-as évek óta, némely jelenségeket illetően pedig egészen a két világháború közötti időszakra, sőt a századfordulóig vissza lehet menni a rendelkezésre álló jelzőszámok alapján.

3. A társadalmi jelzőszám-idősorok nemzetközi összehasonlításának értelme és problémái

Stein Rokkan (1964) már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a szociológia nagy kérdéseinek tanulmányozásához a legjobb út a különböző országok és korszakok összehasonlítása. Különösen alkalmas terep ehhez Európa, egyrészt az európai társadalmak alapvető hasonlósága miatt (ami leszűkíti az összehasonlítandó tényezők számát), másrészt változatossága miatt, ami mintegy szociológiai laboratóriumá teszi. Max Haller (1990) például összehasonlítási lehetőségeket látott Európában a fejlettebb és kevésbé fejlett, a kapitalista és a szocialista, valamint a római katolikus, protestáns, ortodox és más vallási kultúrájú országok közt. Az elmúlt évtizedekben sor is került néhány nagy jelentőségű nemzetközi összehasonlító vizsgálatra az európai országokban egy-egy társadalmi jelenség – például az időmérleg (Szalai 1978) és a társadalmi mobilitás (Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Andorka 1988) – területén, azonos időpontban és azonos módszerrel vagy egymáshoz közeli időpontokban és összehasonlítható módszerekkel végzett adatfelvételek alapján. Nem került sor azonban – tudomásom szerint – két vagy több ország társadalmának teljes körű, minden lényeges társadalmi folyamatra kiterjedő, hosszabb időszakot átfogó összehasonlítására.

Amikor 1986-ban a társadalmi jelzőszámok hosszú idősorait publikáltuk, azt a reményünket fejeztük ki, hogy ezt a munkát követni fogja a társadalmi jelzőszámok hosszú idősorainak nemzetközi összehasonlítása. Ezt azonban a kutatás idő-

igényességén kívül az is akadályozta, hogy a „társadalmi jelzőszám mozgalom” a hetvenes évek végére kifulladásra, a korábban nagy lendülettel megkezdett, nemzetközi módszertani egységesítési munka és több országra vonatkozóan az azonos jelzőszámok publikálása elakadt vagy legalább is nagyon lelassult. Ez összefüggött annak a véleménynek a térhódításával, hogy a társadalmi folyamatokba nem lehet vagy nem szabad beavatkozni és ezért nincs sok értelme a nyomkövetésüknek, a társadalmi indikátor-kötetek összehasonlításának és a társadalmi jelentések megfogalmazásának sem.³

Az elmúlt negyvenhat év magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti megértése azonban annyira érdekes tudományos problémának látszott, hogy a társadalmi jelzőszámok idősorainak nemzetközi összehasonlítására való törekvést nem adtam fel teljesen. Első elképzelésem az volt, hogy az összehasonlítás céljára kiválasztok néhány, nagyjából hasonló nagyságú és a századforduló körül vagy a két világháború között nagyjából hasonló fejlettségű és lehetőleg többé-kevésbé azonos régióban elhelyezkedő, de különböző társadalmi rendszerű európai országot. Kézenfekvő lett volna Magyarországot egyrészt Csehszlovákiával és Jugoszláviával, másrészt Ausztriával, Finnországgal és Görögországgal összehasonlítani. Első „menetben” azonban csak Finnországról sikerült elegendő mennyiségű összehasonlítható társadalmi jelzőszám hosszabb idősorát megszerezni.

A magyar–finn összehasonlítást megkönnyítette a régi, szoros együttműködés a finn szociológusokkal, amely nemcsak a társadalmi szerkezet, a mobilitás és a jövedelemkülönbségek (Alestalo, Andorka, Harcsa 1987), valamint az időmérleg (Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Harcsa, Niemi, Babarczy 1988) egzakt, kétoldalú összehasonlításaihoz vezetett el, hanem egymás kutatási módszereinek és eredményeinek alapos megismeréséhez is.

Magyarország és Finnország összehasonlítása mellett szól az, hogy a századfordulón mindkét ország az európai perifériához tartozott, s egy nagyobb birodalom részeként erősen elmaradott volt. A hosszú távú idősorok összehasonlításának kezdő időpontjában tehát helyzetük sok tekintetben hasonló volt. A két világháború Finnországban sokkal kisebb veszteséget okozott. Ezt a különbséget mindenképpen figyelembe kell venni az összehasonlítás eredményeinek értékelésekor. 1945 után pedig a két ország teljesen eltérő feltételek között fejlődött. Ennek a tanulmánynak a tárgya e feltételek hatásainak összehasonlítása.⁴

Az alábbiakban néhány kiválasztott területen, olyan dimenziókban hasonlítom össze a két ország fejlődését, amelyeket különösen fontosnak és érdekesnek találtam és amelyekről összehasonlítható adatok állnak rendelkezésre.

4. Gazdasági fejlettség, egy főre jutó nemzeti jövedelem

A gazdasági fejlődés különféle jelzőszámai – köztük az egy főre jutó nemzeti jövedelem – nem tartoznak a szó szoros értelmében vett társadalomstatisztikai jelzőszámrendszerhez. A társadalmi jelzőszámok összehasonlító vizsgálatakor mégis érdemes röviden utalni a gazdasági fejlettség különbségeire.⁵ A századforduló körüli évekből nincsenek összehasonlítható adataink a nemzeti jövedelemről. Ezért

csak a mezőgazdasági népesség aránya alapján (1910-ben Finnországban 74, Magyarországban 64 százalék) következtethetünk az elért fejlettségi szintre. Eszerint úgy látszik, hogy az első világháború előtti korszakban Magyarország valamivel magasabb szinten állt, mint Finnország (Alestalo 1986). A két világháború közötti korszakban azonban Finnország lényegesen gyorsabban fejlődött, mint Magyarország (Madison 1976). Az 1930-as évek végétől Ehrlich Éva (1988, 1990) számításaira támaszkodva hasonlíthatjuk össze a két országot. Nagy számú természetes mutató alapján becsülte meg az egy főre jutó GDP szintjét és azt országonként az USA egy főre jutó GDP-jének százalékában adta meg (1. táblázat). Eszerint 1937-ben Finnországban már közel kétszer olyan magas volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, mint Magyarországon. Ez az arány 1960-ig alig változott, ezt követően, főképpen pedig 1970 után Finnországban lényegesen gyorsabb volt a fejlődés, úgyhogy 1980-ban már jóval több mint kétszerese volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem a magyarországinak. Az 1980-as években Magyarország az USA-hoz viszonyítva is visszaesett, Finnország viszont még jobban megközelítette az USA szintjét.

1. táblázat: Magyarország és Finnország relatív gazdasági fejlettsége: GDP/fő az USA adott évi gazdasági fejlettségéhez (USA GDP/fő = 100) viszonyítva, 1937-1986

Év	Magyarország	Finnország	Finnország/ Magyarország
	GDP/fő az USA-hoz (100) viszonyítva		
1937	21,1	37,5	1,8
1960	21,1	37,6	1,8
1970	23,0	47,0	2,0
1980	31,7	73,4	2,3
1986	28,9	77,1	2,7

Forrás: Ehrlich Éva 1988, 1990.

Más nemzetközi összehasonlítások is hasonló tendenciákat mutatnak. Az ICP (International Comparison Project) módszerrel becsült adatok szerint 1980-ban Finnországban a GDP/fő 1,85-szöröse volt a magyarországinak. Az ICP továbbfejlesztéseként végzett ECP (European Comparison Programme) szerint 1980-ban 1,74; 1983-ban pedig 1,72 volt ez az arány (Bóday, Szilágyi 1985).

Az aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlása⁶ (2. táblázat) hasonlóképpen arra enged következtetni, hogy Magyarország gazdasági fejlettsége már 1949-ben elmaradt Finnorszáé mögött és az elmaradás különösen az 1970-es évek óta nőtt. A népgazdasági ágak szerinti megoszlás a magyar gazdasági fejlődésnek még egy sajátosságára hívja fel a figyelmet: mindkét országban érvényesül az a törvényszerűség, hogy az iparban foglalkoztatott népesség aránya egy ideig emelkedik, majd csökkenni kezd, amikor a szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya erősen nőni kezd, de Magyarországon az iparban foglalkoztatottak aránya sokkal magasabb csúcserőértékért el, mint Finnországban. Úgy tűnik tehát, hogy hazánk társadalma sokkal nagyobb ipari munkaerőráfordítással érte el az

iparosításnak hasonló fokát, mint Finnország, más szóval a finn társadalom az iparosításnak és modern gazdasági fejlődésnek lényegesen „kényelmesebb” útját járta végig, mint a magyar. A magyar „út” nehezebb volta az iparra, azon belül is a nagyiparra koncentráció és elsősorban a munkaerő bővítésén alapuló szocialista iparosítás következménye volt.

2. táblázat: A gazdaságilag aktív népesség megoszlása a három fő népgazdasági ág között Magyarországon és Finnországban, 1949–1980

Ország	Év	A gazdaságilag aktív népesség megoszlása (%)		
		Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
Magyarország	1949	54	22	24
	1960	39	34	27
	1970	25	43	32
	1980	20	42	38
Finnország	1950	46	27	27
	1960	35	31	34
	1970	20	34	46
	1980	13	33	54

Forrás: Alestalo, Andorka, Harcsa 1987.

A gazdasági fejlettség mérőszámai alapján végzett összehasonlítás tehát egyértelműen mutatja a finn gazdaságnak lényegesen jobb teljesítményét. Miközben a finn gazdaság felzárkózott a nyugat-európai – korábban iparosodott – országokhoz, a magyar gazdaság lemaradása Nyugat-Európa mögött nem változott. Úgy látszik, hogy a finn gazdaságnak a magyarnál jobb teljesítménye már a két világháború után kezdődött. A szocialista gazdaság „hőskorában” – a hivatalos ideológia által hirdetett optimizmussal ellentétben – semmiképpen sem csökkent a Magyarországot a fejlettebb országoktól elválasztó távolság. Az 1973. évi olajválságot követően pedig különösen szembeűnővé vált a finn gazdaság jó és a magyar gazdaság rossz teljesítménye. Ezért megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy az 1968-as gazdasági reformok után is a központi kormányzat túlsúlyos szerepén alapuló magyar gazdaságirányítási rendszer megnehezítette az energiaáremelkedés által szükségessé vált gyors gazdasági alkalmazkodást és utána a világgazdaságban végbement nagy átalakulásokhoz való csatlakozást. Ugyanakkor a magántulajdonon és a piac uralmán alapuló finn gazdasági rendszer lehetővé tette a gyors alkalmazkodást.

Ez kikényszerítette Magyarországon a gazdaságirányítási rendszer gyors, radikális átalakítását a piaci viszonyok és a magántulajdon dominanciája irányában. Ez az átalakulás – amelyre Finnországban nem volt szükség – maga is súlyos megpróbáltatásokkal jár és sikerének fokát ebben a pillanatban nem lehet megjósolni.

5. Jövedelemszint: különbségek és egyenlőtlenségek

A gazdaság rossz teljesítménye nagyon egyértelműen megmutatkozott a személyes jövedelmek alakulásában. Míg Finnországban a reálbérszint folyamatosan emelkedett, Magyarországon 1978 után a reálbérszint csökkent és 1989-ben mintegy 12 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1978-ban. Az egy főre jutó reáljövedelem Finnországban gyorsan, Magyarországon azonban alig nőtt.

Elterjedt hiedelem volt, hogy a szocialista országokban alacsonyabb ugyan az átlagjövedelem, de kisebbek az egyenlőtlenségek, ezért a társadalomnak kisebb része szegény, vagy legalább is a jövedelemkülönbségek nem okoznak akkora elégedetlenséget, mint a kapitalista társadalmakban. A magyar és a finn jövedelmi jelzőszámok összehasonlítása nem támasztja alá ezt a közkeletű hiedelmet. Mindkét országban az 1960-as években megkezdték a rendszeres családi jövedelem-adatfelvételek sorozatát, így annak alakulását különféle részletezésben jól nyomon tudjuk követni.⁷

Bár a magyar és a finn adatközlések némileg eltérő társadalmi rétegek szerint adják meg a háztartási jövedelemátlagokat (3. és 4. táblázat), azt a következ-

3. táblázat: A relatív egy főre jutó jövedelem társadalmi rétegenként Magyarországon, 1962 és 1987

A háztartásfő társadalmi helyzete	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában	
	1962	1987
Vezető és értelmiségi	154	125
Középszintű szakember	128	117
Irodai dolgozó	119	93
Szakmunkás	109	102
Betanított munkás	95	88
Segédmunkás	82	81
Paraszt	87	90
Nyugdíjas és eltartott	84	94

Forrás: Andorka, Harcsa 1990.

4. táblázat: A relatív egy fogyasztási egységre jutó jövedelem társadalmi rétegenként Finnországban, 1966 és 1985

A háztartásfő társadalmi helyzete	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelem az országos átlag százalékában	
	1966	1985
Felsőszintű szellemi	174	134
Alsószintű szellemi	127	109
Önálló kisiparos, kiskereskedő	119	95
Munkás	95	97
Önálló paraszt	68	91
Nyugdíjas és eltartott	84	81

Forrás: Uusitalo, 1989.

tetést le lehet vonni, hogy a rétegek közötti jövedelemkülönbségek nem lényegesen nagyobbak Finnországban, mint Magyarországon és a rétegek sorrendje alapvetően hasonló a két országban: a csúcson a felső szintű szellemi foglalkozásúak állnak, a hierarchia alján pedig a szakképzetlen munkások és a parasztok.

A jövedelmi egyenlőtlenségek mérésére a legfelső és a legalsó jövedelmi decilis százalékos részarányát, valamint e kettő hányadosát használtam⁸ (5. táblázat). Eszerint az 1960-as években és az 1970-es évek elején a finnországi jövedelemeloszlás sem volt sokkal egyenlőtlenebb, az 1980-as évekre pedig valamivel egyenlőbbé vált, mint a magyar.⁹ Ennek az oka az lehet, hogy Magyarországon az 1960-as évek után viszonylag kevésbé csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség, az 1980-as években pedig – a piaci viszonyokra való fokozatos áttérés következtében – nőtt, míg Finnországban – a jóléti állam kiterjedése következtében – csökkent.

5. táblázat: A háztartások legalsó és legfelső jövedelmi decilisének százalékos részesedése az összes háztartási jövedelemből Magyarországon és Finnországban, 1967–1987

Év	A legalsó	A legfelső	A legfelső és legalsó decilis részesedésének egymáshoz viszonyított aránya
	jövedelmi decilis részesedése az összes jövedelemből, százalék		
<i>Magyarország</i>			
1967	2,2	20,8	9,5
1977	2,3	20,5	8,9
1982	2,6	20,5	7,9
1987	2,4	23,4	9,8
<i>Finnország</i>			
1966	2,1	24,9	11,9
1971	2,4	23,4	9,8
1976	2,7	20,9	7,7
1981	2,6	20,8	8,0
1986	2,7	21,4	7,9

Forrás: KSH 1975, 1980; Éltető, Horváth, Schnell 1985; Matukovics, Salamin 1990; Uusitalo 1989.

6. Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága

A jövedelemeloszlás kisebb fokú egyenlőtlenségéhez hasonlóan elterjedt hiedelem volt az is, hogy a szocialista társadalmakban nagyobb a társadalmi mobilitás, ezek a társadalmak nyitottabbak, mivel a szülők társadalmi helyzetének átörökítése kevésbé lehetséges, sőt az állami intézkedések hatására a privilegizált társadalmi környezetből származóknak egyenesen rosszabbak az esélyei a privilegizált pozíciók elérésére, mint a hátrányos helyzetből származóknak.¹⁰ A magyar és a finn adatfelvételek összehasonlítása ezt a hiedelmet sem igazolja.

Magyarországon három nagy országos társadalmi mobilitás-adatfelvételre került sor 1962–1964-ben, 1973-ban és 1983-ban. Finnországban két hasonló felvétel volt 1972-ben és 1981–1982-ben (Pöntinen 1983; Pöntinen, Alestalo, Uusitalo 1983). Sem az adatfelvételek mintái, sem a használt társadalmi kategóriák nem teljesen azonosak, mégis szerkeszthetők többé-kevésbé összehasonlítható kilépési és belépési mobilitási arányszámok.¹¹

Mindkét országban nőtt a társadalmi mobilitás volumene a felvételek által átfogott időszakban. Mindkét országban a társadalmi foglalkozási struktúra változása volt a mobilitás fő hatótényezője, tehát a strukturális mobilitás nagyobb volt a helycserék következtében létrejövő mobilitásnál.

Továbbá mindkét országban a mezőgazdasági fizikai rétegből való kiáramlás képezte a mobilitás öszsvolumenének igen jelentős részét. A mezőgazdasági rétegből való kilépési mobilitás arányszáma mindkét országban nőtt és majdnem azonos volt (A. táblázat).

A. táblázat

	A mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor más réteghez tartozott (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	49	—
1972	—	58
1973	57	—
1980–1981	—	72
1983	75	—

B. táblázat

	A fizikai foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor szellemi foglalkozású réteghez tartozott (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	13	—
1972	—	19
1973	16	—
1980–1981	—	26
1983	19	—

A vizsgált időszakban növekedett és nagyjából hasonló volt a két országban a fizikai rétegekből a szellemi rétegekbe irányuló kilépési mobilitás (B. táblázat).

Mindkét országban növekedett az ezzel ellenkező irányú mobilitás, a kilépés a szellemi rétegekből a fizikai rétegek felé. Ez az arányszám Magyarországon nagyobb, mint Finnországban (C. táblázat).

A magyarországi magasabb kilépési arányszám magyarázata talán a szellemi réteg lassabb növekedése (a gazdasági stagnálás miatt) és az irodai foglalkozásúak viszonylag kedvezőtlen (a szakmunkásokénál alacsonyabb) jövedelme lehetett.

Végül a fizikai foglalkozású családok gyermekeinek aránya a vezető és értelmiségi rétegben – amelyről általában feltételezik, hogy a tudatos társadalompolitika következtében sokkal nagyobb volt a szocialista országokban, mint a kapitalista országokban – Magyarországon és Finnországban alig különbözött (D. táblázat).

C. táblázat

	A szellemi foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor fizikai foglalkozású réteghez tartozott (százalék)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	30	—
1972	—	32
1973	42	—
1980–1981	—	38
1983	46	—

D. táblázat

	A vezető és értelmiségi férfiak közül fizikai foglalkozású apa gyermeke (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	68	—
1972	—	59
1973	60	—
1980–1981	—	60
1983	64	—

Úgy látszik tehát, hogy a magyar és a finn társadalom mobilitási viszonyait elsősorban az határozta meg és tette hasonlóvá, hogy mindkét ország gyorsan iparosodott az 1945 utáni évtizedekben, s ennek következtében csökkent a mezőgazdasági népesség, nőtt a munkásság és a szellemi réteg. A rendszer szocialista, illetve kapitalista volta ennél sokkal kisebb mértékben befolyásolta az idézett mobilitási arányszámokat. A finn társadalom kapitalista és a magyar társadalom szocialista jellege láthatóan nem okozott különbségeket a mobilitás területén.

Ez az eredmény természetesen csupán azok számára meglepetés, akik nem ismerik alaposan a társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításának legújabb irodalmát. Ennek kiindulópontja az FJH hipotézis (Featherman et al. 1975): eszerint a tényleges kilépési és belépési mobilitási arányszámok ugyan országonként eltérhetnek a társadalmi származás és az elért társadalmi helyzet szerinti struktúra különbségei miatt, tehát lényegében az egyes országok múltbeli és az összeíráskori eltérő társadalmi struktúrájának következtében, de a mobilitási esélyegyenlőtlenség – tehát a nyitottság – minden olyan országban hasonló, ahol piaci gazdaság működik és ahol a fiatalok családban nevelkednek. A CASMIN vizsgálat

(Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b), amely tíz kapitalista és két szocialista ország adatait vizsgálta a log-lineáris elemzés módszerével, lényegében igazolta ezt az alapvető hasonlóságot a két szocialista országra, Magyarországra és Lengyelországra vonatkozóan (Andorka 1988). Újabbban a Ganzeboom, Luijckx és Treiman (1989) által végzett, 35 országra (köztük Magyarországra és Finnországra) kiterjedő, ugyancsak log-lineáris elemzésen alapuló nemzetközi összehasonlítás annyiban módosította az FJH hipotézist, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés és a nyitottság növekedése között kapcsolatot mutatott ki. A hasonló fejlettségű kapitalista és szocialista országok között azonban ők sem mutattak ki különbségeket a mobilitási esélyek egyenlőtlensége, tehát a nyitottság terén. Úgy látszik tehát, hogy a mobilitás – egészen kivételes esetektől (például véres forradalomtól és terrortól) eltekintve – nagyjából hasonló az iparosodott kapitalista és szocialista országokban.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a jövedelemeloszlás és a társadalmi mobilitás területén a magyar és a finn társadalmi jelzőszámok nem mutatnak ki olyan lényeges különbségeket, mint amilyenekre a közhiedelem alapján számítanunk kellett volna.

7. Életmód, időmérleg

Amikor az életmód fogalmát a szocialista országok társadalomtudományaiba bevezették, összekapcsolódott – elsősorban egyes filozófusok írásaiban – azzal az elképzeléssel, hogy a szocialista életmód magasabb rendű a kapitalistánál, mivel – e feltevételek szerint – a szocialista életmódban nagy szerepet játszik a művelődés és a közösségi tevékenység, szemben a kapitalista életmódra jellemző fogyasztói magatartással, amelyet a „fogyasztói társadalom” némileg elítélő fogalmával vélték leírni. A magyar szociológiában ez a felfogás nem terjedt el, mert az életmód fogalmát az időbeosztással operacionalizálták és vizsgálatára az időmérlegfelvételeket használták.

Magyarországon 1963-ban, 1976–1977-ben és 1986–1987-ben, Finnországban 1980-ban és 1987–1988-ban végeztek országos időmérlegfelvételeket. A két utóbbi magyar adatfelvételt és a két finn adatfelvételt pontosan összehasonlíthatóvá tették és részletesen összehasonlították (Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Andorka, Harcsa 1986b; Harcsa, Niemi, Babarczy 1988; Harcsa, Niemi 1989).

Az összehasonlítás egyértelműen alátámasztotta azt a – nemzetközi időmérleg-összehasonlítás alapján – korábban már Szalai Sándor (1978) által is megfogalmazott és a magyar adatfelvételek elemzése alapján is sokszor leírt következtetést, hogy a magyar társadalom életmódjának legfőbb jellemzője az igen hosszú munkával töltött idő. Ha összeadjuk az összes „kötött” tevékenységre (munka a főfoglalkozásban, a második gazdaságban, építkezés, háztartási munka, közlekedés és tanulás) fordított időt, akkor az az 1970-es évek második felében körülbelül másfél órával, az 1980-as évek második felében körülbelül egy órával volt hosszabb Magyarországon, mint Finnországban. Ebben közrejátszott a főfoglalkozású munkahelyen töltött átlagosan hosszabb idő és a második gazdaságban,¹² illetve (a nők esetében) a háztartásban végzett munkák hosszabb átlagos időtartama. Elsősorban a

6. táblázat: A 15–64 éves férfiak és nők napi időmérlege Magyarországon, 1976–77 és 1986–87 és Finnországban, 1980 és 1986–87, napi átlagos perc

Tevékenység	Magyarország		Finnország	
	1976–77	1986–87	1980	1986–87
<i>Férfiak</i>				
Munka a főfoglalkozásban	317	254	223	233
Második gazdaság	62	98	42	39
Építkezés	16	23	12	11
Háztartási munka	85	81	94	97
Közlekedés	76	69	70	81
Tanulás	18	23	40	33
Szabadidő	238	245	338	338
Fiziológiai szükségletek	628	647	620	608
Összesen	1440	1440	1440	1440
<i>Nők</i>				
Munka a főfoglalkozásban	201	170	170	180
Második gazdaság	52	53	21	18
Építkezés	3	4	1	1
Háztartási munka	280	272	222	208
Közlekedés	58	55	60	72
Tanulás	18	20	47	39
Szabadidő	196	219	299	312
Fiziológiai szükségletek	632	647	620	610
Összesen	1440	1440	1440	1440

Forrás: Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Harcsa, Niemi 1989.

második gazdaságba való egyre nagyobb fokú bekapcsolódásnak köszönhető, hogy a reálbér csökkenése ellenére 1978 és 1989 között nem következett be lényeges életszínvonalcsökkenés Magyarországon. Az életszínvonal tényleges alakulását igen nehéz megítélni. Az egy főre jutó reáljövedelem (az 1988. évi kis visszaeséstől eltekintve) 1989-ig nőtt, az összes fogyasztás 1987 után visszaesett. A tartós fogyasztási eszközök fogyasztása és állománya 1989-ig minden évben erősen emelkedett. A lakásállomány mennyiségileg és minőségileg javult. Ezek az adatok legalább azt a következtetést indokolják, hogy az életszínvonal biztosan nem csökkent olyan mértékben, mint a reálbér és nem következett be olyan zuhanásszerű életszínvonalcsökkenés, mint Lengyelországban. Ez pedig az időmérlegadatokat tanúsága szerint elsősorban a magyar társadalom nagy része azon hajlandóságának köszönhető, hogy igen hosszan és intenzíven dolgozzék, elsősorban a tágon értelmezett második gazdaságban. Azt mondhatjuk, hogy a magyar társadalom tagjainak nagy része úgy viselkedett, mint „Csajanov (1925) parasztjai”: nem kalkulálta költségként azt a munkaidőt, amelyet a második gazdaságba fektetett be (Andorka 1990a).

Egyrészt tehát e nagyon hosszú munkával töltött időnek igen pozitív gazdasági hatásait emelhetjük ki, másrészt némi meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy a „szocialista” életmódnak (abban az értelemben, hogy ha Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai rendszerét tekintve szocialista, akkor az itteni életmód is

„szocialista” életmód) az volt a legfőbb sajátossága, hogy a magyar társadalom tagjai igen sokat dolgoztak, különösképpen a második gazdaságban. Azt sem lehet elhallgatni, hogy ezeknek az igen nagy erőfeszítéseknek feltehetően káros hatásai voltak a magyar népesség testi és lelki egészségi állapotára. A művelődésre és közösségi együttlétre fordított idő pedig szükségképpen rövidebb volt, mint Finnországban.

8. Halandóság

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ha létezik egyetlen szintetikus jelszám a gazdasági és társadalmi fejlődésre, akkor az a születéskor várható átlagos élettartam.

Finnországban a születéskor várható átlagos élettartam (1921–1930-ban a férfiaknál: 50,7 év, a nőknél 55,1 év) már a két világháború közötti korszakban kedvezőbb volt a magyarországinál (1930–31-ben a férfiaknál 48,7 év, a nőknél 51,8 év). A különbség azonban nem volt nagyon nagy és az 1950-es években nem nőtt, inkább csökkent. Az 1960-as évek közepén azonban ellenkező irányú tendencia kezdődött a két országban (7. táblázat): Magyarországon a férfiak születéskor várható élettartama csökkent, a nőké alig-alig emelkedett.¹³ Így jelenleg a legalacsonyabbak egyike Európában. Finnországban viszont inkább a javulás felgyorsulásának jelei mutatkoztak. Az 1980-as évek második felére mindkét nem esetében körülbelül öt évvel hosszabb a születéskor várható élettartam Finnországban, mint Magyarországon. Ekkora különbség sohasem volt a két ország között a 20. század folyamán.

7. táblázat: A születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon és Finnországban, 1956–1989

Év	Magyarország		Finnország	
	férfi	nő	férfi	nő
1956–1960	65,2	69,7	64,9	71,6
1961–1965	67,0	71,7	65,4	72,6
1966–1970	67,2	72,5	65,9	73,6
1971–1975	66,5	72,4	66,7	75,2
1976–1980	66,2	72,7	68,5	77,2
1981	65,5	72,9	69,5	77,8
1982	65,6	73,2	70,1	78,1
1983	65,1	73,0	70,2	78,0
1984	65,1	73,2	70,4	78,8
1985	65,1	73,1	70,1	78,5
1986	65,3	73,2	70,5	78,7
1987	65,7	73,7	70,7	78,7
1988	66,2	74,0	—	—
1989	65,4	73,8	—	—

Nagyon átfogó jelzőszámoknak szokták a csecsemőhalandóságot is tekinteni, mert az egészségügyi ellátáson kívül tükröződik benne az anyák életszínvonala, életmódja, sőt műveltsége is. Ez a jelzőszám (8. táblázat) is a századforduló óta ked-

vezőbb Finnországban, mint Magyarországon, de nagyjából az 1960-as évek óta némileg eltérő tendencia érvényesült a két országban és ezért a különbség nőtt: míg Finnországban felgyorsult a csökkenés és az arányszám igen alacsony szintre csökkent, Magyarországon a javulás lelassult, ezért a csecsemőhalandósági arányszám a legmagasabbak közé tartozik Európában.

8. táblázat: A csecsemőhalandóság Magyarországon és Finnországban, 1901–1989

Év	Az ezer éveszülöltre jutó egy éven aluli halottak száma	
	Magyarország	Finnország
1901–1910	213	124
1911–1920	203	112
1921–1930	180	92
1931–1940	144	72
1941–1950	112	56
1951–1960	62	29
1961–1970	40	17
1971–1980	30	10
1981–1985	20	6
1986	19	6
1987	18	6
1988	16	—
1989	16	—

Itt nincs mód arra, hogy a halandóság ilyen alakulásának okait vizsgáljam. Csupán Józán Péter (1989) azon megállapítására hivatkozom, hogy az alapvető ok olyan „társadalmi rosszul-alkalmazkodási szindróma”, amely megnyilvánul a mindennapi élet igen feszültségterhes voltában, az egészségtelen táplálkozásban, a nagy alkoholfogyasztásban és dohányzásban és az egészségügyi ellátás rossz működésében.

9. A deviáns viselkedés néhány fajtája

Noha a deviáns viselkedés kutatása Durkheim óta a szociológia érdeklődésének középpontjában áll, nincs általánosan elfogadott magyarázat a deviancia magas vagy alacsony szintjének okaira. Ezért azt sem tudjuk megmondani, hogy a devianciára vonatkozó jelzőszámok valójában mit mérnek. Azonban eléggé általánosan elterjedt felfogás a szociológusok körében és még inkább a közvéleményben, hogy az egész társadalom állapotának bajait jelzi, ha a különféle deviáns viselkedések gyakorisága magas és különösen, hogyha nő.

Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt mondom, hogy a magyar közvélemény úgy véli, hogy Finnországban gyakori az öngyilkosság és sok az alkoholista.

Ténylegesen az 1930-as években az öngyilkossági arányszám magasabb volt Magyarországon, mint Finnországban, az 1950-es évek közepén nagyjából azonos

szinten voltak, azóta azonban Magyarországon gyors, Finnországban viszont lassú növekedési tendenciát lehet megfigyelni, úgyhogy az 1980-as években nálunk sokkal magasabb volt az öngyilkosság gyakorisága (9. táblázat).

9. táblázat: Az öngyilkossági arányszám Magyarországon és Finnországban, 1931–1989

Év	Az öngyilkosság okozta halálos esetek száma százezer lakosra	
	Magyarország	Finnország
1931–1935	32,9	20,6
1955	20,5	19,9
1971–1975	37,7	23,9
1976–1980	42,7	25,4
1980–1985	45,1	24,4
1986	45,2	26,6
1987	45,0	27,6
1988	41,3	28,3
1989	41,6	—

Az alkoholizmus elterjedtségét nehezebb mérni, mint az öngyilkosságét. A nemzetközi szakirodalomban Jellinek híres könyve óta általában a májzsugorodás okozta halálos esetek gyakoriságát tekintik az alkoholizmus többé-kevésbé megbízható indikátorának. Ez a jelzőszám is az 1950-es évek óta alacsonyabb Finnországban, mint Magyarországon, de míg Magyarországon 1989-ig a növekedés majdnem tízszeres, Finnországban nem egészen háromszoros (10. táblázat).

10. táblázat: A májzsugorodás okozta halálos esetek száma Magyarországon és Finnországban, 1955–1989

Év	A májzsugorodás okozta halálos esetek száma százezer lakosra	
	Magyarország	Finnország
1955	5,5	—
1964	8,7	3,5
1971	13,8	4,2
1977	20,1	5,4
1982	32,2	5,8
1985	43,1	7,4
1986	42,8	10,8
1987	44,2	8,6
1988	43,9	9,7
1989	51,8	—

Nincsenek összehasonlítható adataink a neurózis és a súlyos elmebetegségek előfordulási gyakoriságáról, de az 1980-as években végzett magyarországi adatfelvételek szerint (Kopp, Skrabski 1989, Skrabski 1991) mind a neurotikus, mind a depressziós tüneteket mutatók aránya igen magas a felnőtt népességben.

Azt mondhatjuk tehát, hogy bizonyos deviáns viselkedésfajták – amelyeket a Merton-féle osztályozás (1974) szerint mind a visszahúzódnás típusú devianciák közé lehet sorolni, lévén a társadalmilag elfogadott célokról és normákról való lemondásnak, eltávolodásnak a tünetei – gyakorisága az 1950-es évek közepe óta igen nagy mértékben megnőtt a magyar társadalomban.

Meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a társadalmi jelzőszámok idősorainak összehasonlítása e deviáns viselkedések terén mutatta ki a legnagyobb különbségeket Magyarország és Finnország között. Azt is mondhatnánk, hogy a magyar társadalomban a legnagyobb problémák azokon a területeken halmozódtak fel, ahol e jelenségeknek az okait kereshetjük. Ezekről a területekről azonban nincsenek összehasonlítható idősoraink.

10. Az élet minősége

Allardt (1975) definíciója szerint az élet minőségének fogalmába tartoznak az emberi kapcsolatok és az értelmes emberi lét objektív jelzőszámai.¹⁴ A TÁRKI keretében, ezer személyes mintán végzett, 1990. szeptemberi „omnibusz” felvételnek a BKE Szociológia Tanszék által tervezett része néhány olyan kérdést tett fel, amely ezt a témakört járja körül és amelynek eredményeit össze lehet hasonlítani az 1972. évi skandináviai felvétel finnországi adataival (Allardt 1973). Noha tisztában vagyok az ilyen típusú kérdésekre adott válaszok nemzetközi összehasonlításának nehézségeivel¹⁵ és az összehasonlítható kérdések nem ölelik fel az élet minőségének teljes témakörét, érdemes e magyar–finn összehasonlítás végén ezeket is közölni és hozzájuk néhány gondolatot fűzni.

Több olyan kérdés szerepelt mindkét adatfelvételben, amely a lelki egészségi állapot, a kiegyensúlyozottság, a „jóllét” (well-being) hiányának tüneteit tárta fel (11. táblázat). A kérdésekre kapott válaszok arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalomban sokkal többen vannak azok, akik ezeknek hiányától szenvednek. Különösen feltűnő, hogy hányszor többen panaszkodnak nálunk lelki fe-

11. táblázat: A lelki egészség néhány mutatója Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben, százalék

A lelki egészség mutatója	Magyarország 1990	Finnország 1972
Kimerültségről panaszkodik	54	50
Nincs ideje pihenésre	34	25
Gyakori fejfájásról panaszkodik	46	22
Gyakran szomorú	34	19
Gyakran feszült	60	9

Forrás: Allardt 1973.

szültségek miatt. Ezeknek a feszültségeknek egyik oka lehet az igen hosszú munkával töltött idő, amelyre az időmérlegadatokat alapján mutattam rá. Kézenfekvő azonban arra gondolni, hogy szerepük lehet azoknak a problémáknak is, amelyek Allardtnál a szeretet és az értelmes lét dimenziójában fordulnak elő.

Két összehasonlítható kérdés (12. és 13. táblázat) alapján lehet az emberi kapcsolatokra, a szeretet-dimenzió állapotára következtetni. Ezek szerint Magyarországon meglehetősen hasonló a barátok számára vonatkozó válaszok megoszlása, a különféle bajok esetén várható segítségre vonatkozó válaszok pedig egyenesen arra engednek következtetni, hogy Magyarországon – legalábbis a megkérdezettek véleménye szerint – valamivel erősebb az emberek közötti szolidaritás, mint Finnországban.

12. táblázat: A barátok száma Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben, százalék

A barátok száma	Magyarország 1990	Finnország 1972
Nincs barátja	28	26
1 barátja van	8	13
2–5 barátja van	31	44
6 és több barátja van	31	17
Egyéb válasz	2	1
Összesen	100	100

Forrás: Allardt 1973.

13. táblázat: Válaszok a „ha bajban lennék, biztosan segítenének nekem” kérdésre Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben

A „ha bajban lennék, biztosan segítenének nekem” kijelentés	Magyarország 1990	Finnország 1972
Igaz	72	59
Csak részben igaz	21	27
Nem igaz	4	11
Egyéb válasz	3	3
Összesen	100	100

Forrás: Allardt 1973.

Ugyanebből a magyarországi adatfelvétélből négy kérdést választottam ki,¹⁶ amely szerintem némi fényt vet arra, milyen a helyzet a magyar társadalomban az Allardt-féle „értelmes lét” dimenziójában. Úgy gondolom, hogy az a tény, hogy a megkérdezettek 45 százaléka legalább néha úgy érzi, nincs értelme az életnek, és 47 százalék legalább néha elveszti a hitét önmagában (14. táblázat), továbbá hogy 48 százalék teljes mértékben azon a véleményen van, hogy nem érdemes távlati célokat kitűzni és hogy 59 százalék nem tudja, miben higgyen (15. táblázat), megengedi annak a következtetésnek a levonását, hogy ezen a téren igen nagy zavar ala-

14. táblázat: A válaszok megoszlása az élet értelmére és az önmagába vetett hitre vonatkozó kérdésre Magyarországon, 1990-ben

A feltett kérdés	A válaszok megoszlása, százalék					Összesen
	Sohasem	Néha	Gyakran	Nagyon gyakran	Állandóan	
Érzi-e Ön úgy, hogy nincs célja, értelme az életének?	55	33	6	4	2	100
Előfordul-e, hogy elveszíti a hitét önmagában, s hogy úgy érzi, semmire se jó?	53	38	5	3	1	100

15. táblázat: A válaszok megoszlása a távolabbi célokra és az eszményekre vonatkozó kérdésre Magyarországon, 1990-ben

A megfogalmazott állítás	A válaszok megoszlása, százalék				Összesen
	Nem ért egyet	Részben egyetért	Teljesen egyetért		
Manapság csak napról-napra él az ember, nem nagyon érdemes tervezgetni, távolabbi célokat kitűzni	17	35	48		100
Manapság az eszmények, célok, elvek olyan gyorsan változnak, hogy az ember már azt sem tudja, hogy miben higgyen, mi szerint éljen	13	28	59		100

kult ki a magyar társadalom jelentős részének tudati viszonyaiban. Ha Allardtot követve az értelmes lét hiányát elidegenedésnek nevezzük, akkor azt mondhatjuk: a magyar társadalomban igen nagy fokú az elidegenedés.

11. Néhány következtetés az 1945 óta végbement gazdasági és társadalmi fejlődés jellegéről

A bemutatott társadalmi jelzőszámok alapján a tanulmány első részében feltett kérdésekre a következő óvatos válaszokat fogalmaznám meg:

(1) A három említett elméleti irányzat közül a harmadik látszik a legalkalmasabbnak a magyarországi fejlődés megértéséhez. Magyarországon – Finnországhoz hasonlóan – gazdasági és társadalmi modernizációs folyamat ment végbe, a magyar és a finn modernizációs út között azonban lényeges különbségek voltak.

(2) Magyarország – ugyanúgy, mint Finnország – lényegesen modernebb ország, mint amilyen a második világháború előestéjén volt. Nőtt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, csökkent a mezőgazdaságból élő népesség aránya, nőtt a városi népesség aránya, emelkedett a lakosság iskolai végzettsége, lényegesen javult az infrastruktúra színvonala (elég itt a vezetékes víz és a csatornaellátás kiterjedésé-

re utalni), javultak a lakásviszonyok, elterjedtek a nálunk fejlettebb országokban a tömegszükségletekhez tartozó tartós fogyasztási eszközök (rádió, televízió, hűtőszekrény stb.).

(3) A modernizáció azonban lényegesen lassabb volt Magyarországon, mint Finnországban, így az 1990 körüli gazdasági, társadalmi, politikai átmenet idején hazánknak alacsonyabb szintről kell indulnia, mint Finnországnak. A két ország között, amely a századforduló körül nagyjából hasonló szinten állt, nagy rés alakult ki Magyarország kárára. A gazdasági és társadalmi fejlődés, a modernizáció már a két világháború között gyorsabb volt Finnországban, mint Magyarországon, lemaradásunk azonban a második világháború utáni, szocialista korszakban tovább nőtt. Különösképpen látványossá vált a két ország gazdasági fejlődése közötti különbség az 1973. évi olajválság után: ekkor Finnország rövid időn belül képes volt a világgazdasági feltételek változása által megkövetelt, új gazdaságfejlődési útra átállni, a magyar gazdaság viszont nem volt erre képes.

(4) A magyarországi és a finnországi modernizációs út közötti különbség nem azokon a területeken látszik a legnagyobbak, ahol a kapitalizmus és a szocializmus alapvető különbözőségét hangsúlyozó elméletek azokat a leginkább hangsúlyozták. Másképpen és némileg leegyszerűsítetten fogalmazva: nem a „kemény” szociológiai mutatók, hanem a nehezebben mérhető és nehezebben definiálható „lágyabb” jelenségek területén lehet a legnagyobb különbségeket sejteni.

(5) A jövedelmi és a mobilitási viszonyok területén a finn kapitalista jóléti állam körülbelül ugyanolyan egyenlőtlenségeket hozott létre (ugyanolyan mértékben mérsékelte a korábbi egyenlőtlenségeket), mint Magyarországon a szocialista rendszer.

(6) Az életmód területén az időmérlegadatokkal mérhető különbségek már lényegesen nagyobbak: a magyar társadalomban a különféle munkatevékenységekkel töltött, úgynevezett „kötött idő” az átlagos napnak sokkal nagyobb részét foglalja le, mint Finnországban. Más szóval a modernizáció magyarországi szocialista útja sokkal nagyobb erőfeszítéseket követelt a lakosságtól (és, mint láttuk, kisebb gyümölcsöt hozott), mint a finn út.

(7) Feltehetően ezzel is hozható kapcsolatba a halandóság megdöbbentően eltérő alakulása a két országban. A halandósági viszonyok megdöbbentő romlása Magyarországon talán mindennél élesebben világítja meg és bizonyítja, hogy a magyar modernizációs út legalább bizonyos lényeges vonatkozásokban „rossz irányba vezetett”. Mivel a magyarországi halandóság romlásának okait nem ismerjük pontosan, azt sem lehet egyértelműen meghatározni, hol rejtőznek a magyar modernizáció legsúlyosabb tévútjai.

(8) A lakoságnak csak a kisebbségét érintik közvetlenül, de a szociológia szerint a társadalom egészének állapotával függenek össze a különféle devianciák, ahol az elmúlt évtizedekben a két országban nagyon eltérő tendenciák mutatkoztak, mert hazánkban a szocialista korszakban meredek növekedés ment végbe. Mivel a deviáns viselkedés okaira vonatkozóan sincs általánosan elfogadott szociológiai elmélet, megintcsak nem tudunk a magyar modernizációs út azon sajátosságaira egyértelműen rámutatni, amelyek az öngyilkosság és az alkoholizmus növekedését, a mentális egészség romlását okozhatták.

(9) Az a néhány adatunk, amely a jólét nem anyagi dimenzióiról, az emberi kapcsolatokról, az értelmes emberi életről, egyszerűen az élet minőségéről a rendelkezésünkre áll, arra enged következtetni, hogy ezen a téren Magyarországon sokkal rosszabb a helyzet, mint Finnországban. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció magyarországi útja sokkal nagyobb fokú elidegenedést okozott, sokkal nagyobb érték- és normazavart hozott létre, mint az ebben a tekintetben sokkal kiegyensúlyozottabbnak látszó finn út. Bár az egész szocialista korszak egymástól sok tekintetben nagyon különböző alkorszakokra osztható fel, a nem anyagi jólét-dimenziókban a romlás – úgy látszik – folyamatos volt. Meg merném kockáztatni azt a hipotézist, hogy ez a folyamatos romlás volt a legerősebb – bár talán nem széles körben tudatosult – érv amellet, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és politikai rendszerben olyan alapvető változások szükségesek, amelyeket a „forradalmi” jelzővel illehetünk.¹⁷ Más szóval, a modernizáció magyarországi szocialista útja nemcsak sokkal nehezebb út volt, mint a finn út, hanem a továbbiakban járhatatlanná is vált.

A tanulmány első részében feltett másik – Andrew Janos munkájához kapcsolódó – kérdésre, hogy tudniillik teljes kudarccal fog-e végződni a szocialista modernizációs nekifutás is, akárcsak a megelőző nekifutások, nem lehet biztos választ adni, mert a szociológus nem vállalkozhat jóslásra. Azt mindenesetre örömmel megállapíthatjuk, hogy a korábbi nekifutásokat lezáró összeomlásra eddig nem került sor és az új modernizációs útra való áttérés megindult. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ennek a tanulmánynak az adatai és következtetései jelzik az áttérés nehézségeit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elidegenedést, az érték- és normazavart, mivel ezek kulturális jelenségek, sokkal nehezebb megváltoztatni, mint a gazdaságot megreformálni és talpra állítani, vagy mint (az alkotmányjogi szempontból már megvalósult) politikai rendszerváltozást végrehajtani. Egyet lehet érteni Dahrendorffal (1990): a politikai átalakulás hat hónap alatt megvalósítható, a gazdaság reformjához talán hat év szükséges, a társadalmi viszonyok megváltoztatásához hatvan év is szükséges lehet.¹⁸

JEGYZETEK

1. Ebben a tanulmányban a „kapitalista” és a „szocialista” gazdaság és társadalom elnevezést – a nemzetközi szociológiai irodalom többségét követve – nagyon gyakorlatias céllal használom. Így tudom egy-egy szóval megkülönböztetni (1) a túlnyomórészt magántulajdonban lévő termelőeszközökön alapuló piacgazdaságokat és (2) a túlnyomórészt állami tulajdonban lévő termelőeszközökön alapuló, központilag tervezett gazdaságokat, vagy még egyszerűbben a Szovjetunió uralma alatt álló „szocialista tábor” országait. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a ténylegesen létező gazdaságokban és társadalmakban a piac és a központi tervezés, továbbá a termelőeszközök magántulajdona és állami tulajdona keveredik – igaz, nagyon eltérő arányban. Semmiképpen sem kívánok belemenni olyan vitákba, hogy vajon a „létező szocialista társadalmak” az „igazi” szocializmust valósították-e meg, és hogy egyes – itt kapitalistának nevezett – országok, például Svédország mennyiben tekinthetők valóban kapitalistának. A kapitalista–szocialista megkülönböztetés tehát egyszerűen az országok két, közismert csoportját választja el.
2. A magyar társadalomtudományi szakirodalomban elsősorban Kulcsár Kálmán (1980, 1986, 1987) képviselte azt a tételt, hogy az 1945 utáni korszakot, különösképpen a gazdasági reformok időszakát modernizációs kísérletként lehet felfogni. Hasonló véleményen volt Ránki György (1987) is.

3. Hozzá kell tenni, hogy néhány országban folytatódott a társadalmi jelzőszámok gyűjtése és a társadalmi jelentések összeállítás. Jó példa erre Nyugat-Németország. Itt az idézett magyar kötethez (Andorka, Harcsa 1986a) hasonló társadalmi jelzőszám-gyűjtemény és elemzés (Zapf 1978) után kiadtak egy „Életminőség” című kötetet, amely az objektív életkörülményekre és a velük való elégedettségre vonatkozó indikátorokat adja közre (Glatzer, Zapf 1984), továbbá a Statisztikai Hivatal társadalomstatisztikusok és szociológusok együttműködésével kétévenként kiad egy *Datenreport* (Statistisches Bundesamt, 1989) című kötetet, amely a mi *Társadalmi riportunk* mintájául szolgált.
4. Hozzá kell persze tenni, hogy Finnország egyike azoknak a kapitalista országoknak, amelyeknek a második világháború utáni gazdasági és társadalmi fejlődése a legsikeresebb volt, továbbá hogy Finnország a szociáldemokrata párt viszonylag nagy politikai súlya és szerepe miatt a kapitalista fejlődésnek nem egészen tipikus, mondhatnánk „skandináv” útját járta.
5. Jelezni kell, hogy a gazdasági fejlettség mérésére használt mutatók nemzetközi összehasonlítása igen sok problémát vet fel.
6. A mezőgazdaság elnevezésű ág tartalmazza az erdőgazdálkodást és a halászatot is. Az ipar elnevezésű ág tartalmazza az építőipart. A szolgáltatás elnevezésű ág tartalmazza a szállítást és hírközlést is.
7. Mind a magyar, mind a finn adatfelvételek (Uusitalo, 1989) a háztartás rendelkezésére álló jövedelem fogalmát használják, tehát a jövedelemfogalmak összehasonlíthatók. A finn adatközlés az egy OECD fogyasztási egységre jutó jövedelemadatokat közli, a magyar adatközlés viszont az egy főre jutó jövedelemadatokat közli a legrészletesebben. A társadalmi rétegenkénti jövedelemkülönbségeknél azonban az egy főre és az egy fogyasztási egységre vonatkozó jövedelmek szerinti arányok kevéssé térnek el egymástól, így kellő óvatossággal összehasonlíthatók a magyar egy főre és a finn egy fogyasztási egységre vonatkozó jövedelemadatokat.
8. Csupán a háztartások összes (tehát nem az egyének egy főre jutó) jövedelme szerinti decilisekről vannak összehasonlítható adataink. Ezek ugyan kevésbé tökéletesen mérik a jövedelmi egyenlőtlenséget, mint az egy főre jutó jövedelem szerinti adatok, de – legalább is Magyarországon – ugyanolyan tendenciát jeleznek, mint az egy főre jutó jövedelem adatai.
9. Érdemes megemlíteni, hogy Éltető Ödön nyomtatásban meg nem jelent tanulmányában az 1970-es évek eleji jövedelemfelvételek alapján – sokkal egzaktabb összehasonlító módszerekkel – szintén azt találta, hogy a magyarországi jövedelemeloszlás csupán kissé volt kevésbé egyenlőtlén, mint a finnországi. Hozzá kell persze tenni, hogy Finnország azon kapitalista országok közé tartozik, ahol a jövedelemeloszlás a legkevésbé egyenlőtlén.
10. A „mobilitás nagyságát” a mobil személyek aránya alapján definiálom, a társadalmi nyitottságot pedig a különböző származású személyek mobilitási esélyeinek egyenlőbb (illetve egyenlőtlenebb) volta alapján. A nagy tömegű mobilitás tehát nem jelenti szükségképpen a társadalom nagyobb fokú nyitottságát.
11. Ezek az 1950-es és 1960-as években kidolgozott, úgynevezett „I.S.A. paradigmában” használt, összes strukturális mobilitási, valamint kiemelt belépési és kilépési mobilitási arányszámok. A magyar és a finn vizsgálatban használt társadalmi kategóriák különbsége miatt nem volt mód az újabb „paradigmák” finomabb mutatóinak összehasonlítására. Megjegyzem, hogy ugyanezért nem került bele a finn adatfelvétel a 12 fejlett országra kiterjedő CASMIN nemzetközi összehasonlító mobilitásvizsgálatba (Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Andorka 1988).
12. A második gazdaságot itt – más szerzőktől némileg eltérően – úgy definiálom, mint mindazoknak a legális (vagy legalább eltűrt) tevékenységeknek az együttesét, amelyeket a főmunkahelyen végzett munkaidőn kívül végeznek és amelyek hozzájárulnak a társadalom által definiált nemzeti jövedelem és jólét növeléséhez.
13. A nők halandósága is romlott 1964 és 1985 között a 30–64 éves korcsoportban, de a 0–29 éves és a 65 éven felüli halandóság javulása ellensúlyozta ezt, ezért nem romlott a nők születéskor várható élettartama (Józan 1988).
14. Az emberi kapcsolatoknak és az élet értelmének egyes elemeire vonatkozó, szubjektív jelzőszámokat sorolta Allardt a boldogság fogalmába. Az objektív és a szubjektív jelzőszámok kiválasztása ezekben a dimenziókban természetesen távolról sem egyértelmű.
15. Ezek a nehézségek már ott kezdődnek, hogy a szótári értelemben azonos szavaknak árnyalatilag más jelentése lehet a különböző nyelveken és ez a tény nem kis mértékben befolyásolhatja a választásokat.

16. Ennek a négy kérdésnek nincs megfelelője az általam ismert finn adatfelvételekben. Ezért itt magyar–finn összehasonlítás nem jöhet szóba. Érdekesként említem, hogy ezekhez nagyon hasonló kérdések szerepeltek a nyugatnémet jólét-felvételekben, majd 1990-ben a volt Kelet-Németország területén végzett két adatfelvételben. A nyugat- és keletnémet eredmények összehasonlítása is azt mutatja, hogy a megelégedettség, az élet minősége, az anómia, az elidegenedettség mutatói a hajdani keletnémet szocialista társadalomban sokkal rosszabb képet mutattak, mint Nyugat-Németországban a megelőző években (Habich et al. 1991). Ez arra enged következtetni, hogy az ilyen típusú adatfelvételi kérdések reális jelenséget mérnek, és hogy ebben a dimenzióban valóban lényeges különbségek lehettek a kapitalista és a szocialista társadalmak közt.
17. Természetesen hosszan vitatkozhatunk azon, hogyan definiáljuk a forradalmat. Nyilván az elfogadott definíciótól függ, hogy a magyarországi változásokat forradalomnak tekintjük-e. Ha elfogadjuk Dahrendorf (1990) definícióját, hogy a forradalom igen gyors és radikális változás, akkor hozzá hasonlóan forradalomnak tekinthetjük azt, ami hazánkban 1990 körül történt.
18. Ennek a tanulmánynak sokkal kevésbé kidolgozott, korábbi változata olvasható az 1990. évi Szociológiai Világkongresszus alkalmából kiadott, a nemzetközi összehasonlítások kérdéseivel foglalkozó kötetben, amelyet Else Oyen szerkesztett (Andorka 1990b).

Irodalom

- Alestalo, M. 1986: *Structural change, classes and the state. Finland in an historical and comparative perspective*. Helsinki. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 33.
- Alestalo, M.–Andorka R.–Harcsa I. 1987: *Agricultural population and structural change: a comparison of Finland and Hungary*. Helsinki. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 34.
- Allardt, E. 1973: *About dimensions of welfare. An exploratory analysis of a comparative Scandinavian survey*. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report, no. 1.
- Allardt, E. 1975: *Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian study*. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 9.
- Andorka Rudolf 1975: *Társadalmi jelzőszámok—társadalomstatisztikai rendszerek*. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf 1988: „A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása: a férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása”, *Szociológia* 17, 3, 221–240.
- Andorka Rudolf 1990a: „A második gazdaság szerepe és társadalmi hatása”, *Aula. Társadalom és Gazdaság* 12, 4, 22–37.
- Andorka Rudolf 1990b: „The use of time series in international comparison.” In: Oyen, E. (ed.), *Comparative methodology. Theory and practice in international social research*. London: Sage, 203–223.
- Andorka Rudolf–Harcsa István 1986: *A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve 1870–1984*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok 1.
- Andorka, R.–Harcsa, I. 1986b: „Economic development and the use of time in Hungary, Poland and Finland.” In: Harvey, A. S.–Wnuk-Lipinski, E.–Niemi, I., (eds.), *Time use studies: dimensions and applications*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland, 7–35.
- Andorka Rudolf–Harcsa István 1990: „A lakosság jövedelme.” In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.), *Társadalmi riport 1990*. 97–117.
- Andorka, R.–Harcsa I.–Niemi, I. 1983: *Use of time in Hungary and Finland*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.

- Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa 1975: „Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai”, *Statistikai Szemle* 53, 5, 459-478 és 6, 589-607.
- Bóday Erzsébet–Szilágyi György 1985: „Nemzetközi összehasonlítás Európában, 1980”, *Statistikai Szemle* 63, 8, 725-738.
- Csajanov, A. V. 1925: *Organyizacija kresztyjanszkogo hozjajsztva*. Moszkva.
- Dahrendorf, R. 1990: *Reflections on revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Éltető Ödön–Horváth Ádámné–Schnell Lászlóné 1985: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1982-ben*. Budapest: KSH.
- Ehrlich Éva 1988: *Gazdasági fejlettségi szintek, arányok, szerkezetek, iparosítási utak*. Budapest, doktori értekezés.
- Ehrlich Éva 1990: „Országok versenye, 1937-1986”, *Közgazdasági Szemle* 37, 1, 19-43.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. H. 1987a: „Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. Part I: a model for evaluating the 'FJN hypothesis'”, *European Sociological Review* 3, 1, 54-77.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. H. 1987b: „Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. Part II: A model of social fluidity applied.” *European Sociological Review* 3, 2, 145-166.
- Featherman, D. L.–Jones, F.J.–Hauser, R.M. 1975: „Assumptions of social mobility research in the U.S.: the case of occupational status”, *Social Science Research* 4, 329-360.
- Ganzeboom, H. B. G.–Luijckx, R.–Treiman, D.J. 1989: „Intergeneration class mobility in comparative perspective.” In: Kalleberg, A. L. (ed.), *Research in social stratification and mobility*. (A research annual) Greenwich: JAI Press, 3-84.
- Glatzer, W.–Zapf, W. (hg.) 1984: *Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden*. Frankfurt, Campus.
- Habich, R.–Hader, M.–Krause, P.–Priller, E. 1991: „Die Entwicklung des subjektiven Wohlbefindens vom Januar bis zum Herbst 1990 in der DDR und Ostdeutschland.” In: *Das sozio-ökonomische Panel. Lebenslagen im Wandel. Basisdaten und -analysen zur Entwicklung in Ostdeutschland*. Frankfurt: Campus, 332-356.
- Haller, M. 1990: „The challenge for comparative sociology in the transformation of Europe”, *International Sociology* 5, 2, 183-204.
- Harcza, I.–Niemi, I. 1989: *The use of time in Hungary and Finland, 1986-1987*. Kézirat.
- Harcza, I.–Niemi, I.–Babarczy, Á. 1988: *Use of time in Hungary and in Finland II: Life cycle and time use*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.
- Janos, A. C. 1982: *The politics of backwardness in Hungary 1835-1845*. Princeton: Princeton University Press.
- Józan Péter 1988: *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1945-1985*. Budapest: KSH.
- Józan, P. 1989: „Contrasts in mortality trends.” In: *International Population Conference*. New Delhi 1989, 3, 231-245.
- Kerr, C.–Dunlop, J. T.–Harbison, F.–Nyers, C. A. 1960: *Industrialism and industrial man*. Harmondsworth: Penguin.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 1989: *Munkaképesség csökkenés, a neurózis és depresszió tünete képe, alkoholfogyasztás, fokozott gyógyszerfogyasztás, dohányzás, magatartászavarok, öngyilkossági magatartás. Regionális jellemzők*. I. kötet. Budapest: Informatikai és Humán Kockázatokot Kezelő Kft.
- KSH 1975: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben*. Budapest: KSH.
- KSH 1980: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben*. Budapest: KSH.
- Kulcsár Kálmán 1986: *A mai magyar társadalom*. Budapest: Kossuth
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest: Magvető.
- Kulcsár Kálmán 1987: „Reform, modernizáció, politika”, *Világosság* 28, 10, 601-610.

- Lenski, G. 1966: *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.
- Lenski, G.–Lenski, J.–Nolan, P. 1991: *Human societies*. (6. kiadás.) New York: McGraw-Hill.
- Maddison, A. 1976: „Economic policy and performance in Europe 1913–1970”. In: Cippola, C. M. (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century*. 2. London: Collins/Fontana, 442–508.
- Matukovics Józsefné–Salamin Pálné 1990: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. Budapest: KSH.
- Merton, R. K. 1974: „Társadalmi struktúra és anómia.” In: Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat, 45–60.
- Pöntingen, S. 1983: *Social mobility and social structure: a comparison of Scandinavian countries*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Pöntingen, S.–Alestalo, M.–Uusitalo, H. 1983: *The Finnish mobility survey 1980: data and first results*. Helsinki: Suominen Gallup Oy, Report 9.
- Ránki György 1987: „A magyarországi modernizáció történetéhez”, *Világosság* 28, 10, 611–621.
- Rokkan, S. (ed.) 1964: *Comparing nations: the use of quantitative data in cross-national research*. New Haven: Yale University Press.
- Skrabski Árpád 1991: *A munkaképesség csökkenés pszichés háttértényezői a magyar lakosságban, reprezentatív felvétel alapján*. Kandidátusi dolgozat.
- Solenius, J. 1983: *Bridge-building in social theory*. Stockholm: Almqvist and Wicksell International.
- Statistisches Bundesamt 1989: *Datenreport 1989*. Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Szalai Sándor (szerk.) 1978: *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat.
- Uusitalo, H. 1989: *Income distribution in Finland*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.
- Zapf, W. (hg.) 1978: *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Sozialer Wandel und Wohlfahrtentwicklung*. Frankfurt: Campus.

EGYENLŐTLEN ESÉLYEK AZ ISKOLAI KÉPZÉSBEN

Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig*

A kutatási probléma megfogalmazása

Ez a tanulmány az iskolai pályafutás során mutatkozó esélyek egyenlőtlenségével foglalkozik. Azt vizsgálja, milyen esélyük volt az elmúlt évtizedekben a különböző korcsoportokhoz tartozó férfiaknak és nőknek arra, hogy bizonyos iskolázottsági szinteket megszerezzenek, illetve, hogy ezeket az esélyeket milyen módon befolyásolta hosszabb időtávlatban a társadalmi származás.

Az iskolai végzettséggel kapcsolatos vizsgálatok a szociológiai elemzések fontos területét alkotják. A társadalmi egyenlőtlenségek, illetve a mobilitás kutatásában az iskolázottsági szint a társadalmi rétegződés egyik dimenziójának számít, az iskolai végzettség megszerzése a státuszmegszerzés komplex folyamatának lényeges része. Az iskolázottság olyan mechanizmus, amely fontos közvetítő szerepet játszik a foglalkozási pozíciónak, valamint a széles értelemben vett társadalmi státusznak a generációk közötti reprodukciójában.

A státuszmegszerzés folyamatának „mérőkövei” tehát a származás (a szülők, vagy az apa foglalkozása és képzettsége), a gyermek iskolai teljesítménye és a gyermek társadalmi helyzete (foglalkozása). A vizsgálandó hatásmechanizmusokat tekintve – a klasszikus Blau–Duncan-féle (1967) státuszmegszerzési modellt követve – olyan „háromszögről” van szó, ahol a származás közvetlenül hat a gyermek foglalkozására (ez a háromszög „átfogója”), az iskolázottság pedig közvetve (a háromszög két „befogója”). Ez utóbbi hatás két összetevőből áll: a társadalmi-gazdasági háttérnek az iskolázottságra való, illetve az iskolai végzettségnek a foglalkozásra való hatásából (Duncan, Hodge 1963).

A modell egészét tekintve a kérdés így hangzik: Mi a szerepe a mobilitási folyamatban egyfelől a szülői háttérnek a gyermek foglalkozására való közvetlen hatásának, illetve másfelől az egyenlőtlenségek közvetett átörökítését jelző, az iskolai végzettség közvetítette hatásnak? A Blau–Duncan-féle státuszmegszerzési modellt többben, többször felhasználták a kelet- és nyugat-európai országok mobilitási folyamatainak vizsgálatára. A globális azonosságok mellett a legfontosabb eltérés az volt, hogy a szocialista társadalmakban az apa foglalkozásának közvetlen hatá-

*A tanulmány első, Szántó Jánossal közösen írt változata a madridi Szociológiai Világkongresszuson hangzott el 1990-ben. Az újabb, teljes mértékben átdolgozott változat 1990 őszén íródott Firenzében, ahol Peter Blossfeld meghívására két hónapot töltöttem a European University Institute-ban. Köszönettel tartozom Yossi Shavitnak az első változatot illető kritikai megjegyzéseiért, Harry Ganzeboonnak a modellek kidolgozásában nyújtott tanácsaiért, valamint Peter Blossfeldnek a kitűnő kutatási feltételek biztosításáért.

sa kisebb, miközben a származásnak az iskolázottságon keresztül érvényesülő, közvetett hatása nagyobb a gyermek foglalkozására, mint a tőkés országokban (Simkus 1981). Ugyanakkor az iskola közvetítő mechanizmus szerepe a nyugati társadalmakban sem lebecsülendő (Müller 1975, Jencks et al. 1979, Hout 1984). A kohorsz-elemzések a foglalkozási átörökítés (közvetlen hatás) időbeli csökkenését, valamint az iskolázottságon keresztüli (közvetett) hatás növekedését jelzik (pl. Kolosi, Peschar, Róbert 1986; De Graaf, Luijckx 1991; Marks 1991).

A modellben szereplő hatásegysétek közül az iskolázottságon keresztüli közvetett hatást szemügyre véve, Blau és Duncan (1967) kimutatta, hogy az iskolázottságnak a foglalkozásra gyakorolt hatása nő az idősebb kohorszoktól a fiatalabbak felé haladva. Ezt az eredményt, hogy tehát az iskolázottság növekvő fontosságú „erőforrás” az álláskeresőknél, amerikai vonatkozásban Treiman (1970) iparosodási elmélete is alátámasztotta. Ezek az eredmények a képzési rendszer társadalmi szerepének funkcionalista elméleteit erősítik, amelyek szerint az iskolai rendszer egyre inkább olyan intézménnyé válik, amely általános és specifikus tudást nyújt, az emberek pedig egyre inkább képzettségük alapján találhatnak különféle állásokat és foglalkozásokat.

Más elképzelés is létezik azonban a képzési rendszer társadalmi szerepéről. A modern társadalmak posztindusztriálissá vagy információs társadalommá fejlődése eszerint a „kiérdemlésen alapuló szelekciót” erősítheti a társadalom jövőbeni rétegződésében. A funkcionalista elméletekkel szemben tehát a meritokratikus elméletek a képzési rendszer kredencializmusát hangoztatják. Kritikai szemléletük szerint az iskolai rendszer a generációk közötti társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek újratermelését szolgálja. Kétségtelen, hogy az iskola nem egyenlíti ki, hanem inkább legitimmé teszi a származási egyenlőtlenségeket – a számos iskolai reform, a képzés időtartamának növekedése, vagy a formális végzettségi szint emelkedése ellenére. Következésképp az iskola és a képzés lényeges szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójában, amint ezt például Bourdieu és Passeron (1977) leírja. Ha pedig ez így van, akkor a kutatásnak a származás–iskolázottság–státusz láncolatban az iskolázottság közvetítésével érvényesülő indirekt hatás azon összetevőjére kell koncentrálnia, amelyik a társadalmi származásnak az iskolai végzettségre gyakorolt hatását mutatja.

Mindez azt a kérdést állítja az iskolai egyenlőtlenségekre vonatkozó vizsgálatok középpontjába, hogy hogyan alakul hosszú távon, a képzés expanziójának körülményei között az iskolai végzettség származás szerinti meghatározottsága. A vonatkozó vizsgálatok alapján (pl. Jencks et al 1972, Boudon 1974, Hauser, Featherman 1976; Featherman, Hauser 1978; Halsey, Heath, Ridge 1980) vita indult arról, vajon az iskolázottsági esélyek egyenlőtlensége időben csökkenő-e vagy inkább stabil, illetve hogy az egymástól eltérő kutatási eredmények mennyiben fakadnak mérési és módszertani különbségekből (pl. a vita Hauser [1976] és Boudon [1976] között). A vita összefüggésében írodott Mare (1981) tanulmánya az iskolázottsági esélyek egyenlőségének időbeli változásáról vagy állandóságáról, és meghatározónak bizonyult a kérdés elemzésében.

Mare abból indult ki, hogy míg egyik oldalról (az oktatás expanziójának eredményeképpen) növekszik ugyan a népesség iskolázottsági szintje, a másik oldal-

ról e növekvő szint mellett sem feltétlenül csökkennek a származási egyenlőtlenségekben adódó esélykülönbségek. Alap gondolata, hogy az iskolai végzettségek hierarchikusan egymásra épülő szintek, ahol az előző szint teljesítése a magasabb szintre lépés feltétele, vagyis feltételes valószínűségekről van szó. Ennek megfelelően kell az elemzésben a függő változókat definiálni, tehát nem egyszerűen az iskolázottsági szintet kell tekinteni általában, hanem az elért végzettségi fokot, s azt sem a teljes népességhez, hanem mindig az előző fokozathoz kell viszonyítani, a középiskolai végzettségűeket mondjuk az általános iskolát kijártakhoz, a felsőfokú végzettségűeket az érettségizettekhez. Mare tehát azt javasolta, hogy a társadalmi háttér hatását az egymást követő végzettségi szintek közötti, feltételes átmeneti valószínűségekre vonatkozóan elemezzék. Ez a társadalmi háttér és az iskolai végzettség közötti kapcsolat felbontását jelenti. A módszer lényege, hogy a társadalmi-gazdasági háttér hatását becsli az egyik iskolázottsági szintről a másikra való „fejlődés” (logaritmikus) valószínűségére. Így Mare a „tisza” iskolai esélyeket elemzi, kiszűrve az iskolázottság széleloszlásának változását (vagyis azt, hogy az emberek iskolázottabbak lesznek a képzési időtartam növekedésének köszönhetően).

A klasszikus Blau–Duncan modell vizsgálata Magyarországon szintén azt jelezte, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek közvetlen átörökítésénél erősebb az iskolázottság közvetítésével megvalósuló közvetett hatás (Andorka 1982, Róbert 1986). Azt pedig, hogy az iskola a származási különbségeket kevésbé képes megszüntetni, több korábbi, illetve újabb hazai szociológiai vizsgálat igazolta (pl. Ferge 1972, Ladányi, Csanádi 1983). Emellett Bourdieu kulturális tőke elméletének „empirizált” változata is meglehetősen jól használható volt Magyarországon (Kolosi 1987, Róbert 1990, Ganzeboom, De Graaf, Róbert 1990). Mindez indokolja az iskolázottság származás szerinti esélyegyenlőtlenségének, illetve az esélyek időbeli változásának vizsgálatát. Elemzése hozzásegíthet, hogy jobban megértsük a mobilitási, illetve reprodukciós folyamatot a magyar társadalomban. A Mare által javasolt kutatási stratégia nagyon megfelel erre a célra. Ráadásul egy hasonló tárgyú korábbi elemzés, amely ugyanezt a megközelítést alkalmazta (Andorka, Simkus 1983) az időbeli összehasonlítást is lehetővé teszi.

Korábbi elemzések és a vizsgálat hipotézisei

Az itt közölt elemzés közvetlen előzménye tehát Andorka Rudolf és Albert Simkus hivatkozott tanulmánya, melynek magyar, illetve amerikai változata (Simkus, Andorka 1982) nem pontosan azonos. A magyar változat 5, az amerikai viszont 8 iskolai végzettségi szintet, ún. „progressziót” különít el. Mindkét cikk tárgyalja az általános iskola 6 osztályának, illetve 8 osztályának megfelelő végzettséget, valamint a felsőoktatásban a főiskolai és egyetemi végzettségi szintet. A középiskola szintjén viszont a magyar változat csak az érettségivel foglalkozik, míg az amerikai külön tárgyalja a gimnáziumi, a szakközépiskolai érettséget, a szakmunkás és a szakiskolai végzettséget. E különbségre csak azért érdemes felhívni a figyelmet, mert a jelen cikk megkülönböztet olyan végzettségi szinteket is (nem mindet), amelyek

csak az amerikai változatban szerepelnek, s ebben az értelemben az összehasonlí-
táshoz a magyar változat nem elegendő.

Másrészt a különbségek csak technikai jellegűek, mert Andorka és Simkus kö-
vetkeztetései mindkét tanulmányban ugyanazokat az eredményeket hangsúlyoz-
zák: (1) „nemzedékről nemzedékre többen jutottak el először a 8 osztályos, majd a
középfokú és a felsőfokú végzettség megszerzéséig”; (2) „a lányok hátránya a ma-
gasabb iskolai végzettség megszerzésénél erősen csökkent, sőt az érettségi megszer-
zésére jobbak az esélyeik, mint a fiúknak”; (3) „a szülői társadalmi helyzet hatása
minden nemzedékben erős volt, [...] az egyenlőtlenség azonban erősen csökkent az
általános iskola szintjén a 8 osztályos egységes képzés bevezetésével” (Andorka,
Simkus 1983:609).

Az itt közölt elemzés hipotézisei is Andorka és Simkus fenti kutatási eredmé-
nyeiből indultak ki. Lényeges különbség, hogy az eltelt több mint 15 év követke-
zésében az általuk vizsgált legidősebb korosztály, az 1911 és 1920 között született ko-
horsz ebből az elemzésből már hiányzik. A különbség elsősorban az általános isko-
lai végzettség szintjén jelentkezik, ahol Andorka és Simkus az esélyek legnagyobb
mértékű növekedését regisztrálta. Az adatok előzetes tesztelése alapján azonban
egyértelművé vált, hogy a nyolcvanas évek második felére a 6 osztályos végzettsé-
gi szint megkülönböztetése már nem hoz érdemleges eredményt. A 8 általános vég-
zettségi szint esetében is az esélyek mérsékeltbb növekedési üteme várható – a
férfiaknál mindenképpen –, mint 15 évvel ezelőtt.

A középfokú végzettség szintjén már a 15 évvel korábbi adatok interpretálá-
sa is kettős értelmű. Egyrészt ugyanis a nők esélyei ennek a szintnek az elérésére
kohorszról kohorszra javultak (miközben azért a férfiak előnye az akkori adatok
szerint az egyes kohorszokon belül megvolt), másrészt viszont ez a kutatási ered-
mény már előrevetítette az érettségi „elnőiesedését”. A jelen elemzés a középfokú
végzettséggel részletesebben foglalkozik, mint Andorka és Simkus cikkének ma-
gyar változata, amennyiben megkülönbözteti azt a középfokú szintet, amely érett-
ségit nem ad és felsőszintű továbbtanulásra nem jogosít (magyarán a szakmunkás-
képzést), a középiskolai érettségi szintjétől. A hipotézis is ebben az értelemben fo-
galmazódott meg: az Andorka és Simkus által jelzett jelenség az eltelt 15 év során
erősödött, sőt a középfokú képzés nemek szerinti megkettőződéséről, más szóval
nem-specifikus alternatív iskolázási stratégiák kialakulásáról beszélhetünk, a
szakmunkásképzés, illetve a középiskolai továbbtanulás terén.

A felsőfokú végzettség terén a jelen elemzés is megkülönbözteti a főiskolai és
az egyetemi szintet. Andorka és Simkus a középfokú végzettséghez hasonlóan itt is
azt találta, hogy a nők esélyei kohorszról kohorszra javultak, miközben az egyes
kohorszokon belül a férfiak előnye azért fennmaradt. Mivel a felsőfokú végzett-
ség megszerzése a középfokú végzettség függvénye, a hipotézis szerint itt magasabb
szinten kell megisméltódnie a nemek szerinti kettősségnek és ennek követke-
zésében az elmúlt 15 évben még erőteljesebb kellett váljék a felsőfokú képzés
elnőiesedése is.

A társadalmi háttér szerepével kapcsolatban a jelen elemzés magyarázó vál-
tozói eltérnek Andorka és Simkus vizsgálatától. Egyrészt hiányzik a területi egyen-
lőtlenségek hatása az iskolázottsági esélyekre, mivel az itt használt adatbázisban

nem szerepelt, hogy a megkérdezett milyen településen élt, amikor egy bizonyos végzettségi szintet elért. A másik különbség, hogy az eredeti Andorka–Simkus elemzésben a származási háttér az apa foglalkozása mérte, egész pontosan egy 6 kategóriát megkülönböztető foglalkozási változó. Ez az elemzés viszont a származást az apa foglalkozásával és iskolai végzettségével együttesen méri. A hipotézis szerint a társadalmi háttér hatása a legmagasabb iskolai végzettség megszerzésére a fiatalabb kohorszok felé haladva kissé csökken. A származásnak az egyes végzettségi szintek elérésének esélyére gyakorolt hatásának – összhangban Andorka és Simkus eredményével – a végzettségi szintek emelkedésével járó csökkenése várható. Tehát a származási egyenlőtlenségek inkább az iskolai pályafutás kezdetén hatnak. Ugyanakkor a származás hatásának időbeli módosulására vonatkozóan az alsófokú végzettség szintjén csökkenés, a magasabb szintek esetében változatlan hatás várható. Végezetül a származás két indikátora közül az apa iskolázottsága sokkal erősebben hat az iskolai teljesítményre, mint a foglalkozása.

Adatok és módszerek

Az elemzésben három felvétel összemásolt adatai szerepelnek: a TÁRKI 1986-os alapfelvétele 5999 megkérdezettel, az 1988-as TÁRKI-A felvétel és az 1989-es TÁRKI-B felvétel egyenként 3000 megkérdezettel. Mindhárom külön-külön, a 18 éven felüli népesség országos (nem, lakóhely, életkor szerint) reprezentatív mintáján készült, a felhasznált változók kódolása megegyező, s feltételezhető, hogy e három év alatt a népesség összetétele e változók (iskolázottság, származási adatok) mentén nem módosult jelentősen, ezért a nagyobb elemszám érdekében (N = 11999) a három adatfajl összevonható. (Azaz feltételezzük, hogy a használt adatbázis érdemlegesen nem más, mint ha egy akár 1986-ban, akár 1988-ban, akár 1989-ben felvett, 12 ezer fős országos reprezentatív mintát elemeznénk.)

Az iskolázottság mérése

Mind a megkérdezett, mind az apa esetében egy hétfokú iskolázottsági skála az alábbi szinteket különböztette meg:

- (0) iskolázatlan
- (1) 1–7 osztályos végzettség
- (2) 8 osztályos végzettség
- (3) szakmunkásképző
- (4) középiskolai érettségi
- (5) főiskolai diploma
- (6) egyetemi diploma

A megkérdezett esetében ez az iskolázottsági hierarchia volt a végzettségi szinteket mérő dichotóm (1 és 0 értékű) változók kialakításának alapja is. A végzettségi szintekre vonatkozó változók ahhoz szükségesek, hogy az egyes szintek el-

érésének feltételes valószínűségeire vonatkozó elemzés elvégezhető legyen. Itt a következő szintek különülnek el:

- I1 – befejezett 8 osztályos általános iskola
- I2 – valamilyen középfokú végzettség az általános iskolát elvégzőkhöz viszonyítva
- I3 – középiskolai érettségi az általános iskolát elvégzettekhez viszonyítva
- I3A – középiskolai érettségi a valamilyen középszintű végzettséget megszerzőkhöz viszonyítva
- I4 – valamilyen felsőfokú végzettség (diploma) a középiskolai érettséggel rendelkezőkhöz viszonyítva
- I5 – egyetemi végzettség (diploma) a középiskolai érettséggel rendelkezőkhöz viszonyítva
- I5A – egyetemi végzettség (diploma) a valamilyen felsőszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva

A fenti 7 iskolázottsági szint esetében 0 kód jelöli azokat, akik az adott szintet nem érték el, 1 azokat, akik elérték. Mivel az egyes szintek a feltételes valószínűségeknek megfelelően relatív módon vannak definiálva, az esetszám a szinteken felfelé haladva egyre csökken, az alacsonyabb szinteket el nem érő személyek a magasabb szintek esetében a változón már „missing” értéként szerepelnek. Tehát a 13. változó esetében az érettségizettek (1) viszonyulnak az általános iskolát befejezettekhez (0), míg az általános iskolát ki nem jártak itt már hiányzó értékek. Ugyanígy a 15. változó esetében az egyetemi diplomások (1) viszonyulnak az érettségizettekhez (0), míg az érettséggel sem rendelkezők hiányzó értékek a változón. Mint szó volt róla, ilyen típusú változókkal az iskolázottsági szintek eléréséhez kapcsolódó esélyegyenlőtlenségek jobban mérhetők, hiszen a valóság is az, hogy aki már az általános iskolát sem járta ki, eleve nem tanulhat tovább középiskolában, vagy aki nem érettségizett, nem indulhat a diplomáért folyó „versenyben” sem.

Az apa foglalkozása

Az apa foglalkozását a foglalkozáshoz kapcsolódó presztízsérték méri. Itt két lehetőség volt: Treiman (1977) nemzetközi presztízs-pontszáma, vagy az az érték, ami Kulcsár Rózsa magyar foglalkozási presztízsvizsgálatából adódik (Harcsa, Kulcsár 1986). A tapasztalatok alapján a két pontszám igen erősen korrelál, tehát a választás az eredményeket kevésbé befolyásolja. Tekintettel azonban arra, hogy a jelen esetben az apa foglalkozásáról van szó és nem a megkérdezettéről, és a foglalkozások presztízsénél feltételezhető bizonyos történeti elmozdulás (Kovách, Róbert, Rudas 1987), inkább a nemzetközileg validált, hosszabb időtávban is állandónak tekintett, Treiman-féle presztízs-pontszám került az elemzésbe.

Demográfiai és történeti tényezők

Az elemzés két demográfiai tényezőt vesz figyelembe: a megkérdezett nemét és életkori csoportját. 4 kohorszot különít el:

- (0) 26–35 évesek
- (1) 36–45 évesek
- (2) 46–55 évesek
- (3) 56–65 évesek

A 26 évesnél fiatalabbak azért maradtak ki, mert esetleg még részt vesznek a képzésben, a 65 év felettieknél pedig a növekvő és rétegspecifikus mortalitás miatt már megkérdőjelezhető a reprezentativitás.

Ez a négy kohorsz az alábbi periódusokat jelenti a születési évek, illetve a fontosabb iskolai átmenetekhez kapcsolódó életkorok, tehát az iskolatörténeti profil szempontjából:*

Születési év	6 éves kor	14 éves kor	18 éves kor	23 éves kor
1923–1932	1929–1938	1937–1946	1941–1950	1946–1955
1933–1942	1939–1948	1947–1956	1951–1960	1956–1965
1943–1952	1949–1958	1957–1966	1961–1970	1966–1975
1953–1962	1959–1968	1967–1976	1971–1980	1976–1985

Alkalmazott módszerek

Az első lépés az egyes iskolai végzettségi szintekhez kapcsolódó arányszámok bemutatása nem és korcsoport szerint. Külön szerepelnek ezek az arányok a teljes népességhez viszonyítva, illetve az egyes végzettségi szintek esetében a megfogalmazott feltételes valószínűségek tükrében. Ezután kerül sor a legmagasabb befejezett iskolai végzettség származás szerinti meghatározottságának vizsgálatára lineáris (OLS) regressziós módszerrel. Nemenként és korcsoportonként külön-külön modell mutatja az apa foglalkozásának és iskolázottságának hatását a gyermek iskolai végzettségére. Mivel feltételezhető, hogy a szülői háttér meghatározó szerepe részben nem-, részben pedig korszpecifikus, külön modellek mutatják a magyarázó változók közötti interakciós hatások szerepét a legmagasabb végzettség megszerzésében. Végül az egyes végzettségi szintek teljesítésének valószínűségére vonatkozó esélyegyenlőtlenségek elemzése következik a logisztikus regresszió módszerével, nem szerinti bontásban. A modellek első lépésben csak a származási, illetve kohorszhatásokat (főhatások) tartalmazzák, majd második lépésben figyelembe veszik az időbeli változásokat tükröző interakciós hatásokat is.

*Mivel három felvétel összemásolt adatbázisáról van szó, a 26–65 éves életkor az 1986-os megkérdezettek esetében 1921–1960, az 1988-as megkérdezettek esetében 1923–1962, az 1989-es megkérdezettek esetében 1924–1963 közötti születési évet jelent. A „deviáns” évjáratok (1921, 1922, 1963) nem szerepelnek az elemzésben.

Végzettségi arányok az egyes iskolázottsági szinteken

A II. világháború után a képzés erőteljes expanziója az iskolázottsági szint általános és tömeges növekedéséhez vezetett. Ezt a tendenciát pontosan kimutatta Andorka és Simkus az 1973-as adatokon. Az itt közölt 1. táblázat is jelzi ezt a trendet. Azonban – és a hipotézissel összhangban – jellegzetes nemspecifikus különbségeket is mutat. A befejezett általános iskolai végzettséget tekintve az arányszámok a fiatalabb kohorszok felé haladva folyamatosan nőnek, a növekedés dinamikája azonban a nőknél sokkal erőteljesebb. A férfiaknál már a legidősebb generációban is 70 %-os a befejezett 8 osztályos általános iskolai végzettség aránya, ami a nők feléről sem mondható el (46 %). Ez a különbség eltűnik a legfiatalabb kohorszban, ahol ebben a tekintetben gyakorlatilag a férfiak és a nők között már nincs eltérés.

1. táblázat. Az egyes iskolai végzettségi szinteket elérők aránya a teljes népességben belül, 1986–89 (%)

Iskolai végzettség	Kohorsz (életkor)							
	1	2	3	4	1	2	3	4
	(56–65) férfi	(46–55) férfi	(36–45) férfi	(26–35) férfi	(56–65) nő	(46–55) nő	(36–45) nő	(26–35) nő
Befejezett általános (1)	70.7	85.6	96.0	98.1	46.4	78.7	95.2	97.9
Valamilyen befejezett középfok (2)	52.4	62.3	77.6	80.3	23.7	36.7	62.3	71.0
Középfokú érettségi (3)	26.0	28.6	39.5	36.0	12.2	23.5	45.6	49.3
Valamilyen befejezett felsőfok (4)	13.2	12.2	15.7	14.1	3.8	7.0	13.3	13.
Befejezett egyetem (5)	7.7	5.5	8.2	6.5	1.6	2.5	4.1	3.8
N	776	87	1109	1238	1009	1066	1219	1354

Az általános iskolát követően valamilyen középfokú végzettség megszerzése szintén dinamikus növekedést mutat mindkét nemnél. Noha a növekedés dinamikája ezen a végzettségi szinten is, amely mind az érettségit, mind pedig a szakmunkás, szakiskolai (tehát felsőfokú továbbtanulásra nem jogosító) végzettséget magában foglalja, a nők esetében erőteljesebb, még a legfiatalabb korcsoportban is a férfiaknak mintegy 10 %-os előnye van a nőkkel szemben. Az érettségi szintjét figyelembe véve azonban – mint azt feltételeztük – már megjelenik a középiskolai képzés nemspecifikus, kettős jellege. Ezen a szinten ugyanis magasabbak az arányszámok a két idősebb kohorszban a férfiak, a két fiatalabb kohorszban pedig a nők esetében. Az adatok tehát pontosan jelzik a képzési preferenciák különbségének, a nemek szerint eltérő iskolázási stratégiáknak a kialakulását.

E stratégia „következményei” láthatók a felsőfokú képzésben. A főiskolai és egyetemi végzettséget együttesen tartalmazó szint esetében a férfiaknál már nincs szó semmiféle növekedési trendről, s a növekedés dinamikája a nőknél is megtorpan a legfiatalabb kohorszban. Ha viszont csak az egyetemi végzettséget vesszük figyelembe, a férfiaknál nincs semmilyen egyenes vonalú trend, a nők esetében pe-

dig – a kezdeti növekedés után – a legfiatalabb kohorsz iskolai teljesítménye elmarad az előzőétől.

A 2. táblázat az egyes végzettségi szintekhez kapcsolódó relatív arányszámokat mutatja elérésük feltételes valószínűsége alapján. Az 1. és 2. táblázat első sora azonos, mivel a viszonyítási alap itt még a teljes népesség. A következő sorban

2. táblázat. Az egyes iskolai végzettségi szinteket elérők relatív aránya az előző végzettségi szinthez viszonyítva, 1986–89 (%)

Iskolázottsági szintek	Kohorsz (életkor)							
	1	2	3	4	1	2	3	4
	(56–65) férfi	(46–55) férfi	(36–45) férfi	(26–35) férfi	(56–65) nő	(46–55) nő	(36–45) nő	(26–35) nő
I1	70.7	85.6	96.0	98.1	46.4	78.7	95.2	97.9
I2	74.1	69.9	80.8	81.9	51.1	46.5	65.4	72.6
I3	36.8	33.4	41.1	36.7	26.3	29.8	47.9	50.3
I3A	49.6	47.7	50.9	44.9	51.5	63.9	73.3	69.3
I4	51.0	42.6	39.7	39.0	30.9	30.0	29.1	27.3
I5	29.7	19.1	20.8	17.9	13.0	10.8	9.0	7.8
I5A	58.3	44.9	52.3	46.0	42.1	36.0	30.9	28.6

I1 – befejezett általános iskola

I2 – valamilyen középfokú végzettség az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva

I3 – középisikolai érettségi az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva

I3A – középisikolai érettségi a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva

I4 – valamilyen felsőfokú végzettség (diploma), a középisikolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva

I5 – egyetemi végzettség (diploma) a középisikolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva

I5A – egyetemi végzettség (diploma) a valamilyen felsőszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva.

viszont (I2) már a továbbtanulók aránya a 8 osztályos általános iskolát kijártakhoz viszonyul. A trend mindkét esetben növekvő, de a növekedés dinamikája a nőknél erőteljesebb. A következő szint (I3) azt mutatja, hogy a 8 osztályos általános iskolai végzettségűekhez viszonyítva mekkora az érettségizettek aránya. A férfiaknál itt már nincs növekedés, a nőknél viszont még mindig erőteljesen növekvő a trend a fiatalabb kohorszok felé haladva. A táblázat negyedik sora (I3A) mutatja, hogy a valamilyen középisikolai végzettséget szerzettek közt mekkora az érettségizettek aránya. A férfiak esetében ezek az arányszámok az első három korcsoportban még eléggé egyenletesen alakulnak, a legfiatalabbaknál viszont kisebb csökkenés látszik. A nőknél ugyanakkor az első három korcsoportban egyenletesen növekszik a trend, míg a legfiatalabbaknál itt is csökkenés mutatkozik. Nem eldönthető, hogy ez a csökkenés minek tudható be. Érettségiről lévén szó, kevésbé mondható, hogy a legfiatalabb korcsoportba tartozók majd még „pótolják elmaradásukat”. Inkább az érettségi „relatív devalválódása” tükröződik az adatokban, de megfelelő időbeli rálátás hiányában az eredmény értékelése még bizonytalan.

A következő a felsőfokú végzettségűek aránya a középisikolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva (I4). Ez az adatsor az előzőeknél meglepőbb, mivel teljesen ellentmond az iskolázottság növekedésére vonatkozó közvélekedésnek. Itt ugyanis

az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva csökkenő a trend, a férfiaknál erősebben a nőknél enyhébben, ami összességében a nemek közötti különbségek kiegyenlítő-dése irányában hat. Az életkori tendencia szempontjából hasonló eredményt mutat a következő szint (I5) is, ahol az érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva az egyetemi végzettségűek relatív arányszáma szerepel. Itt azonban a férfiak előnye egyértelmű a nőkkel szemben. A nemek közti különbség a legidősebb kohorszban a legnagyobb, s az azt követő, tehát a felsőoktatásba a hatvanas években belépő kohorsz esetében a legkisebb, majd pedig 10 % körüli értéknél stabilizálódik. Végül a tábla utolsó sorában (I5A) az összes felsőfokú végzettségűhöz viszonyítva látható az egyetemi diplomát szerzők aránya. A férfiaknál az arányszám hullámzik, a nőknél csökkenő tendenciát mutat, ami az eredeti feltételezésnek ellentmond. A férfiak minden korcsoportban előnyben vannak a nőkkel szemben. Csakúgy, mint amikor az egyetemi diplomát szerzőket az érettségizőkhöz viszonyítottuk, itt is a második, a felsőoktatásba a hatvanas években belépő kohorsz esetében a leginkább kiegyenlített a nemek helyzete, itt a legkisebb a férfiak előnye. A férfiaknak az az előnye tehát, hogy a nőkhöz viszonyítva nagyobb arányban szereznek egyetemi diplomát az összes felsőfokú végzettségű között, a két fiatalabb korcsoportban nagyobb mértékű, mint a két idősebben.

Az iskolai végzettség származás szerinti meghatározottsága

Az elemzés ezen a ponton arra a kérdésre keres választ, milyen mértékben hat az apa foglalkozása, illetve iskolai végzettsége gyermeke legmagasabb iskolai végzettségére. Erre szolgál a lineáris (OLS) regressziós elemzés, ahol a függő változó a gyermek 7 fokú ordinális skálán mért iskolai végzettsége, a magyarázó változó pedig az apa foglalkozásának presztízs-pontszáma, illetve iskolázottsága, az utóbbit szintén 7 fokú ordinális skálán mérve. Az eredmények, először nemenként és kohorszokként külön-külön, a 3.a. és a 3.b. táblában szerepelnek.

Feltételezzük, hogy a társadalmi háttér hatása az iskolázottságra az idősebb kohorszoktól a fiatalabbak felé haladva csökken. Az apa iskolázottságának a gyermek végzettségére gyakorolt hatása – amely mindkét nemnél és mindegyik kohorszban .001 szinten szignifikáns – valóban csökkenő tendenciát mutat mind a férfiaknál, mind a nőknél. A sztenderdizálatlan együtttható .659 a férfiak legidősebb és .288 a férfiak legfiatalabb korcsoportjában. Ugyanez az érték a nők esetében .527, illetve .346, tehát az apa iskolázottságának hatása erősebben csökken a férfiaknál. Az apa foglalkozása tekintetében semmiféle tendenciáról nem beszélhetünk. Ez a tényező az apa iskolázottságához képest már nem gyakorol olyan szignifikáns hatást. Szignifikancia tekintetében egyedül a férfiak legfiatalabb korcsoportjában hat az apa foglalkozása is az iskolázottsághoz hasonlóan, de itt is lényegesen elmarad az iskolázottságétól. (Az, hogy az apa iskolázottságának hatása sokkal nagyobb, mint a foglalkozásáé, valójában itt nem értelmezhető, hiszen a két változót nem azonos skálán mértük. A kohorszhatás megfelelő bemutatásához mégis a sztenderdizálatlan együttthatók elemzésére van szükség. Ugyanakkor az itt nem közölt sztenderdizált együttthatókra is áll, hogy az iskolázottság a foglalkozásnál erősebb-

3.a. táblázat. A férfiak iskolai végzettségének társadalmi meghatározottsága, négy-négy kohorszban, sztenderdzátatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Kohorsz (életkor)			
	1 (56–65)	2 (46–55)	3 (36–45)	4 (26–35)
Konstans	1.518***	2.062***	2.422***	2.274***
Apa iskolázottsága	.659*** (.206)	.468*** (.165)	.358*** (.106)	.288*** (.082)
Apa foglalkozása	.011 (.006)	.005 (.005)	.008* (.004)	.012*** (.002)
R ²	21.1	16.8	20.1	23.0

3.b. táblázat. A nők iskolai végzettségének társadalmi meghatározottsága, négy kohorszban, sztenderdzátatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Kohorsz (életkor)			
	1 (56–65)	2 (46–55)	3 (36–45)	4 (26–35)
Konstans	.816***	1.622***	2.199***	2.350***
Apa iskolázottsága	.527*** (.136)	.450*** (.146)	.418*** (.097)	.346*** (.081)
Apa foglalkozása	.011* (.004)	.006 (.004)	.007* (.003)	.007* (.003)
R ²	25.8	16.8	24.5	22.1

*** Szignifikáns .001 szinten

** Szignifikáns .01 szinten

* Szignifikáns .05 szinten

ben hat, tehát az a hipotézis is igazolódik, hogy az iskolai végzettségnek az apa iskolázottsága erősebb determinánsa, mint a foglalkozása.)

A származási meghatározottságot jelző, a modellek magyarázó erejét kifejező R² értékek viszont sem a férfiak, sem a nők esetében nem mutatnak egyenes vonalú trendet. A determináltság mindkét nemnél a második kohorszban a legkisebb, tehát annál a nemzedéknél, amelyik – a mobilitásvizsgálatokban szokás szerint mértékül vett – 14 éves életkorát 1947 és 1956 között érte el. A következő korcsoportoknál a származás meghatározó volta visszatér a háború előtti szinthez (a férfiaknál kissé meg is haladja azt).

Ahhoz, hogy mind a történeti hatások, mind a nemek szerinti különbségek hatása jobban érzékelhető legyen, olyan regressziós modellekre van szükség, amelyekben a magyarázó változó az életkor, illetve a nem, továbbá amelyek ún. interakciós hatásokat is tartalmaznak. Az életkori kohorszok figyelembe vétele úgy történt, hogy a négy korcsoport közül a három idősebb szerepel a modellben (technikailag 0 és 1 értékű dichotóm változóként), míg a legfiatalabb kohorsz a viszonyítási ala-

pot képezi (ez a 4 kategóriás kohorsz változó referenciakategóriája). Az interakciós hatások azt a feltételezést testesítik meg, hogy az apa foglalkozásának, illetve iskolázottságának hatása is időben változó, illetve nemspecifikus lehet, továbbá hogy a kohorszhoz tartozás is a nemtől függően különbözőképp hathat.

A 4. táblázat tartalmazza az erre vonatkozó eredményeket. Az itt kapott R^2 értékek azt jelzik, hogy a legmagasabb iskolai végzettség származási meghatáro-

4. táblázat. Interakciós hatások az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságában, sztenderdizálatlan OLS regressziós együtthatók (zárójelben a sztenderd hibák), 1986–89

Magyarázó változók	Férfi	Nő	Teljes minta
Konstans	3.371***	3.409***	3.369***
Apa iskolázottsága	.288*** (.078)	.346*** (.071)	.310*** (.066)
Apa foglalkozása	.012*** (.003)	.007* (.003)	.010*** (.003)
Kohorsz 56–65 év	-.762*** (.157)	-1.509*** (.129)	-652*** (.104)
Kohorsz 46–55 év	-.270 (.143)	-.741*** (.129)	-.275* (.104)
Kohorsz 36–45 év	.116 (.118)	-.152 (.105)	.070 (.086)
Apa isk.* K. 56–65	.371*** (.060)	.181*** (.047)	.258*** (.037)
Apa isk.* K. 46–55	.180*** (.053)	.104* (.047)	.140*** (.035)
Apa isk.* K. 36–45	.070 (.046)	.071 (.042)	.070* (.031)
Apa fogl.* K. 56–65	-.001 (.006)	.003 (.005)	.001 (.004)
Apa fogl.* K. 46–55	-.007 (.006)	-.002 (.005)	-.004 (.004)
Apa fogl.* K. 36–45	-.004 (.005)	-.000 (.004)	-.002 (.003)
Nem	—	—	.044 (.077)
Apa isk.* Nem	—	—	.015 (.025)
Apa fogl.* Nem	—	—	-.001 (.003)
Nem* K. 56–65	—	—	-.935*** (.078)
Nem* K. 46–55	—	—	-.467*** (.075)
Nem* K. 36–45	—	—	-.181* (.068)
R^2	23.5	36.9	31.8

***Szignifikáns .001 szinten

**Szignifikáns .01 szinten

*Szignifikáns .05 szinten

zottságára vonatkozó modellünk magyarázó ereje elsősorban a nők esetében növekedett (36,9 % szemben 23,5 %-kal). Ez arra vezethető vissza, hogy a nők iskolázottságának alakulásában jelentősebb az életkori, történeti változások hatása. A férfiaknál csak a legidősebb korcsoportban nő szignifikánsan az iskolázottság. A nőknél ez a javulás egyrészt ebben a kohorszban is sokkal erősebb, másrészt időben is kiterjedtebb folyamat, hiszen még a következő kohorsz is erős és szignifikáns javulást mutat.

E tábla harmadik oszlopában, ahol a teljes minta szerepel, jól láthatók a nemspecifikus életkori és történeti hatások abban, ahogyan az iskolázottság különbsége csökkent a férfiak és a nők között. A folyamat a legidősebb kohorszban volt a legerősebb, majd lassan veszített erejéből. Végezetül, ami a származás és az életkor összefüggését illeti, amint az előzőekből is látható volt, csak az apa iskolázottságának a hatása mutat szignifikáns történeti változást.

Esélyegyenlőtlenségek az egyes iskolázottsági szintek elérésében

Az elemzésnek ebben a részében az egyes iskolázottsági szintek elérésének feltételes valószínűségére vonatkozó logisztikus regressziós modellek szerepelnek maximum likelihood becsléssel. A függő változó az egymásra következő végzettségi szintek elérésének logisztikus valószínűsége. Mind a 7 vizsgált iskolázottsági szint dichotóm módon van megfogalmazva, a végzettség megszerzése 1, illetve meg nem szerzése 0 kódot kapott. A magyarázó változók az apa iskolázottsága, foglalkozási presztízse és az életkori kohorsz dichotóm változói. A modellek külön-külön tesznek becslést a férfiakra és a nőkre, a kohorszoknál pedig itt is a legfiatalabb korcsoport a referenciakategória.

A modellek becslése minden egyes végzettségi szintnél két lépésben történt. Az első tartalmazza az apa foglalkozásának, illetve iskolázottságának és a kohorszoknak a főhatásait, a második lépésben pedig hozzáadódnak az interakciós hatások. A táblázatokban szereplő oszlopok a sztenderdizálatlan regressziós együttható (B), a sztenderd hiba (S.E.), az egyes paraméterekhez tartozó szignifikanciaszint (Sig), s végül az a regressziós együtthatóból számított érték (Exp.B), amely megmutatja, hogy az adott végzettségi szint megszerzésének esélye növekvő (1-nél nagyobb érték, pozitív előjelű regressziós együttható) vagy csökkenő-e (1-nél kisebb érték, negatív előjelű regressziós együttható). Az eljárás lehetővé teszi, hogy először külön vizsgáljuk a származás hatását, illetve azt, hogyan alakul kohorszról kohorszra az egyes iskolázottsági szintek teljesítésének valószínűsége. A modellekben mindenütt 5 változó szerepel (ezért 5 a szabadságfok is), és minden modellhez tartozik egy χ^2 érték, megmutatva, hogy a változók mennyire szignifikánsan javítják a modellt. Ezután a teljes, interakciós hatásokat is tartalmazó modellt azt mutatja meg, hogy a származás hatása az egyes végzettségi szintek elérésére időben változott-e (az interakciós hatások szignifikánsan javítják-e a modellt). Az elemzés eredményei az 5.a–11.b. táblában szerepelnek.

Az első végzettségi szint a befejezett 8 általános (5.a. tábla). Andorka és Simkus eredményével, illetve a hipotézissel összhangban a kapott paraméterek világosan jelzik, hogy ennél az iskolázottsági szintnél a teljesítés esélye kohorszról kohorszra növekszik, a nőknél erősebben, mint a férfiaknál. A származás hatásán belül az apa iskolázottsága valamivel erősebb hatású a férfiaknál, mint a nőknél, sőt a nőknél az apa foglalkozása nem is szignifikáns. Az interakciós hatások figyelembe vétele, tehát az az állítás, hogy a származás hatása a 8 általános végzettségi szint elérésére időben változó, mindkét nem esetében szignifikánsan javít a modellen (5.b. tábla). Az apa iskolázottságának hatása előbb csökken, majd nő, a foglalkozás esetében ilyen trend nincsen. Ugyanakkor a becslés igazából csak a második

5.a. táblázat. Logisztikus regresszió az általános iskolai végzettség feltételes valószínűségére: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	1.0738	.1144	.0000	2.9265	.9395	.0794	.0000	2.5588
Apa foglalkozása	.0180	.0077	.0190	1.0182	.0055	.0060	.3634	1.0055
Kohorsz 56–65	-1.3382	.1045	.0000	.2623	-2.1089	.0911	.0000	.1214
Kohorsz 46–55	-.5669	.1121	.0000	.5673	-.5808	.0973	.0000	.5594
Kohorsz 36–45	.7385	.1470	.0000	2.0927	1.0263	.1341	.0000	2.7909
Konstans	.7363	.2100	.0005		.7147	.1695	.0000	

-2 Log Likelihood = 1723.19

Model Chi² = 512.70

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 2414.87

Model Chi² = 1282.74

Df = 5, szignifikancia = .0000

5.b. táblázat. Logisztikus regresszió az általános iskolai végzettség feltételes valószínűségére: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	1.3429	.1473	.0000	3.8301	1.2374	.1261	.0000	3.4467
Apa foglalkozása	.0272	.0100	.0065	1.0275	.0212	.0102	.0380	1.0215
Kohorsz 56–65	-.6452	.3358	.0547	.5246	-1.5975	.2704	.0000	.2024
Kohorsz 46–55	.1553	.3409	.6486	1.1680	.5548	.2855	.0520	1.7417
Kohorsz 36–45	.5986	.4492	.1827	1.8195	1.1421	.3567	.0014	3.1332
A. isk.* K.56	-.2527	.1944	.1936	.7767	-.2586	.1487	.0820	.7721
A. isk.* K.46	.6955	.1882	.0002	4.988	-.6622	.1519	.0000	.5157
A. isk.* K.36	.1313	.2858	.6460	1.1403	.0185	.2239	.9342	1.0186
A. fog.* K.56	.0219	.0132	.0966	.9784	-.0182	.0120	-.1292	.9819
A. fog.* K.46	-.0054	.0135	.6915	.9946	-.0253	.0125	.0438	.9750
A. fog.* K.36	-.0027	.0170	.8755	.9973	-.0127	.0155	.4146	.9874
Konstans	.3421	.2377	.1501		.2234	.2020	.2688	

-2 Log Likelihood = 1703.57

Model Chi² = 19.62

Df = 6, szignifikancia = .0032

-2 Log Likelihood = 2381.66

Model Chi² = 33.21

Df = 6, szignifikancia = .0000

kohorsz esetében szignifikáns, ami a származási egyenlőtlenségek egyértelmű csökkenését jelzi azoknál, akik a háború után (1947–1956) voltak 14 évesek és jártak ki az általános iskolát.

A második valamilyen középszintű végzettségi szint azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost (6.a. tábla). Ez a szint tehát tartalmazza mind a szakmunkás, illetve szakiskolai végzettséget, mind az érettségit. A nőknél e szint elérésének valószínűsége kohorszról kohorszra nő, miközben a férfiaknál nem látszik egyértelmű tendencia. Így a fiatalabbak között már a nők esélye nagyobb az általános iskola utáni továbbtanulásra. Ellentétben az előző szinttel, itt a származás a

6.a. táblázat Logisztikus regresszió valamilyen középfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell főhatásokkal 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.6784	.0571	.0000	1.9708	.6944	.0445	.0000	2.0025
Apa foglalkozása	.0042	.0049	.3892	1.0042	.0083	.0040	.0373	1.0084
Kohorsz 56–65	.0318	.0889	.7204	1.0323	-.3135	.0856	.0003	.7309
Kohorsz 46–55	-.2526	.0780	.0012	.7768	-.4133	.0701	.0000	.6615
Kohorsz 36–45	.1810	.0747	.0154	1.1984	.2754	.0649	.0000	1.3170
Konstans	.0812	.1275	.5242		-.9935	.1079	.0000	
-2 Log Likelihood = 3096.12				-2 Log Likelihood = 3826.81				
Model Chi ² = 298.27				Model Chi ² = 608.23				
Df = 5, szignifikancia = .0000				Df = 5, szignifikancia = .0000				

6.b. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen középfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell interakciós hatásokkal 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.7016	.0639	.0000	2.0170	.6822	.0455	.0000	1.9783
Apa foglalkozása	.0058	.0053	.2720	1.0058	.0099	.0043	.0215	1.0099
Kohorsz 56–65	-.3033	.3000	.3120	.7384	.0627	.2337	.7885	1.0647
Kohorsz 46–55	-.1451	.2521	.5650	.8649	.7754	.2280	.0007	.4605
Kohorsz 36–45	.3601	.2193	.1006	1.4335	.1172	.1772	.5084	1.1243
A. isk.* K.56	-.0319	.1325	.8097	.9686	-.3039	.0810	.0002	.7380
A. isk.* K.46	.1088	.1125	.3333	1.1150	.1630	.0854	.0563	1.1771
A. isk.* K.36	.1180	.1027	.2507	1.1252	.1504	.0758	.0471	1.1623
A. fog.* K.56	.0139	.0109	.1998	1.0140	.0033	.0086	.7030	1.0033
A. fog.* K.46	-.0100	.0092	.2811	.9901	.0048	.0079	.5471	1.0048
A. fog.* K.36	-.0149	.0082	.0692	.9852	-.0027	.0065	.6759	.9973
Konstans	.0350	.1422	.8050		-1.0119	.1179	.0000	
-2 Log Likelihood = 3086.40				-2 Log Likelihood = 3809.36				
Model Chi ² = 9.73				Model Chi ² = 17.45				
Df = 6, szignifikancia = .1367				Df = 6, szignifikancia = .0078				

nőknél számít jobban, náluk az apa foglalkozása is szignifikánsan hat. Az interakciós hatások – a származás hatásának történeti változása – csak a nők esetében javítják szignifikánsan a modellt (6.b. tábla). Az eredmények az apa foglalkozásának előbb növekvő, majd csökkenő hatását jelzik.

A harmadik iskolai szint az érettségi azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost (7.a. tábla). A hipotézis az volt, hogy – hasonlóan Andorka és Simkus eredményéhez – ennek a szintnek a teljesítése a nők számára növekvő valószínűségű, míg a férfiak kisebb mértékben választják ezt a képzési irányt. Az eredmények valóban eltérőek a kohorszok tekintetében. Határozott és erősen szignifikáns a növekvő tendencia a nők esetében, miközben a férfiaknál nincs ilyen trend. A

7.a. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.5523	.0389	.0000	1.7372	.5836	.0384	.0000	1.7924
Apa foglalkozása	.0201	.0041	.0000	1.0203	.0218	.0038	.0000	1.0221
Kohorsz 56–65	.2211	.0815	.0067	1.2475	-.5944	.0967	.0000	.5519
Kohorsz 46–55	-.0035	.0750	.9632	.9965	-.2515	.0760	.0009	.7776
Kohorsz 36–45	.1239	.0642	.0535	1.1319	.4794	.0653	.0000	1.6150
Konstans	-2.0760	.1071	.0000		-2.1503	.1075	.0000	

-2 Log Likelihood = 3820.99

Model Chi² = 507.02

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 3922.36

Model Chi² = 694.44

Df = 5, szignifikancia = .0000

7.b. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, az általános iskolát befejezettekhez viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.5978	.0441	.0000	1.8181	.5699	.0411	.0000	1.7682
Apa foglalkozása	.0211	.0048	.0000	1.0214	.0283	.0046	.0000	1.0287
Kohorsz 56–65	-.3485	.2897	.2291	.7058	-1.0419	.2985	.0005	.3528
Kohorsz 46–55	.3016	.2305	.1907	1.3521	-.2938	.2423	.2254	.7454
Kohorsz 36-45	.2852	.1843	.1218	1.3300	.6431	.1822	.0004	1.9024
A. isk.* K.56	.1151	.09450	.2236	1.1219	-.1354	.0822	.0997	.8734
A. isk.* K.46	.1048	.0784	.1813	1.1105	.0816	.0753	.2784	1.0850
A. isk.* K.36	-.0700	.0647	.2794	.9324	.0551	.0635	.3859	1.0566
A. fog.* K.56	.0144	.0103	.1635	1.0145	.0242	.0102	.0181	1.0245
A. fog.* K.46	-.0184	.0086	.0317	.9818	-.0031	.0084	.7112	.9969
A. fog.* K.36	-.0028	.0069	.6915	.9973	-.0094	.0065	.1524	.9907
Konstans	-2.1459	.1301	.0000		-2.3132	.1327	.0000	

-2 Log Likelihood = 3809.23

Model Chi² = 11.76

Df = 6, szignifikancia = .0676

-2 Log Likelihood = 3913.40

Model Chi² = 8.96

Df = 6, szignifikancia = .1761

származás két komponense, a foglalkozás és az iskolázottság mindkét nemnél szignifikánsan hat az érettségi megszerzésének esélyére, tehát itt a társadalmi-gazdasági háttér szerepe igen erős. Az interakciós hatások csak a férfiak esetében javítják kissé a modellt, tehát időben csak náluk változott valamelyest a származás hatása (7.b. tábla). E változás irányáról az egyetlen szignifikáns becslés azt jelzi, hogy az apa foglalkozásának hatása a második kohorszban, tehát az érettségit 1951 és 1960 között megszerzőknél csökkent.

A negyedik az érettségi végzettségi szintje azokhoz viszonyítva, akik valamilyen középfokú végzettséget szereztek (8.a. tábla). Ez a modell tehát a középfokú

8.a. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.4309	.0415	.0000	1.5386	.3200	.0485	.0000	1.3771
Apa foglalkozása	.0234	.0044	.0000	1.0237	.0279	.0049	.0000	1.0283
Kohorsz 56–65	.2391	.0899	.0078	1.2702	-.5797	.1165	.0000	.5600
Kohorsz 46–55	.1043	.0831	.2092	1.1100	-.0130	.1006	.8969	.9870
Kohorsz 3–45	.0652	.0695	.3477	1.0674	.4659	.0855	.0000	1.5935
Konstans	-1.5233	.1146	.0000		-.7699	.1308	.0000	

-2 Log Likelihood = 3209.23

Model Chi² = 329.66

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 2414.19

Model Chi² = 220.36

Df = 5, szignifikancia = .0000

8.b. táblázat. Logisztikus regresszió a középiskolai érettségi feltételes valószínűségére, a valamilyen középszintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskolázottsága	.4752	.0479	.0000	1.6083	.3105	.0522	.0000	1.3642
Apa foglalkozása	.0232	.0051	.0001	1.0235	.0357	.0061	.0000	1.0364
Kohorsz 56–65	-.2129	.3074	.4884	.8082	-1.6098	.3963	.0000	.1999
Kohorsz 46–55	.4334	.2500	.0822	1.5441	.4234	.2946	.1507	1.5271
Kohorsz 36–45	.1445	.1969	.4631	1.1555	.8341	.2304	.0003	2.3027
A. isk.* K.56	.1441	.1403	.1672	1.1550	.0220	.1067	.8366	1.0222
A. isk.* K.46	.0494	.0847	.5601	1.0506	-.0815	.0935	.3838	.9218
A. isk.* K.36	-.0921	.0695	.1856	.9120	-.0269	.0806	.7388	.9735
A. fog.* K.56	.0086	.0110	.4235	1.0087	.0360	.0139	.0093	1.0367
A. fog.* K.46	-.0160	.0093	.0854	.9841	-.0100	.0106	.3456	.9901
A. fog.* K.36	.0023	.0075	.7633	1.0023	-.0112	.0086	.1931	.9889
Konstans	-1.5643	.1390	.0000		-.9866	.1693	.0000	

-2 Log Likelihood = 3202.38

Model Chi² = 6.85

Df = 6, szignifikancia = .3354

-2 Log Likelihood = 2403.39

Model Chi² = 10.80

Df = 6, szignifikancia = .0948

képzés belső szerkezetén belüli esélyekről informál. A nemspecifikus iskolai stratégia kifejlődésére vonatkozó feltételezés itt még nyilvánvalóbb bizonyítást nyer. Az érettségi megszerzésének esélye a középfokú végzettségűek között egyértelműen nő a nők között és enyhébb mértékben, kevésbé szignifikáns módon, de csökken a férfiaknál. Ez a modell is jelzi a származás erősen determináló szerepét e kettős stratégia realizálásában. A származás történeti változására vonatkozó hatások itt egyik nem esetében sem eredményeznek szignifikáns javulást a modellben, ez a hatás tehát időben nem változik (8.b. tábla).

Az ötödik iskolázottsági szint valamilyen felsőfokú végzettség azokhoz viszonyítva, akik érettségiztek (9.a. tábla). Ez a modell ismét „kevert” szintet jelöl, hi-

9.a. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen felsőfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986-89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2017	.0509	.0001	1.2234	.3859	.0509	.0000	1.4710
Apa foglalkozása	.0163	.0059	.0059	1.0165	-.0044	.0054	.4147	.9956
Kohorsz 56-65	.3811	.1250	.0023	1.4638	.0855	.1663	.6069	1.0893
Kohorsz 46-55	.0540	.1165	.6434	1.0554	.0942	.1321	.4756	1.0988
Kohorsz 36-45	-.1504	.0962	.1178	.8604	.0106	.1019	.9169	1.0127
Konstans	-1.2789	.1538	.0000		-1.7492	.1555	.0000	

-2 Log Likelihood = 1619.49
 Model Chi² = 75.93
 Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 1680.84
 Model Chi² = 94.29
 Df = 5, szignifikancia = .0000

9.b. táblázat. Logisztikus regresszió valamilyen felsőfokú iskolai végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986-89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2080	.0552	.0002	1.2312	.3655	.0579	.0000	1.4412
Apa foglalkozása	.0181	.0066	.0057	1.0183	-.0063	.0070	.3694	.9938
Kohorsz 56-65	-.0523	.3699	.8876	.9491	.0010	.4444	.9981	1.0010
Kohorsz 46-55	.4050	.3122	.1945	1.4994	.5551	.3522	.1149	1.7422
Kohorsz 36-45	-.2764	.2609	.2876	.7585	-.0459	.2591	.8594	.9551
A. isk.* K.56	.0833	.1133	.4626	1.0868	-.0674	.1229	.5835	.9348
A. isk.* K.46	-.0878	.0984	.3724	.9159	-.0317	.1049	.7628	.9688
A. isk.* K.36	-.0219	.0829	.7917	.9784	.1122	.0843	.1828	1.1188
A. fog.* K.56	.0093	.0135	.4889	1.0094	.0083	.0154	.5885	1.0083
A. fog.* K.46	-.0056	.0120	.6397	.9944	-.0121	.0132	.3589	.9880
A. fog.* K.36	.0053	.0101	.5986	1.0053	-.0078	.0094	.4083	.9922
Konstans	-1.3394	.1749	.0000		-1.6421	.1944	.0000	

-2 Log Likelihood = 1615.41
 Model Chi² = 4.07
 Df = 6, szignifikancia = .6667

-2 Log Likelihood = 1675.18
 Model Chi² = 5.66
 Df = 6, szignifikancia = .4619

szen egyaránt tartalmazza a főiskolai, valamint az egyetemi végzettséget. A hipotézis az volt, hogy a nemspecifikus kettős iskolai stratégia a középfok után felsőfokon is megismétlődik. A bármiféle diploma megszerzésének esélye valóban csökkenő trendet mutat a férfiaknál, bár csak a legidősebb kohorszra vonatkozó paraméternél van a fiatalabbakhoz viszonyítva szignifikánsan nagyobb esély. A nőknél nincs szignifikáns időbeli változás. Ez viszont összességében azt eredményezi, hogy a fiatalabbaknál már a nők esélye nagyobb arra, hogy főiskolai vagy egyetemi diplomát szerezzenek. A férfiaknál mind az apa iskolázottsága, mind a foglalkozása szignifikánsan befolyásolja ezt az esélyt, míg a nőknél csak az apa iskolázottsága meghatározó. Az interakciós hatások teljes mértékben figyelmen kívül

10.a. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3191	.0607	.0000	1.3759	.3195	.0772	.0000	1.3764
Apa foglalkozása	.0014	.0070	.8456	1.0014	.0274	.0086	.0014	1.0278
Kohorsz 56–65	.5624	.1420	.0001	1.7549	.2993	.2314	.1958	1.3489
Kohorsz 46–55	-.0586	.1432	.6824	.9431	-.0148	.2127	.9446	.9853
Kohorsz 36–45	-.0586	.1142	.6079	.9431	-.0109	.1579	.9448	.9891
Konstans	-2.1567	.1842	.0000		-4.2014	.2767	.0000	

-2 Log Likelihood = 1224.62

Model Chi² = 66.61

Df = 5, szignifikancia = .0000

-2 Log Likelihood = 786.89

Model Chi² = 91.88

Df = 5, szignifikancia = .0000

10.b. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a középiskolai érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3291	.0636	.0000	1.3897	.3017	.0851	.0004	1.3521
Apa foglalkozása	-.0014	.0074	.8490	.9986	.0202	.0104	.0524	1.0205
Kohorsz 56–65	.6696	.3695	.0700	1.9535	1.6131	.6038	.0075	5.0183
Kohorsz 46–55	.2122	.3653	.5614	1.2364	.1617	.6701	.7899	1.1755
Kohorsz 36–45	-.1786	.2999	.5515	.8364	-.8272	.4602	.0579	.4178
A. isk.* K.56	.0356	.1202	.7673	1.0362	-.0217	.1667	.8963	.9785
A. isk.* K.46	.0188	.1187	.8741	1.0190	-.2168	.1637	.1854	.8051
A. isk.* K.36	-.0876	.0961	.3617	.9161	.0038	.1220	.9750	1.0038
A. fog.* K.56	-.0057	.0139	.6830	.9943	-.0297	.0207	.1523	.9708
A. fog.* K.46	-.0098	.0143	.4916	.9902	.0130	.0215	.5439	1.0131
A.fog.* K.36	.0116	.0116	.3196	1.0116	.0223	.0142	.1149	1.0226
Konstans	-2.1024	.1959	.0000		-3.8999	.3089	.0000	

-2 Log Likelihood = 1222.60

Model Chi² = 2.02

Df = 6, szignifikancia = .9176

-2 Log Likelihood = 775.56

Model Chi² = 11.33

Df = 6, szignifikancia = .0787

hagyhatók, nem javítják a modellt (9.b. tábla). Tehát – Andorka és Simkus eredményével és a vonatkozó hipotézissel összhangban – a származás hatása a diplomaszerezés esélyére időben nem változott.

A hatodik végzettségi szint az egyetemi diploma az érettségizettekhez viszonyítva (10.a. tábla). Jól ismert tény, hogy Magyarországon a felsőfokú képzés expanziója elsősorban a főiskolai férőhelyek számának növelését jelentette, a diplomások növekvő aránya mögött döntően a főiskolai végzettségűek (mérnökök, pedagógusok) számának növekedése áll. E gazdaság- és oktatáspolitikai következményét mutatja a modell, amely időben csökkenő esélyt jelez mindkét nemnél, vagyis az érettségizett, tehát felsőfokú továbbtanulásra jogosult férfiak, illetve nők

11.a. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a valamilyen felső szintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell főhatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.2692	.0755	.0004	1.3089	.0399	.0861	.6428	1.0407
Apa foglalkozása	-.0161	.0089	.0696	.9840	.0379	.0098	.0001	1.0386
Kohorsz 56–65	.4343	.1807	.0162	1.5439	.3523	.2761	.2020	1.4223
Kohorsz 46–55	-.1355	.1751	.4391	.8733	-.0684	.2432	.7786	.9339
Kohorsz 36–45	.0745	.1449	.6072	1.0773	-.0336	.1835	.8548	.9670
Konstans	-.1690	.2286	.4596		-2.2534	.3002	.0000	

-2 Log Likelihood = 710.13

Model Chi² = 20.40

Df = 5, szignifikancia = .0011

-2 Log Likelihood = 486.55

Model Chi² = 39.75

Df = 5, szignifikancia = .0000

11.b. táblázat. Logisztikus regresszió az egyetemi végzettség feltételes valószínűségére a valamilyen felső szintű végzettséget szerzőkhöz viszonyítva: modell interakciós hatásokkal, 1986–89

Változók	Férfi				Nő			
	B	S.E.	Sig	Exp(B)	B	S.E.	Sig	Exp(B)
Apa iskázottsága	.3214	.0841	.0002	1.3667	-.0038	.1035	.9705	.9962
Apa foglalkozása	-.0236	.0100	.0180	.9766	.0337	.0137	.0139	1.0343
Kohorsz 56–65	1.1144	.5027	.0266	3.0478	2.1529	.8179	.0085	8.6101
Kohorsz 46–55	-.1885	.4512	.6761	.8282	-.4137	.7031	.5563	.6612
Kohorsz 36–45	.0177	.3843	.9632	1.0179	-1.0918	.5393	.0429	.3356
A.isk.* K.56	.1500	.1798	.4042	1.1619	.0923	.2003	.6449	1.0967
A.isk.* K.46	.0526	.1470	.7203	1.0540	-.3295	.2116	.1194	.7193
A.isk.* K.36	-.1421	.1227	.2471	.8676	-.1041	.1475	.4802	.9011
A.fog.* K.56	.0310	.0212	.1431	.9694	-.0530	.0280	.0588	.9484
A.fog.* K.46	-.0027	.0177	.8785	.9973	.0362	.0286	.2063	1.0368
A.fog.* K.36	.0134	.0150	.3705	1.0135	.0385	.0189	.0414	1.0392
Konstans	-.0221	.2503	.9298		-1.9711	.3782	.0000	

-2 Log Likelihood = 705.24

Model Chi² = 4.89

Df = 6, szignifikancia = .5577

-2 Log Likelihood = 471.30

Model Chi² = 15.25

Df = 6, szignifikancia = .0184

körében generációról generációra kisebb az egyén esélye arra, hogy egyetemi diplomát szerezzen. Ez a csökkenés a nők esetében kisebb (és a becslések nem is szignifikánsak), a férfiaknál nagyobb, a legidősebb és a legfiatalabb kohorsz közötti esélykülönbség pedig magas szinten szignifikáns. A származást tekintve a férfiak esetében csak az apa foglalkozása, a nőknél mind a foglalkozása, mind az iskolázottsága szignifikánsan hat erre az esélyre. Az interakciós hatások a férfiaknál a legkisebb mértékben sem, s a nőknél is csak elhanyagolhatóan javítják a modellt (10.b. tábla). A származás hatása tehát az egyetemi végzettség szintjén sem mutat időbeli változást.

A hetedik s egyben utolsó iskolázottsági szint az egyetemi diplomáé, azokhoz viszonyítva, akik bármilyen felsőfokú végzettséget szereztek (11.a. tábla). A középfokú végzettség esetében is alkalmazott eljárással kialakított modell a felsőfokú végzettségen belüli esélyegyenlőtlenségről tájékoztat. A nőknél ugyanaz a csökkenő tendencia jelenik meg, mint amikor az egyetemi diploma megszerzésének esélyét az érettségizettekhez viszonyítottuk. A férfiaknál ez a trend most nem látható, esélyeik hullámlók. Andorka és Simkus is kimutatta, hogy a férfiak megtartják előnyüket a felsőfokú végzettség tekintetében. A modell ezt a megállapítást annyiban igazolja, hogy amennyiben felsőfokú végzettséget szereznek, a férfiaknak közel azonos vagy jobb esélyük van az egyetemi diploma megszerzésére, mint a nőknek. A jobb esély leginkább az utolsó előtti kohorszra áll, amely a hatvanas években kezdte meg felsőfokú tanulmányait, bár a becslések nem szignifikánsak. A származás szerepét tekintve érdekes sajátosság, hogy a férfiak esetében az apa iskolázottsága, a nők esetében viszont az apa foglalkozása hat szignifikánsan az esélyekre. A férfiak esetében az interakciós hatások semmit sem javítanak a modellen, a nők esetében viszont van némi szerepük (11.b. tábla). Az eredmények mintha egy időben előbb növekvő, majd csökkenő hatást jeleznének az apa foglalkozásánál, de a becslések nem, vagy éppen csak szignifikánsak.

Összegzés és kitekintés

A tanulmány az iskolázottsági esélyek változását, a származás rájuk gyakorolt hatását, illetve a származás hatásának időbeli változását mutatta be a II. világháború utáni időszakban, a nyolcvanas évek végéig. Két általános körülmény említése segítheti az eredmények értelmezését. Először, a képzés expanziójának legerőteljesebb, az általános iskolai végzettség kötelező megszerzésére vonatkozó periódusa Magyarországon véget ért. Andorka és Simkus hivatkozott kutatása 1973-as adatokon alapult, bizonyos fokig egy korábbi időszakra vonatkozott. Az ő adatbázisukban még szerepelt, ebből az elemzésből azonban már majdnem hiányzik az a generáció, amely ebben az értelemben a legerőteljesebb képzési expanzió ment keresztül. Talán a legidősebb kohorsz tekinthető az utolsó példának. Másodsor, számos jel mutatja, hogy az iskolázottság értéke és presztízse csökkent az elmúlt 15 évben. Sokan, különösen a fizikai foglalkozású apák fiai, akiknél a szülői család kulturális tradíciója és orientációja gyengébb, kevésbé érdekeltek a magasabb végzettség megszerzésében.

Mindeközben a társadalmi származás hatása az iskolai esélyekre kevésbé változott az elmúlt 15 évben. A legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozó regressziós elemzésekben a származás magyarázó erejét jelző R^2 érték az egyes kohorszokat összehasonlítva többé-kevésbé stabil. Az egyetlen kivétel a második kohorsz, amely az első „szocialista” kohorsz. Az ő esetükben érezhető a háború utáni új iskolarendszer és az extenzív gazdasági növekedés hatása. Ugyanakkor kockázatos lenne azt állítani, hogy ez az eredmény a háború utáni politikai átalakulás következménye. A származási hatás átmeneti csökkenése a mobilitásban a háború után olyan európai országokban is megfigyelhető volt (például Hollandiában), ahol semiféle változás nem történt a politikai rendszerben (Kolosi, Peschar, Róbert 1986). Ezzel szemben az apa iskolázottságának a legmagasabb befejezett iskolai végzettségre gyakorolt hatása valóban csökkenő tendenciát mutat ugyan, de ez a hatás még mind a négy kohorszban erősen szignifikáns.

Az egyes végzettségi szintek elérésére vonatkozó felételes valószínűségeket vizsgálva, a származás hatásának időbeli változásáról azért nehéz egyértelmű megállapításokat tenni, mert az ezt jelző interakciós hatások egy jelentős része nem szignifikáns. (Tehát ezt kell eredménynek tekinteni.) Két kérdés fogalmazható itt meg: Hogyan változik kohorszról kohorszra a származás hatása az egyes iskolázottsági szintek teljesítésére? Hogyan alakul a származás szerepe az egyes kohorszokon belül, az egymásra következő végzettségi szinteken egyre feljebb haladva? Az első kérdésre Andorka és Simkus következtetése változatlanul helytálló választ ad: A származás hatása az alacsonyabb végzettségi szintek teljesítésének esélyére (legalábbis a legidősebb és az azt követő kohorsz között) csökkent, és úgy tűnik, a magasabb végzettségi szintek teljesítésének esélyére időben állandó (az interakciós hatások nem szignifikánsak, nem jeleznek semmilyen időbeli változást). A második kérdés tekintetében – szintén összhangban Andorka és Simkus korábbi eredményével, akik a magasabb végzettségi szinteken kisebb származási egyenlőtlenségeket mutattak ki – az egymásra következő iskolázottsági szinteken felfelé haladva, minden kohorsznál egyre inkább nem szignifikáns interakciós hatások tapasztalhatók.

A származás hatásának időbeli változása után a fő hatásokra koncentrálva, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az apa iskolázottságának hatása egy adott végzettség megszerzésének feltételes valószínűségére annál inkább csökken, minél magasabb iskolázottsági szint teljesítésének a valószínűségéről van szó. Az apa foglalkozásának hatása ugyanebben az értelemben stabil. Ugyanakkor két végzettségi szintnél (az érettségi megszerzése azokhoz viszonyítva, akik kijárták a 8 általánost, illetve az érettségi megszerzése azokhoz viszonyítva, akik valamilyen középiskolát végeztek) és mindkét nem vonatkozásában az apa foglalkozása és iskolai végzettsége egyaránt szignifikánsan hat a teljesítés esélyére. Ez azt jelzi, hogy a magyar képzési rendszerben a lényegi pont az érettségi megszerzésének esélye, a társadalmi származás szerepe bizonyos értelemben itt a legerősebb.

A fő hatások másik elemét az egyes iskolázottsági szintek teljesítésének esélyére vonatkozó időbeli változások jelentik, ahol az eredmények valamelyest eltérnek Andorka és Simkus korábbi megállapításaitól. Nincs különbség abban, hogy az alsóbb végzettségi szintek teljesítésének valószínűsége időben növekedett. A középfokú végzettség megszerzésének esélye esetében viszont megerősödött a nemspeci-

fikus, alternatív iskolázási stratégiák szerepe. Eszerint az nők inkább az „egyetemi” képzési utat követik, amikor érettségít adó iskolatípusokban (elsősorban gimnáziumban) tanulnak tovább az általános iskola után, miközben a fiúk inkább választják a szakképzést, a szakmát adó iskolatípusokat (még akkor is, ha így nem szereznek érettségít, miáltal a felső fokon való továbbtanulás lehetőségét elveszítik). E jelenség hasonló ahhoz, amit Heyne és Bialecki (1990) is kimutat, nevezetesen hogy „a nők felülreprezentáltak az elítkezés hagyományos csatornáiban”.

Ennek alapján hasonló nemspecifikus mechanizmust feltételeztünk a felsőfokú képzésben is. Az általánosan tekintett felsőfokú képzésre, amely magába foglalja mind a főiskolai, mind az egyetemi végzettség megszerzésének esélyét, ez a hipotézis igaznak is bizonyult. Amikor azonban csak az egyetemi diploma megszerzésének valószínűsége volt a kérdés, az eredmények másképp alakultak. Minél fiatalabb kohorszhoz tartozik az érettségivel rendelkező, annál kisebb az esélye arra, hogy elvégezze az egyetemet, akár férfi, akár nő.

Ez nem éppen kivételes jelenség, hiszen hasonló eredményről számol be Hout és Raftery (1989) is. A kézenfekvő magyarázat az egyetemi végzettség megszerzésének csökkenő esélyére az, hogy az egymást követő kohorszokban egyre nő az érettségizettek aránya. Ezt az érvelést a jelen elemzés adatai is támogatják, legalábbis a nőkre vonatkozóan, míg a férfiakra vonatkozóan ez a tendencia nem olyan erős. Másrészt viszont a magyar felsőoktatási politika is felelős azért, hogy a felsőfokú képzés nem vett fel annyi jelentkezőt, amennyi továbbtanulásra jogosult volt és továbbtanulni kívánt. A kvótarendszer, amely a szocialista tervgazdaság távlati munkaerőszükségletéből kiindulva „tudományosan” megtervezte az egyes intézményekbe, karokra és szakokra felvehető számát, továbbá a diplomások gyors számcsökkentését preferálta a főiskolai képzés keretében, nem volt tekintettel az egyetemi felvételi keretszámok megállapításakor a középiskolai képzés expanziójára. Egy korábbi magyar–nyugatnémet összehasonlítás jól kimutatta a két ország képzési rendszerének eltérő szelekciós mechanizmusait. Nálunk az érettségizetteknek csak kis hányada tanul tovább, míg az akkori NSZK-ban az igazi szelekció az érettségi előtt játszódott le, s az érettségizettek többsége diplomát is szerzett (Kaiser, Kolosi, Róbert 1985).

A változás jelei már láthatók, a kvótarendszer kezd rugalmasabbá válni. Nem elégséges azonban, ha a változások csak a növekvő munkanélküliség problémájára adott válaszkísérletek. Korábban a szakképzetlen fizikai dolgozók felülreprezentáltak a munkanélküliek között, az újabb statisztikák azt jelzik, hogy nő a középfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók aránya. Erre a problémára csak akkor lehet megoldás az egyetemi felvételi keretszámok növelése, ha az eredmény nem a diplomás munkanélküliség növekedése lesz.

A képzési rendszer sokkal szisztematikusabb változásaira van szükség, amelyek eredménye valószínűleg a sokkal változatosabb és rugalmasabb intézményi formák együttélése lesz. A képzési rendszerben a közeljövőben egyre nagyobb teret kapnak a magániskolák, az egyházi iskolák, a 12 osztályos iskolák, s visszatérhet a „4 elemi + 8 gimnázium” rendszere is. A szakmunkásképzés korábban a szakmunkásképzők és az állami vállalatok kapcsolatára épült. Ez a viszony a privatizáció feltételezhető térnyerésével szükségszerűen módosul. A felsőfokú képzésben pedig

a főiskola intézménye jelenti a legnagyobb problémát, ahol a képzés általános színvonala sokszor igen alacsony. Egy rugalmasabb rendszer ebben a tekintetben is javíthatna a helyzeten, ha az egyetemek és főiskolák nem különülnének el egymástól intézményesen, ha a hallgatók nem szelektálódnának kezdettől fogva főiskolásokra és egyetemistákra, hanem a közös alapképzésre épülnének rá különböző időtartamú, felső szintű képzési formák.

Tekintettel arra, hogy az iskola igen fontos közvetítő mechanizmus a mobilitási folyamatban, sokan érvelhetnek úgy, hogy a „kevésbé akadémikus” főiskolák is erősíthetik a mobilitási folyamatot, ha másképp nem, a következő generációra nézve. A tények azonban éppen ennek ellenkezőjére vallanak. A fizikai dolgozók diplomás gyermekei között ugyan kétségtelenül felülreprezentáltak a főiskolai végzettségűek, de a következő generációban felülreprezentáltak azok a gyermekek, akik kihullanak az értelmiségi rétegből. Hosszabb távú, háromgenerációs perspektívában tehát a mobilitási minta fordított U alakú görbét idéz: a munkás nagypapa gyermeke „felfelé” mobil, lesz belőle főiskolát végzett értelmiségi apa, akinek a gyermeke aztán „lefelé” mobil és ismét fizikai dolgozó lesz.

A folyamat ugyan nem bizonyított minden kétséget kizáróan, de számos indok van arra, hogy ilyen állítást megfogalmazzunk. A nyolcvanas évek magyar adatokon végzett mobilitási elemzése szerint a komplexen értelmezett társadalmi helyzet megváltozásának (státuszmobilitás) fontosabb komponense a kulturális mobilitás, mint a foglalkozási (Róbert 1984, 1986, 1990). Egy foglalkozási és egy iskolai mobilitási tábla összehasonlításakor az utóbbi alapján statisztikailag jobban megbecsülhető az előbbi, mint fordítva, tehát az iskolai mobilitásból jobban következtethetünk a foglalkozási mobilitásra, mint fordítva (Kovách, Róbert, Rudas 1987). A társadalmi reprodukció latens dimenziója az életstílus átörökítésében érhető tetten (Kolosi 1987). A hazai foglalkozási presztízsvizsgálat eredményei szerint az értelmiségi foglalkozások magas presztízse nem annyira mai megbecsültségükön, mint inkább „történeti értékükön” alapul (Róbert 1988). Végül a társadalmi egyenlőtlenségek generációk közötti átörökítésének többdimenziós elemzésében is mind az iskolai, mind a kulturális reprodukció erősebbnek bizonyult a foglalkozási helyzet átörökítésénél (Ganzeboom, De Graaf, Róbert 1990). A fenti kutatási eredmények olyan tényezők és képességek jelenlétét, illetve működését valószínűsítik az egyenlőtlenségek átörökítési folyamatában, amelyek a főiskolai képzés során – szemben az egyetemi képzéssel – feltételezhetően sokkal kevésbé akumulálódnak. Megemlíthető végül az esti és a levelező képzés példája, amely kezdetben valóban erősítette a mobilitást, de funkciója mára teljesen megváltozott (Kolosi, Róbert 1985).

A képzési rendszer s különösen a felsőoktatás intézményi átalakításán túl szükségesnek látszik az egyetemi tudás (tehát nem egyszerűen az iskolázottság) és az egyetemi értelmiségi foglalkozás (tehát nem egyszerűen a diplomások) anyagi és erkölcsi megbecsülésének erősítése. Indoklásakor figyelembe kell venni, hogy ma Magyarországon a fogyasztás színvonala és lehetősége meglehetősen elmaradott, ennek következtében erőteljes materiális értékorientáció feltételezhető. Mindez befolyásolja az iskolai és foglalkozási karriermintákat és minden, ezzel összefüggő döntést, egyéni választást, életstratégiát. Ebben a helyzetben – a megvalósult politikai átalakulás, felemás piacosodás, késlekedő gazdasági átalakulás, bizonytalan

polgárosodás és a fenyegető elszegényedés körülményei között – materiális és posztmateriális értékek versenyeznek kényszerűen egymással. Nemzetközi tapasztalatok is bizonyítják, hogy az iskolarendszer, a szelekciós mechanizmusok és az esélyegyenlőség alakulása a képzési folyamatban s a „gazdálkodás” e folyamat végtermékeivel – az egyetemi tudás birtokosaival – hosszú távon döntő jelentőségű egy ország számára.

Hivatkozások

- Andorka R. 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. – A. Simkus 1983: „Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete”, *Statisztikai Szemle* 61:592–611.
- Blau, P. M. – O. D. Duncan 1967: *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Boudon, R. 1974: *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Boudon, R. 1976: „Comment on Hauser’s review of ‘Education, Opportunity and Social Inequality’”, *American Journal of Sociology* 81:1175–87.
- Bourdieu, P. – J.-C. Passeron 1977: *Reproduction in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- De Graaf, P. M. – R. Luijkx 1991: „From Ascription to Achievement? Trends in the Status Attainment Process in the Netherlands between 1930 and 1980.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Prága, június 18–21.
- Duncan, O. D. – R. W. Hodge 1963: „Education and Occupational Mobility”, *American Journal of Sociology* 68:629–644.
- Featherman, D. L. – R. M. Hauser 1978: *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ferge Zs. 1972: „A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés”, *Szociológia* 1:10–35.
- Ganzeboom, H. B. G. – P. De Graaf – Róbert P. 1990: „Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary.” In: Kalleberg, A. (szerk.): *Research for Stratification and Social Mobility*. vol. 9, JAI Press Inc.
- Halsey, A. H. – A. Heath – J. Ridge 1980: *Origins and Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Harcza I. – Kulcsár R. 1986: *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Hauser, R. M. 1976: „Review essay: on Boudon’s model of social mobility”, *American Journal of Sociology* 81:911–28.
- Hauser, R. M. – D. L. Featherman 1976: „Equality of Schooling: Trends and Prospects”, *Sociology of Education* 59:99–120.
- Heyns, B. – I. Bialecki 1990: „Educational Inequalities in Postwar Poland”. Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának „Iskola és mobilitás” ülésén, a XII. Szociológiai Világkongresszuson, Madrid, július 9–13.
- Hout, M. 1984: „Status, Autonomy, and Training in Occupational Mobility”, *American Journal of Sociology* 89:1379–1409.
- Hout, M. – A. Raftery 1989: „Inequality and Opportunity in Irish Education 1925–1980.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Stanford.
- Jencks, Ch. et al. 1972: *Inequality*. New York: Harper and Row.
- Jencks, Ch. et al. 1979: *Who gets ahead? The determinants of economic success in America*. New York: Basic Books.

- Kaiser, M. – Kolosi T. – Róbert P. 1985: „Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás”, *Társadalomtudományi Közlemények* 3:370-392.
- Kolosi T. – Róbert P. 1985: „Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban”, *Magyar Tudomány* 3:178-191.
- Kolosi T. – J. Peschar – Róbert P. 1986: „A reprodukció redukciója? Magyar-holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról”, *Szociológia* 3-4:307-324.
- Kolosi, T. 1987: „Latent Dimensions of the Status Inheritance.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Berkeley.
- Kovács I. – Róbert P. – Rudas T. 1987: „Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz”, *Szociológia* 1:79-100.
- Ladányi J. – Csanádi G. 1983: *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető.
- Mare, R. D. 1981: „Change and stability in educational stratification”, *American Sociological Review* 46:72-87.
- Marks, G.N. 1991: „Ascription Versus Achievement in Australia. Changes Over Time 1965-1990”. Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Prága, június 18-21.
- Müller, W. 1975: *Familie – Schule – Beruf. Analysen zur sozialen Mobilität und Statuszuweisung in der BRD*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Róbert P. 1984: „A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése”, *Statisztikai Szemle* 12:1225-1240.
- Róbert P. 1986: *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert, P. 1988: „Historical effects on the occupational prestige. The case of Hungary.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának konferenciáján, Madison.
- Róbert, P. 1990: „The role of cultural and material resources in status attainment process: The Hungarian case.” Előadás az ISA 28., Társadalmi rétegződés szekciójának „Rétegződés és az életstílusok differenciálódása” ülésén, a XII. Szociológiai Világkongresszuson, Madrid, július 9-13.
- Simkus, A. 1981: „Comparative Stratification and Mobility”, *International Journal of Comparative Sociology* XXII, 3-4:213-236.
- Simkus, A. – Andorka R. 1982: „Inequalities in Education in Hungary 1923-1973”, *American Sociological Review* 47:740-751.
- Treiman, D. J. 1970: „Industrialization and social stratification.” In: Edward O. Laumann (szerk.), *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs – Merrill.
- Treiman, D. J. 1977: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.

A PROFESSZIÓTÓL A PROFESSZIONÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERIG

A professziókat megalapozó átfogó struktúrákról

A „professzió” kategória elméleti kereteinek a tisztázása lefutottnak tűnik az utóbbi évek szociológiai irodalmában. A hetvenes évek közepéig kialakított elméleti paradigmákhoz, főbb aspektusaik specifikálásához már nem sok újat tettek hozzá a nagy tömegben megjelenő, a professziókat vizsgáló tanulmányok, inkább az egyes professziók belső részleteit, egy-egy professzió működésében az egyes országok közötti eltéréseket tárták fel. (Lásd a jogász professzióról Abel 1988–89, vagy a foglalkozásokkal általában is foglalkozó amerikai *Work and Occupation* című folyóirat egyes számain.) Az elméleti paradigmákat illetően a professzió kutatásban ritka élességgel jelenik meg az, ami a modern társadalomtudományok egészében megfigyelhető: két élesen eltérő társadalomszemlélet szembenállása. Az egyik a társadalmat mint kollektív érdekekekkel és akaratokkal rendelkező embercsoportok – rétegek és osztályok – együttesét szemléli, és az egyes társadalmi képződmények változásait, eseményeit a csoportok közötti érdek- és hatalmi küzdelmek hatásaként fogja fel: a társadalom és egyes részei az emberek közötti viszonyok összegződése, a társadalom története az osztályharcok története. A másik mint funkcionális imperatívuszokkal rendelkező és általuk mozdított képződményt/rendszert szemléli a társadalmat és egyes részeit. Az előbbi az eseményeket és összefüggéseiket mint a résztvevő csoportok érdekeiből és érdekvezérelte küzdelmeiből, törekvéseiből eredő történéseket tematizálja, az utóbbi viszont mint funkcionáló rendszert, amelynek egyes, alrendszereszerű képződményeit – a jogi szférát, a tudományt, a gazdaságot stb. – mint sajátos működési előfeltételekkel rendelkező és azok hatásait érvényesítő erőket közelíti meg. A legtisztábban e szembenállást a marxi, illetve a funkcionalista rendszerelméleti társadalomszemlélet példázza; bár kevésbé élesen, az egyes komponenseket keverve, minden társadalomelméleti elemzésben jelen van e két megközelítés.¹

A professzióelméletben az „osztályharcos” paradigma a professziókat olyan érdekcsoportokként írja körül, amelyek a magas jövedelemért, privilégiumokért kollektívan megszerveződnek, megszerzik az adott tevékenység kizárólagos monopóliumát és hatékonyan kontrollálják az ahhoz való hozzájutást: a professzió gyakorlását lehetővé tevő egyetemi képzést (Johnson 1972, Freidson 1973, Larson 1977). A strukturális funkcionális szemlélet szerint viszont a professziók a magasabb társadalmi fejlődés szintjén, az egyes funkcionális tevékenységeknek a mögöttes tudományterületekkel való összefonódásával jönnek létre. Az összefonódás a professzióon belül – szemben az egyszerű foglalkozási csoportokat létrehozó munkamegosztással – a rekrutációt, a szocializációt és az egyes tevékenységek motiválá-

sát, értékelését illetően sajátos struktúrákat termel ki. (Legtisztább megfogalmazása Parsons 1968, további pontosítása Ben-David 1976.) Ebben a tematizálásban a professziók a társadalomfejlődés magas fokán, a tevékenységek funkcionális specifikálódása és differenciálódása következtében jönnek létre.

Megítélésünk szerint új nézőpontokat nyerhetünk a professziókutatás elméleti megalapozásához, ha a professziók funkcionális specifikálódását és differenciálódását szembeesítjük Niklas Luhmannnak a társadalmi alrendszerekre vonatkozó elemzéseivel, és kiemeljük a luhmanni elméletből a professziók szerveződését érintő támpontokat. Ehhez (1) röviden rekonstruálni kell a társadalmi alrendszer luhmanni koncepciójának a változásait; (2) egységes keretbe kell illeszteni a professzió-fogalom által jelzett összefüggések számára használható elemeket; (3) az így nyert elméleti keretet ezután szembeállítjuk a professzióelmélet két hagyományos paradigmájával; és végül (4) a tudomány gyakorlatával való összefüggés szempontjából vesszük szemügyre a professzionális intézményrendszerek, illetve a mindennapi élet gyakorlata között megfigyelhető eltéréseket.

1. A társadalmi alrendszer luhmanni koncepciójának változásai

Luhmann a hatvanas évek elején Parsons analitikai rendszerfelfogásából indult ki, de néhány év vizsgálódása nyomán elvetette az analitikai jelleget és „empirikus-konkrét” módon a valóságos szociális rendszereket vette alapul elemzéseiben. A felmerülő elméleti feladatot, az empirikusan létező társadalmi alrendszerek határainak felmutatását – ami Parsons analitikus rendszerelméletében természetszerűleg nem jelent meg – Luhmann a hatvanas évek végén a társadalmi szerepek differenciálódásával igyekezett megoldani: az egyes alapfunkciók ellátására irányuló tevékenységek számára a társadalmi evolúció menetében szerepek – tudós, jogász, politikus, művész stb. – különültek el, és kimutathatók a különtartásukra, illetve cselekvési rendszerek belső önszerveződésére vonatkozó strukturális kényszerek (Luhmann 1970: 155). Utólag persze el lehet mondani, hogy Luhmann ekkor csak jelzésszerűen oldotta meg ezt a feladatot, hogy rendszeresen csak a tudomány belső önvezérlését dolgozta ki, a többi esetben csak jelezze a szerepek mentén való alrendszerű elkülönülést.

Kiegészítésképp korán megjelenik Luhmann-nál az egyes szimbolikus kommunikációs médiumok körül szerveződés mint ami az alrendszerek önálló működésének középpontját alkotja. A médiumkonceptió ugyan Parsonstól ered, de egy sor átformáláson túl, kezdettől fogva központi jelentőségű volt a médiumok bináris kódolásának gondolata. A későbbi eltolódások miatt fontos, hogy ekkor még az egyes alrendszerek médiumai az itteni kommunikációkban résztvevőket orientálták, illetve pótlólagos motivációt jelentettek a kommunikációs szelekciók átvételére (Luhmann 1975: 175). Így a hetvenes évek elején Luhmann elméletében a társadalmi alrendszerek határmegvonása és belső önszerveződése egy-egy médium körül történt, és a médiumokat specifikáló struktúrák orientálták és motiválták a kommunikációban a szerepdifferenciálódások révén meghatározott szerepekben egy-egy társadalmi alrendszerbe bekapcsolódott résztvevőket.

Ez a koncepció azonban latens ellentétben állt Luhmann-nak a szociális rendszerek felépítésére vonatkozó alapvető kiindulópontjával, amit csak az utóbbi években, az autopoiesis-koncepcióhoz kapcsolódó paradigmaváltása óta lehet tisztán látni. (E koncepció a rendszerek felépítését komponenseik egymáshoz kapcsolódásaként szemléli, és a környezet hatását szigorúan kirekeszti a komponensek mindenkori újratermeléséből.) A szociális világ felépítéséből ugyanis Luhmann – mint közismert – már a hatvanas évek végétől elvi élel kizárta és mint pszichikai rendszereket tematizálta az egyes individuumokat. Az individuumok „szerepeire”, személyiségük orientálására és motiválására irányuló szociális struktúrák feltevése ezért impliciten hatályon kívül helyezte Luhmann ezen alapvető elmélettechnikai döntését – annak ellenére, hogy a deklarációk szintjén változatlanul kitartott mellette. Az autopoiesis-koncepció recepciója óta ezt a következetlenséget egyre kevésbé lehet írásában felfedezni.² Azóta a szerep kategóriáját – az elvi deklarációnak megfelelően – mint beszámítási pontot konzekvensen az elvárások generalizálásának dologi dimenziójában használja, és nem mint a személyiség részletét megjelenítő kategóriát (Luhmann 1984: 430). A médiumok sem a kommunikáló résztvevők személyiségét orientálják, befolyásolják többé, hanem az egyes kommunikációk csatlakozóképeségét biztosítják. Mindezek következtében a szociális rendszerek felépülésének elméleti rekonstrukciójában domináló helyzetbe került a „pillanatnyi, eseményszerű” jelleg, és minden olyan tartós struktúra, amely orientáló, motiváló céllal a kommunikáló résztvevők személyisége felé mutat, kikértül Luhmann elemzéseiből. A tartós struktúrák most már – az eseményszerű kommunikációk fölött – elsősorban a szemantikai struktúrák és az alrendszerek tematikus rendjét és értelmi összefüggéseit rögzítő programstruktúrák.

E változás következtében a társadalmi alrendszer körülírásából kiestek a kommunikációs résztvevők személyiségének szerepei a feljük irányuló struktúrákkal együtt, és az alrendszerek empirikus határmegvonása a pillanatnyi kommunikációkra szűkül le. Hogy egy kommunikáció melyik társadalmi alrendszerhez tartozik, azt az éppen használt bináris kód dönti el. A kommunikáció a jog rendszerébe tartozik, ha a jogos/jogtalan kód mentén fut le, a tudományhoz, ha az igaz/hamis, a politika rendszeréhez, ha a kormány/ellenzék kód mentén. A társadalmi alrendszerek működése kommunikációról kommunikációra halad, és a kommunikációk lezárulása mindig lezárja az alrendszert. Majd a következő kommunikáció bináris kódja dönti el, hogy milyen alrendszer működése folyik tovább.

2. A társadalmi alrendszer koncepciójának korrekciója

Az autopoiesis-koncepció révén Luhmann ugyan következetesen érvényesíteni tudta az individuumot a szociális világ felépítéséből kizáró elmélettechnikai döntését, ezért azonban nagy árat kellett fizetnie. Korábbi elemzéseinek azokat a részeit, amelyek az impliciten a személyiségeket vagy az őket megjelenítő egyes szerepeket involváló, tartós struktúrákkal foglalkoztak, egyre inkább ki kellett rekesztenie.³ Az egyes, eseményszerű és mindig megszűnő kommunikációk mögött a tartósságot a kulturális (szemantikai, tematikus) rögzítettség jelenti. Az írásos rögzítettség do-

mináló helyzete a modern társadalmakban csak fokozza ezt a tendenciát. Némileg kihegyezve azt lehet mondani, hogy Luhmann – az individuumnak a szocialitásból való kirekesztését konzekvensen megvalósítandó – egyfajta „módszertani punktualizmushoz” jutott el. A szociális világ realitása ebben a tematizálásban az egymáshoz kapcsolódó, eseményszerű kommunikációk körfolyamataiból áll, amelyek mögött az írásban rögzített értelmi összefüggések lehetséges alternatíváiból pontszerűen aktualizálódik a kiválasztott értelmi összefüggés (*Sinnkern*), és adódik tovább a szocialitás autopoietikus láncolata.

A módszertani punktualizmus mellett probléma az is, hogy az autopoietikus társadalmi alrendszer koncepciójával megmagyarázhatatlannak tűnik az egyes társadalmi funkciók ellátására irányuló kommunikációkban az adott funkcióra elkülönült alrendszer bináris kódjának érvényesülése. Mi kényszerítené a kommunikáló feleket arra, hogy például tudományos állításokban az igaz/hamis kódnak az adott korszakban és tudományterületen elfogadott szabályai szerint érveljenek, ragaszkodjanak álláspontjukhoz vagy éppen megváltoztassák azt, és ne ahhoz igazodjanak inkább, hogy valamely állítás olyan kommunikációs partnertől származik-e, akit a morális dimenzióban magasra értékelnek vagy éppen gazembernek tartanak, avagy a politikai teljesítményeiért tisztelnek vagy éppen az ellentétes politikai táborhoz tartozónak tekintenek? Összegezve tehát fejtegetéseinket, Luhmann-nak az autopoiezis-koncepción alapuló újabb elemzései problematikusak, és ezért visszanyúlunk korábbi koncepciójához, amelyben a társadalmi alrendszerek differenciálódását az egyes, társadalmilag rögzült funkcionális szerepek elkülönülésére alapozta.

Ha Luhmann megmaradt volna ennél a koncepciónál, nem tarthatta volna fenn az individuum kirekesztését a szocialitásból. E koncepcióhoz visszanyúlva – ha el akarjuk kerülni a következetlenséget – alaposan fel kell bolygatni a luhmanni elméleti építményt. Be kell emelni a személyiséget a szociális világ elméleti rekonstrukciójába, de nem a kompakt emberfogalmat – amellyel szemben Luhmann mindvégig a kirekesztés mellett érvelt –, hanem a szerepekre, szerepkészletekre bomló személyiséget. A komplex, differenciálódott társadalom kereteiben az individuum legtöbbször valamilyen szerepben jelenik meg, és teljes személyiségét az egyes szituációkra vonatkozó elvárások redukálják egy-egy szerepre. Azonban a redukció ellenére latensen, többé-kevésbé a háttérben mindig ott van az egész személyiség. Meghatározott szituációkban meghatározott szerep „domborodik ki”, míg a személy többi szerepe, illetve az azokhoz kialakított magatartásminták rutinosan visszafogottak a jól szocializált személyiség esetében.

Ezzel a korrekcióval már jól használható Luhmann valamikori megoldása a társadalmi alrendszerek differenciálódására: egy-egy alrendszer, „kidifferenciálódása” menetében, a diffúz, sokféle értékszempontra orientálódás helyett egy-egy bináris kódot (hagyományosabb kifejezéssel: értékduált) emel a középpontba, és a résztvevők specializált szerepekben kapcsolódnak be az adott alrendszerben folyó tevékenységbe. A hetvenes évek elejéig ez a koncepció Luhmann egy sor tanulmányában felfedezhető. (Lásd különösen a *Soziologische Aufklärung* első kötetének tanulmányait.) Ha viszont ezt konzekvensen akarjuk alkalmazni, akkor a társadalmi alrendszerek határmegvonásának koncepcionális megfogalmazását az egyes bi-

náris kódokat professzionálisan használó kommunikációs résztvevőkre kell korlátoznunk (Pokol 1990a). A jogos/jogtalan vagy az igaz/hamis értékduál például a legkülönbözőbb helyzetekben használatos, de ahhoz, hogy középponti helyzetbe kerüljön a valóságfaggatásnál vagy a jogi viták eldöntésekor – és ne más bináris kód szelektáljon helyette –, ahhoz a szerepdifferenciálódáson túl olyan kényszerítő struktúrák megléte is szükséges, amelyek az adott tevékenységekben szükséges készségek szerint szelektálják, majd szocializálják és folyamatosan értékelik, jutalmazták a résztvevők teljesítményét az adott bináris kód, illetve az azt konkretizáló szemantikai, tematikus struktúrák szerint. Ezek pedig a laikus kommunikációkban résztvevőkkel szemben nem működnek. A professzionális kommunikációra való szűkítés nyomán elengedhetetlenné válik a diffúz, laikus kommunikációk tematizálása – a társadalmi alrendszeren túl. Ez teszi szükségessé a mindennapi élet kategóriájának beemelését.

Konzekvensen végiggondolva azt a koncepciót, amelyet Luhmann a hetvenes évek elején még képviselt, a társadalmi modernizációt nem egyszerűen a társadalmi alrendszerek egymástól való elkülönüléseként határozhatjuk meg, hanem mint a társadalom rendszerszintjének kettébojlását és az egyes társadalmi funkciókra specializálódott professzionális intézményrendszerek kiemelkedését a mindennapi élet diffúz kommunikációból.⁴

Elvetve Parsons analitikus felfogását a társadalmi alrendszerekről és konzekvensen továbbgondolva Luhmann-nak a hetvenes évek elejéig kialakított koncepcióját, eljutunk egy másik kategóriához, a professzióhoz, amelynek egyik hatásos megfogalmazója szintén Parsons volt. Rögtön felmerül a kérdés, érdemes volt-e az egyik parsonsi kategóriától a másikig a Luhmannon át vezető kerülőutat megtenni? Megítélésünk szerint igen, mivel Luhmann társadalmi alrendszer-koncepciója több olyan meglátást tartalmaz, amellyel a Parsonstól kiinduló professzióelméleteket egy döntő ponton újra lehet gondolni.⁵

3. A professziótól a professzionális intézményrendszerig

Ha – a professzióelméletekkel szemben – Luhmann-nak a társadalmi alrendszerekre vonatkozó elméletéből indulunk ki, tudatosabban el tudunk szakadni attól, hogy a társadalmi képződményeket embercsoportokra alapozzuk. Ezáltal a figyelem erősebben koncentráldódik a társadalmi képződmények rendszerként való működéséből következő hatásokra és funkcionális imperatívuszokra. Az embercsoportokra alapozás – mint jeleztük – inkább az „osztályharcos”, vagy más néven „hatalmi” paradigma képviselőire jellemző, akik a professziókat monopolizált privilégiumokra törő és azokat védő, zárt foglalkozási csoportokként fogalmazzák meg. Azonban a parsonsi vonal képviselői is sok szempontból azonosítják a professziókat a bennük résztvevők közösségeivel. A kutatás nagyjából egyetért a professziók Harold L. Wilensky által összegzett jellemzőiben. Abban már kevésbé, hogy az így jellemzett professziókat milyen cél mozgatja. Így a professziókat az jellemzi, hogy (1) elkülönült képzési helyeik előbb-utóbb helyet kapnak az egyetemi képzésben; (2) a professzió egészét átfogó egyesületet alakítanak ki; (3) egységes etikai kódex jön létre egy-egy profes-

szión belül (Wilensky 1972: 202). Larson ezt pontosítva kiemeli, hogy a professziók tevékenysége rendszerezett ismeretanyagot használ fel, és az azt továbbadó iskolák (orvosképzés, jogászképzés stb.) fölött felügyeletet gyakorolva, az utánpótlás szabályozására is kiterjed. Ezt egészíti ki az, hogy az egyes professziók az általuk ellátott tevékenység fölött biztosítani igyekeznek monopóliumukat: ezt a tevékenységet csak az általuk felügyelt képzésben megfelelő diplomát mint „licenciát” nyert egyének láthatják el, az állami törvényhozás segítségével – büntetőjogi eszközökkel – rekesztve ki a „zugüggyvédeket”, „zuggyógyászokat” stb. (Larson 1977: X).

A professziók zárt embercsoportokkal való azonosítását nagy mértékben elősegítette, hogy a professzióelméletek kezdettől az orvosi rétegeket vették alapul, és az elméleti kereteket tágítva vitték át az itt kialakított képet a többi professzióra (Rüschemeyer 1972: 169). Az orvosi professzió pedig - egészen az utóbbi évtizedekig – jobban megőrizte a valamikori feudális korporációkat jellemző zártságot és belső felépítést. Ez a zártság azonban éppen az elmúlt két évtizedben a hagyományos professzióknál is sokat oldódott. Ez ösztönözte a deprofesszionalizáció tézisét. Egyik bizonyítéka, hogy élesedik az ellentét az orvosi tevékenység szervezeteiben összefogott, kutató, illetve gyógyító tevékenységre orientálódó csoportok között. „A fiatalok túl sokat kutatnak, pedig itt gyógyításnak kell folynia” – panaszkodnak a tradicionális orvosszerephez vonzó orvosok. Másrészt a gyógyító tevékenység erősebben standardizálódott az elmúlt évtizedekben, és így a valamikori orvosi döntési szabadság a gyógymódok megválasztásában nagymértékben csökkent. Az orvosokat fokozottan kötik a sokasodó jogi előírások, tiltások is. Sokat oldódott a professzió korábbi, feszes ellenőrzése is tagjai fölött, és sokasodnak a nyilvános viták a műhibákról, amelyekben – a korábbi szolidaritás helyett – egymással vitatkozó és egymást vádló orvosok vesznek részt (Bollinger–Hohl 1981: 442).

A professziók zárt jellegének másik klasszikus példája, az angol jogászközösség is egyre kevésbé felel meg a korábbi képnek. A *solicitor* ügyvédi réteg erőteljes bekapcsolódása a joghoz csak lazán kötődő – adószakértői, biztosítási stb. – szférákba, illetve belső konkurenciára alapozódásuk, az egyes *solicitor* irodák sokszáz fős vállalkozássá növekedése ellentmond a korábbi, egységes és zárt jellegnek (Winters 1990, Abel 1988). A professziókutatás egyik fontos képviselője néhány éve szkeptikusan konstatálta a professzióelméletek lassú elhalását (Hall 1983, vitatja Macdonald–Ritzer 1988). Felhasználva Luhmann elemzését a társadalmi alrendszerek szerveződéséről, de a társadalmi alrendszerek határmegvonását a professzionális komponensekre szűkítve, megítélésünk szerint sok új szempontból lehet szemügyre venni a professziók világát és az utóbbi évtizedek jelzett változásait. Ha az így nyert megközelítést Parsons professzióelméletével szembesítjük, jól láthatók a bekövetkező szemléletbeli eltolódások.

Parsons az analitikus társadalmi alrendszerek szintjén, a foglalkozási rendszerben helyezte el a professziókat. Azt az átfogó cselekvési rendszerszintet, amelyben az emberi világ fejlődése lejátszódik, számára a társadalmi alrendszereknek egyfelől a kulturális alrendszerekkel, másfelől az egyes ember magatartási rendszereivel és biológiai alapjaival való összefonódása adta. A professziók elméleti érdekessége kezdetben abból fakadt Parsons számára, hogy tagjaik nem voltak besorozhatók sem az altruista motivációkkal jellemezhető közösségi típusba, sem az üz-

leti önérdék által motivált ember típusába. Funkcionális specificitás, univerzális és objektivitásra törekvő ismeretkezelés jellemzi a tudósokat, orvosokat, jogászokat, mint az üzletembereket is, de egy sor olyan motiváció is orientálja tevékenységüket, amely nem vezethető vissza pusztán az anyagi javakra törekvésre (Parsons 1939: 38–39). A professzió közösségén belül van – az anyagi javakra törekvés mellett – egy másfajta gyökerű mechanizmus is, amely orientálja az orvosok, a jogászok, a tudósok tevékenységét: „az ember foglalkozási csoportján belüli magas tekintély vagy – Thomas fogalmával – ‘elismerés’ megszerzése” (Parsons 1939: 14). Későbbi tanulmányaiban – az elméleti keret fejlődésével párhuzamosan – Parsons közeledik ahhoz, hogy feltárja a professziók átfogóbb értékelési mechanizmusainak a működését. Különösen tisztán 1968-as enciklopédiacikkében hangsúlyozza, hogy az egyes szervezeteken túl a professzió egésze adta értékelés, illetve a szakma egészének ellenőrzése az egyén felett akkor lehetett domináló helyzetben, amikor a magánpraxis, és nem a nagy szervezetekbe tömörülés volt az uralkodó. Az orvosok tevékenysége vagy a jogászoké Angliában jó példa erre – mondja Parsons (1968: 541). Az egyén itt nem szervezeti hierarchiának rendelődik alá, hanem közvetlenebbül az átfogóbb professzió személytelen és univerzális értékelési mechanizmusa szerint formálódik. A XX. században ugyan ezek a professziók is megteltek nagy szervezetekkel, de ekkor már a kialakult professzionális értékelések és jellemzők kikényszerítik a létrejövő szervezetek hozzájuk idomulását. (Parsons ennek konkretizálásaként dolgozta ki később, az amerikai egyetemet elemezve, az „intézményesített individualizmus” kategóriáját, amely a nagy egyetemi szervezetben tevékenykedő tudósok hierarchiamentes egymásmellettségét, másrészt az egyetemi szervezeteken túli tudományos közösség egésze általi értékelését, ellenőrzését tartalmazza.) Az 1968-as, végső verzió a professziók központi sajátosságát – szemben a többi foglalkozási csoporttal és szakmával – a tudományra alapozottságban találta meg. Egy-egy professzió két összetevőből áll: középpontját a professzió egyetemi tudományos intézményei jelentik, de átnyúlik az adott tudományos ismerettömeg gyakorlati alkalmazását végző szférába is (Parsons 1968: 536–537). Már nagyon korán így szerveződött az orvosi szféra és a jogászai munka, melyeket Parsons a professziók tipikus formáinak tekint. Az utóbbi évszázadban azonban a technológiai fejlődés a korábbi, kézműves kísérletezést a tudományra alapozott technológiai alkalmazással váltotta fel, és ezzel professzionalizálódik a mérnöki munka és rétege; de ugyanígy a tanári tevékenység, a szociális munka és egy sor további szakma közössége is professzióvá alakul át. Joseph Ben-David vonja le később a konklúziót, amikor a tudományt a „professziók professziójának” nevezi, amely kapuórként (*gatekeeper*) szabályozza a közösségek belső szerveződését és értékelési mechanizmusait (Ben-David 1976: 876).

Legfontosabb kifogásunk ezzel az elméleti kerettel szemben az, hogy az egyes professzionális intézményrendszerek belső értékelését és sajátosságait túlzottan a tudományhoz kapcsolja, ezzel pedig csak eltorzítva lehet kifejezni azok belső komplexitását. De torzul az egyes szférákat vizsgáló tudományterületek, végül az ösztudomány elemzése is, mivel ezt viszont túl erősen gyakorlati alkalmazásának rétegéhez köti Parsons. A tudomány belső szerveződése és a gyakorlati alkalmazást végző szférák szerveződése pedig egyre inkább különmemű, minél tisztábban meg-

valószínűleg funkcionális elkülönülésük a társadalmi evolúció menetében. Parsons ezt maga is látta, anélkül, hogy ebből levonta volna a következtetést a professzió elméletére nézve. Épp a két legfontosabb – mintaértékűnek tekintett – professzió tudományterületénél jelzi Parsons 1973-as, Gerald Platt-tal közösen írt monográfiájában, hogy a jogtudomány és az orvostudomány a korábbi, a gyakorlati szférák szükséglete szerinti „gyakorlati-tüneti manipulációból” valódi tudománnyá fejlődött az utóbbi évtizedekben, amennyiben az orvostudomány az időközben kibontakozott biokémia; fiziológia, pszichológia, sőt legújabban a szociálpszichológia és a szociológia eredményeire támaszkodik, illetve az egyetemi, klinikai orvosi praxisban ezeket az összefüggéseket maga is kutatni kezdi a gyógyító tevékenység mellett vagy közben. Ugyanígy a korábbi, eseti szisztematizáló, jogtételkidolgozó tevékenység helyett a jogtudomány is az időközben kifejtett közgazdaságtani, politikatudományi és szociológiai összefüggésekre alapozódik, és a jog működése kapcsán ezeket a kifejtettebb összefüggéseket elemzi (Parsons–Platt 1973: 214). Ez viszont azt jelenti, hogy az így „valóban tudományossá” vált jogtudományi és orvostudományi tevékenység egyre jobban kiszakad a professzió közösségéből, illetve elszakad annak értékeléseitől, és ehelyett az átfogóbb tudományos közösségben uralkodó tudományos értékeléshez igazodik. (Gyakorlati híradások is megerősítik a "kutató orvos" és a "gyógyító orvos" beállítottság konfliktusát, mivel az orvostudomány ezen változását nem követte megfelelően a két tevékenység intézményes szétválasztása.) A professziók szerveződését és belső értékelési mechanizmusaik működését koncepcionálisan is le kell tehát választani az adott gyakorlati szféráknak a tudományon belüli reflexióját végző egyetemi-tudományos intézményekről. Ezzel pedig Parsons professzióelemzéseinek központi gondolatát vetjük el.

A hagyományos professzióelméletek központi tételével szemben a professzionális intézményrendszerek elméletében egy-egy intézményrendszer kialakulása nem egy homogén közösség létrejöttét jelenti, hanem egy önálló értékelési dimenzió fokozatos kibomlását, amelynek középpontjában egy univerzális értékduál (vagy Luhmann kifejezésével: bináris kód) áll, és a társadalmi realitásnak ebben a dimenziójában való feldolgozására sajátos distinkciók, tipológiák, fogalmi készletek, eljárási módok alakulnak ki. Luhmanntól tehát át lehet venni a társadalmi alrendszerek „kódolására” és „programozására” vonatkozó elemzéseket, ám kiegészítve a professziók egészében szerveződő, átfogó értékelési és jutalmazási mechanizmusok elemzésével, amelyeket Parsons professzióelmélete hangsúlyozott (Luhmann 1986a, 1986b). A professzionális intézményrendszer vizsgálatában a hangsúly áttevődik a zárt emberközösségről a homogenizált értékelési összefüggések rendszerére, amely egy-egy társadalmi alapfunkció ellátására irányuló tevékenységmezőben dominál, kialakítván a résztvevők rekrutálására, szocializálására, majd jutalmazására és értékelésére szolgáló mechanizmusokat. Ennek révén különül el mint professzionális intézményrendszer az adott tevékenységmező. Hogy ez megtörténjék, ahhoz éppen a feudális korporációkra jellemző zártság feloldása, eltűnése szükséges.

Az angol jogi szféra tanulságos példát nyújt az itt felmerülő problémákra. Szemben a kontinentális Európával, de a később kifejlődő amerikai jogérettel is, itt a középkortól kezdődően töretlenül fennmaradt a *barristerek* és a *solicitorok* (az angol ügyvédség két elkülönült csoportja) jogászcéhe a múlt század végéig – formai-

lag a közelmúltig. Ennek következtében az angol jogi szféra egységét kevésbé az értelmi összefüggések szemantikai, jogdogmatikai, joglogikai stb. egysége biztosította, mint inkább a *barrister* réteg zártsága, rekrutációjának teljes mértékű céhes szabályozása és a bírói kar ráépülése. A kontinensen ezzel szemben soha nem alakulhatott ki ennyire zárt jogászközösség; a jog külön belső értelmi rétegeket alakított ki – jogdogmatikát, bírói kazuisztikát, az ebből kinövő topikai maximaréteget, később az írott törvényszövegek rétegét a bennefoglalt politikai értékelésekkel együtt, majd legújabb fejleményként az alkotmányos alapjogok rétegét –, amelyek más-más kommunikációs körben szerveződtek meg. Az egyetemi jogászság, a bírói kar, az ügyvédi réteg, újabban a politikai törvényhozás körül kialakult jogpolitikai stábok, illetve az alkotmánybíráskodás gyakorlatát és az alapjogok összefüggéseit rendszerező jogdogmatikai stábok említhetők itt. Az angol jogi élet, noha zárt embercsoportként elkülönült közösséget alkotott, nem tudott homogenizált értékelési dimenzióban működő értelmi összefüggésrendszerként kiemelkedni a mindennapi élet diffúzabb értelmi anyagából. Vagyis, míg az ilyen zárt közösség felbomlása a hagyományos professzióelméletek premisszáit alapul véve deprofesszionalizálódás, addig a professzionális intézményrendszer elméletében éppenséggel az ilyen intézményrendszer létrejöttének előfeltételét jelenti.

Ez az átformálás azonban módosítja a számba jövő professzionális rendszerek körét. Szervezeti rendszerképződés ugyan minden tevékenységnél megfigyelhető és formális szervezet minden tevékenységmezőben kialakítható, de átfogóbb professzionális intézményrendszer csak ott jöhet létre, ahol egy bináris kód önálló értékelési dimenziót alakít ki, illetve ahol ennek operacionalizálásához a realitásnak ebben a dimenzióban való feldolgozására megfelelő szemantika és a specializálódott tevékenységben résztvevők értékelésére és jutalmazására alkalmas mechanizmusok jönnek létre a tevékenységi rendszer egészében – és nemcsak egy-egy formalizált szervezeten belül.

1. Ebben az elméleti keretben a tudomány az igaz/hamis értékduáljával, az azt operacionalizáló tudományelméletekkel, specialis bizonyítási eljárásokkal, strukturáló logikákkal, valamint a tudomány egészében konszenzuális rekrutációs, értékelési és jutalmazási struktúrákkal jellemezhető, és beemelhető a professzionális intézményrendszerek közé (Luhmann 1968, Merton 1973, Hagstrom 1965). Az egyes professzionális intézményrendszereket a valóság meghatározott szempontú feldolgozására homogenizálódott értékelési dimenzió konstituálja. A tudomány esetében ez a legpregnansabban megmutatkozik. A hagyományos professzióelméletek a tudományt azzal az indokkal hagyták ki a professziók közül, hogy itt személyes „szakértő”-„kliens” kapcsolatról nem lehet szó. Parsons professzióelmélete pedig a tudomány egyes területeit a professziók központi szerveződési magjaiként vette számításba, ami kizárta a tudomány egységes professzióként való tematizálását.

2. A politikusok szintén kívül maradtak a professzióelméletek keretein. A versengő pártrendszerekben a nyilvánosság előtt egymással harcoló politikus rétegek mint zárt közösség nem jöhettek számításba. Ha viszont az átfogó bináris kódokat és az ezáltal létrejövő önálló értékelési dimenzióban működő valóság szemléletet tekintjük a professzionális rendszerek alapjának, akkor a kormány/ellenzék bináris kód mentén jól leírható a pluralista politikai rendszerek működése csakúgy, mint

egyres fejlődési vonalai (Luhmann 1989).⁶ A kompetitív pártrendszer logikájának nyomása alatt például az elmúlt másfél évszázadban az általános értelmiségi és felső rétegekbe ágyazott honorációpártok helyére a politikai konkurenciára jobban ráhangolt tömegpártok, majd néppártok léptek. Hasonlóképpen értelmezhető ebben az elméleti keretben az utóbbi évtizedekben megfigyelhető neokorporatizmus, illetve az új társadalmi mozgalmak fejlődése – mint a verseny hatására a meghatározott álláspontoktól és témáktól elszakadó, és a szavazattömbök véleményeltolódásaihoz igazodó néppártok intézményes korrekciója (Pokol 1990a: 233–243).

3. A jogászság mindig is a professzióelméletek kedvenc kutatási területének számított, de ebben a keretben, pozitívan konstatálva a céhes jellegű zártságok szétesését, a jog átfogó bináris kódja körül kialakult professzionális intézményrendszerbe éppúgy beletartozik az egyetemi jogászok jogdogmatikai tevékenysége, a bírói réteg jogalkalmazó és jogelveket tisztázó tevékenysége, mint az ügyvédségé, az ügyészségé és a vállalati jogászoké. A jog estében a jogos/jogtalan dimenzió mentén kialakult értékelési homogenitáson túl – amely minden professzionális intézményrendszer szükségszerű fogalmi kelléke – még egy szigorúbb rendszerszerűség is megfigyelhető: amennyiben többé-kevésbé ellentmondásmentes értelmi összefüggésrendszert alkot a hatályos szabályanyag az egyes országok jogrendszerében, ez az egész intézményrendszer számára közös orientálódási pontot jelent. Ez a törvényszövegekben lefektetett szabályanyag pedig – legalábbis a kontinentális Európa jogrendszereiben – csak a mögöttes jogdogmatikai kategóriák és jogelvek segítségével érthető meg és alkalmazható autentikusan. Az egyetemi jogászság – jogdogmatikai tevékenységével – a gyakorlati jogászok közösségeitől való elkülönülése ellenére is a jog professzionális intézményrendszerének fontos részét képezi a kontinentális Európában és az Egyesült Államokban. Ezzel szemben az inkább zárt embercsoportként, semmint értelmi összefüggésrendszerként elkülönülő angol jogi szféra – középpontjában a *barristerekkel* és a rájuk épült bírói karral, illetve saját jogi iskoláikkal – jórészt kirekeszti a jog életéből az egyetemi jogászokat (Glasser 1987: 697, Wilson 1987). Más szempontból ez úgy is megfogalmazható, hogy amennyiben egy társadalmi funkcióra nem egy – a megfelelő operacionalizáló struktúrákkal rendelkező – homogén értékelési dimenzió különült el, hanem egy zárt embercsoport, akkor ez az elkülönülés nem járt együtt a mindennapi élet difúzabb értékelési és értelmi anyagából való kiemelkedéssel.⁷

4. Ha nem is olyan formalizált, mint a jogrendszer, a művészet is professzionális intézményrendszernek tekinthető, amennyiben a „művészi szép” kellékeit tekintve konszenzus van az egyes művészeti ágakban; operacionalizálásával intézményesítetten esztétikák, zsűrizések, irodalmi, zenei és filmkritikák foglalkoznak, és a homogenizálódott művészi látásmód dimenziójában hatékony mechanizmusok biztosítják a teljesítmények értékelését, jutalmazását (Luhmann 1981a).

5. A modern sportszféra esetében is megfigyelhető a professzionális intézményrendszerként való működés: egyrészt a rekordok körüli szerveződés kialakulásában, illetve az egyes sportágakban a tevékenységek standardizálásában, a teljesítményeknek és a készségeknek a sportágak egészében elfogadott mércéi kiformalódásában (Bette 1984a, 1984b; Schimank 1988a). Éppúgy kimutatható itt a „győzni/veszteni” bináris kód működése és szervező ereje egy-egy sportág egészében

– a professzionális sportolók rekrutálásánál, a rekordok közelébe hozást célzó szocializációnál (például az edzésben) és a teljesítmények jutalmazásánál –, mint a tudomány esetében az igaz/hamis, vagy a jognál a jogos/jogtalan bináris kódja.

6. Nehéz lenne azonban ilyen saját bináris kódot találni a gyógyítási tevékenységben. Az egész egészségügyi szféra ugyan az egészség helyreállítására és a betegségek legyőzésére irányul, de itt nem alakult ki olyan átfogó értékduál, amely az e metszetben nyújtott teljesítményt az egyes szervezetten (kórház, klinika) túl, az egész szférára általánosítva összehasonlíthatóvá tenné. Ma ugyanis ez az értékelés – a gyógyító tevékenység és a kutató orvostudományi tevékenység szervezeti összefogása miatt – a nagy orvostudományi teljesítmények jutalmazása körül formálódott ki. A tömeges és jórészt rutinná vált gyógyító tevékenység átfogó értékelésére – amelyben azonban a rutinná válás ellenére óriási teljesítményi differenciák lehetnek – eddig nem jött létre önálló bináris kód, illetve önálló értékelési dimenzió. A kutató és a gyógyító tevékenység megfigyelhető szétválása azonban talán változásra vezethet a jövőben, de az említett korporációs jelleg elhalása is siettetheti ezt a fejlődést.

7. Az oktatási rendszerben sem találni központi értékduált. Az utóbbi másfél évszázadban tömegessé és többszintűvé bővült oktatási rendszerben egy sor általánosított alapelv, értékelési szempont alakult ki, de univerzálisan ható értékduált – amely köré szerveződhetett volna a szelekció az oktatási tevékenységet folytatók rekrutációjánál és a kiszelektáltak szocializációjánál csakúgy, mint az oktatók és oktatottak értékelési, jutalmazási és szankcionálási mechanizmusai – ilyen univerzális értékduált nem találhatunk az oktatási alrendszerben. Az a hipotézisünk, hogy az olyan, társadalmi méretekben ellátandó alapfunkciók esetén, mint amilyen az oktatás, amennyiben nem tud kialakulni univerzális értékduál, akkor az adott tevékenységi szféra egy bizonyos komplexitási szinten túl csak több, külsődleges szervező elv sikeres kombinációjával fejlődhet. Az oktatásnál ilyen külső értékduál benyomulása lehet az oktatási rendszer csúcsein, az egyetemi szférán belül a tudomány értékelési mechanizmusának a behatolása. Az amerikai oktatási rendszerben jól látható ez a tendencia: az egyetemek, főiskolák rangsorát alapvetően a tudományos reputáció rangsorai határozzák meg (legfelső mutatójuk: az adott egyetemen tanító Nobel-díjasok és más kiváló tudósok száma); és a legjobb egyetemek azáltal, hogy kijelölik, mely középiskolákból fogadnak el felvételre jelentkezőket, továbbítják az oktatás számára külsődleges értékelés rangsorát az oktatási rendszer közepébe. A kiváló pedagógusok rangsora hamar kialakul ugyan egy-egy oktatási egységben, de nincsen olyan univerzális értékduál, amely mentén összemérhetővé és értékelhetővé válna – az egyes iskolák falain túl – a kiváló pedagógusi teljesítmény. Az egyetemeken is ez látható. Lehet valaki az egyetem legsikeresebb ismeretátadó tanára évtizedekig, legfeljebb a nevét márványba vésik vagy képét kiakasztják az egyetem falára, de ezen túl ismeretlen marad, szemben a pedagógusként esetleg gyengébb, de kiváló tudományos teljesítményt nyújtó kollégájával. A tudomány értékduálja így, részben kívülről behatolva, pótolja az oktatási rendszer hiányzó értékduálját, és bár az oktatás alapfunkciójához képest külsődleges forrásból, mégis valamilyen univerzálisabb szempontú rangsor kialakulását teszi lehetővé az egyes oktatási egységek között.

A komplexitás növelését a káosz elkerülése mellett teszi lehetővé az oktatási rendszer számára az oktatási piac is. Amennyiben ugyanis a tudomány külső beletnyúlása révén kialakul az oktatási rendszer egészében ható értékelés és rangsor, a diákok (és szüleik) szabad iskolaválasztása ezt a rangsort és ennek eltolódásait követi. Ha az oktatási egységeket nem közvetlenül az állami költségvetés finanszírozza és tartja el, hanem csak a diákok magas tandíjából képesek önmagukat eltartani, akkor a szabad iskolaválasztással és az iskoláknak a diákokért folyó versenyével összekapcsolódva olyan oktatási piac alakul ki, ahol a gazdaság rentábilis/nem rentábilis szempontja kiegészítőleg orientálja az oktatási rendszer egészében ható értékeléseket. A magas tandíjak szociális szempontú fedezésére - állami ösztöndíjak alakjában - lehet így fordítani azokat a milliárdokat, amelyek más megoldásban a közvetlen oktatásfinanszírozást és a tandíjmentesség biztosítását szolgálják. A humanitárius, szociális szempont tehát nem szenved sérelmet, de az iskolák ki vannak szolgáltatva a diákok iskolaválasztási döntéseinek, akik viszont elsősorban az iskolák közötti reputációrangsorhoz igazodnak. (Ezt pedig, mint láttuk, a tudományból kiinduló reputációrangsorok alakítják.)

Az oktatási alrendszerben tehát nem alakult ki eddig belső, univerzálisan ható értékduál, de a külsődleges értékduálók kombinációjával bizonyos komplexitási szintig így is el tudott jutni. Mindamellet ez a hiány magyarázatot adhat az oktatási alrendszeren belüli, erőteljesebb, hierarchikus szervezeti kiépültségre. A tudomány, a művészet, a jog, a gazdaság kialakult értékduáljai az egyes tevékenységekig lemenőleg orientálják a cselekvést, és ennek alapján itt a tevékenységeket az alrendszerek egészén belül értékelni, jutalmazni és szankcionálni lehet. Ám az egyes oktatási egységeken belül ilyen egyéni autonómia nem alakulhat ki. Hipotetikusan fel lehet talán állítani azt a tételt, hogy a „szervezeti fegyver” bevetésének erőssége attól függ, hogy a szelektciókat milyen mértékben szervezi egy-egy alrendszeren belül egy-egy univerzális értékduál; és ami ennek a másik oldala: amennyiben ilyen értékduál kialakít univerzális értékelési és jutalmazási mechanizmusokat az egész alrendszeren belül, annyiban a spontaneitás, a kompetíció és az ebből létrejövő specifikus „piacok” jobban biztosítják az evolúciót (a variációk termelését és szelektálását), mint a versenyt visszaszorító, szervezeti szintű rendszerképzések. Szervezet és piac, kooperáció és kompetíció fontossága és aránya így elméletileg feltárható egy-egy alrendszer központi értékduáljának elemzésével is.

4. A professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet

Önálló és egységes intézményrendszerként rekonstruálva a tudományt, a professziók egyes tudományterületek körüli szerveződését el kellett ugyan vetnünk, de Parsons meglátásának volt egy racionális magva, amit felhasználhatunk a professzionális intézményrendszerek működésének teljesebb megértéséhez. Az egyes professzionális intézményrendszerek és a tudomány között ugyanis valóban intenzívebb az együttműködés, mint a mindennapi élet gyakorlatával - ha nem is olyan rövidre zártan szoros a kapcsolat, mint Parsons feltételezte. A tanulmány lezárásaként nézzük meg ezeket az összefüggéseket közelebbről.

A mindennapi élet átfogó gyakorlata fölött az egyes professzionális intézményrendszerek többé-kevésbé zárt résztvevői körben, önálló kommunikációs praxist alakítanak ki. E professzionális gyakorlatok létrelevanciája azonban a mindennapi gyakorlat átfogó jellegéhez mérten – egy skálán elhelyezhető módon – csökkenő mértékű. Minél szellemítettebb – vagy Luhmann terminológiájával élve: minél inkább *Erleben* (élmény), és nem *Handeln* (cselekvés) típusú – kommunikációs termékek képezik az adott intézményrendszer gyakorlatát, annál inkább csökken termékei (szemantikái, normaajánlásai, distinkciói, látásmódjai) létrelevanciája.

A tudomány mint a leginkább szellemített professzionális intézményrendszer belső szocializációs, értékelési és jutalmazási mechanizmusainak a felépülésében jól látható, hogy a legmagasabb szintre az a tevékenység kerül, amelynek termékét fogalmilag is mint a létrelevancia minimumát lehet körülírni. Tudományos terméknek ugyanis csak az originális, addig nem ismert összefüggés feltárása számít, és a publikálás vagy más közzététel után a második vagy sokadik ismétlődő tevékenysége tendenciaszerűen egyre kevésbé számít tudományos teljesítménynek, hanem csak popularizáló, ismeretterjesztő munkának (Merton 1973: 290, Hagstrom 1965: 13). Ennek az értékelési–jutalmazási mechanizmusnak az a hatása, hogy mivel az originalitás csak az adott tudományterületen felhalmozott tudáskincs birtoklásán és esetleg ennek részleges cáfolásán alapulva nyeri el elismerését a tudományterület tudósköziségétől, egyre szűkebb területre specializáltan jelentkezhet. Az igazán originális tudományos termékek ezért csak egészen szűk tudósközösségek gyakorlatában ülepednek le. A publikálás és a sokszoros megvitatás, korrigálás után itt válnak elismert tudományos igazsággá az originális állítások, és ez a kör orientálja a kommunikációs résztvevők megéléseit és cselekvéseit. Egy-egy ilyen szűk praxison belül klasszikusnak számítanak olyan tudósok és tudományos evidenciának olyan elméletek, amelyek a tudományterületük átfogóbb közösségében is éppen csak névről ismertek.

A tudós és az őt szocializáló, jutalmazó közösség számára az így létrehozott termékek teljes létrelevanciát élveznek. A publikálás és a közösség kommunikációiban végbement viták, korrekciók, konkretizálások után a leülepedett elméletek által felvetett új problémák, új meglátások az adott tudóst és társait újabb originális meglátások és publikálások megvitatására hajtják. Luhmann erre koncentrálna ábrázolja a tudomány reprodukcióját tudományos állításról tudományos állításra haladó, autopoietikus körfolyamatnak (Luhmann 1981b). A létrehozott és publikált termékek azonban transzformációs–szelektációs folyamaton mennek keresztül: az ismeretterjesztés és a formalizált oktatási rendszer lépcsőfokain lefelé haladva a mindennapi élet gyakorlata felé, de ugyanakkor a többi professzionális intézményrendszer felé is. A tudományos tudásnak az átfogóbb gyakorlatban való hasznosulását vizsgáló elemzések egy sor szempontból jelezték ezeket a közvetítő mechanizmusokat (összefoglalóan lásd Beck–Bonß 1989, Dewe 1988). Dewe a következőképp vázolja fel a mindennapi élet, a professziók és a tudomány közötti kapcsolatok átfogó képét: „Noha ki lehet mutatni közvetlen átmeneteket is a tudománynak a mindennapi társadalmi gyakorlat felé áramlásában – amint ez például a társadalom diffúz ‘eltudományosítási’ folyamataiban látható –, amikor is tudományos koncepciók és tudáskincsek többé-kevésbé rendszeres formában bejutnak a társadalmi

gyakorlatba, ez rendszerint mégis inkább meghatározott professziók vagy intézmények közvetítésével megy végbe, ahogyan a tudományos ismereteket is továbbképzési intézmények közvetítik” (Dewe 1988: 4).

Az egyik transzformációs–közvetítő szféra, amely a leülepedett tudományos termékeket „széthordja” a különböző professzionális intézményrendszerek gyakorlatába, az ideológiai szféra. A modern ideológiák új tételeiket és hozzá az alátámasztó empirikus anyagot – kardinális hittételeik szerint szelektálva – a tudományból veszik át (Gouldner 1976). Ám ennél az átvételnél már csak olyan tudományos elmélet, vagy annak egy-egy aspektusa, állítása jöhet számításba, amely már biztosan leülepedett a szűkebb szakmákon (*specialty*) túli, átfogóbb tudományos közösségekben, már áthaladt a popularizáló, ismertető fázison. A standard kézikönyvekben rögzített, a bevett ismeretek és szemantikai distinkciók nyelvén elmagyarázott, leülepedett, új tudományos állítások az ideológiai szférában tevékenykedők számára is kognitíve hozzáférhetők. A popularizáló kézikönyvek szerzői, noha tevékenységük a tudomány belső jutalmazási mechanizmusai szerint már csak nyomokban tudományos tevékenység, azáltal, hogy összegyűjtik és népszerűsítve ismertetik a szűkebb tudományos közösségek leülepedett termékeit, nagy mértékben hozzájárulnak a minimális létrelevanciával rendelkező originális tudományos állítások, distinkciók, látásmódok ontológiai „feldúsításához”. Az így hozzáférhetővé tett tudományos termékek az ideológiai szféra belső gyakorlatában további transzformáción mennek keresztül. Az egy-egy ideológiai áramlat körül csoportosuló ideológusok kommunikációinak eredményeként a politikai intézményrendszer résztvevői számára didaktizáltabb formában új tételek, distinkciók és kifejezések, tételeik alátámasztására pedig már rendszerezett – és a parlamenti vitákban gyorsan lehívható – empirikus anyagok válnak hozzáférhetővé.

Az ideológus – legyen akár aktivista egyetemi professzor, publicista, ideológiai vitákban aktív író, égő szemű moralista stb. – a tudományból származó tételek ideológiai vitái és az így transzformált termékek publikálása után ismét a tudomány új, leülepedett áramlataira figyel, s igyekszik ideológiai következményeiket „leleplezni” vagy átformálni. Az így létrehozott és publikált termékek azonban önálló életet élnek, és az egyes politikai pártok szakértői, apparátusai ezekből válogatnak a napi politikai küzdelmek logikájára figyelve pártprogramjaik összeállításánál, egy-egy törvénytervezet parlamenti vitájában állásfoglalásuk kialakításakor, az ellenfél pártok érveinek megcáfolására törekedve.

Ebben a többszörös szelektációs–transzformációs eljárásban a valamikori tudományos termékek egy része a szűk körű tudományos közösségekben elért minimális létrelevancia helyett a fokozatosan növekvő kommunikációs körökben élővé válik, irányítja vagy legalábbis részben orientálja a politikába aktívan bekapcsolódó, szélesebb kommunikációs körökön belül a megélések és cselekvések millióit. Tovább nő a létrelevancia és még tovább terjed a mindennapi élet összgyakorlata felé ez a folyamat, ha állami politikává, majd – a hatályos joganyagot átalakítva – hatályos jogi előírásá válnak a transzformációs és szelektációs folyamatok termékei. A közigazgatási és jogszolgáltatási gyakorlat rövidebb-hosszabb idő alatt egy sor szempontból át tudja formálni a mindennapi élet átfogó gyakorlatának egy-egy aspektusát, a társadalom különböző intézményrendszerei és a mindennapi élet felé közvetítve az előbb jelzett fo-

lyamatok végeredményeit. Persze ez az átformálás csak több csatornán át, az egymással párhuzamosan közvetítő tömegkommunikációs szféra és oktatási rendszer révén hatásos, velük szemben az állami politika és a jog új szabályai mint nem realizált „lehetőségek” csak papíron maradnak. Vagyis a létrelevancia minden növekedése ellenére sem éri el a mindennapi élet létrelevanciáját. A jogszociológus erre azt mondja, hogy ezek tehát nem is léteznek, mert nem tudtak élővé válni (Ehrlich 1913). Itt persze árnyalni kell az elemzést, mert a különböző társadalmakban vagy ugyanazon társadalom eltérő korszakaiban más és más lehet az egyes intézményrendszerek gyakorlatának kapcsolata a mindennapi élet átfogó gyakorlatával. A jog esetében például alapvető fontosságú, hogy a jogászságnak milyen szerkezete jellemzi az adott ország jogrendszerének működését. Az amerikai és a francia jogászság eltérései két, elentétes mintát jelentenek, ami a jognak a mindennapi életben való „szétterítését” döntő módon meghatározza. Franciaországban ugyanis a jogászságon belül az ügyvédi réteg a bírói és ügyészi réteghez képest kicsiny, és főleg egy sor szempontból korlátozott: ki van szorítva a kereskedelmi, tanácsadási, adóeljárás stb. tevékenységből. Ezzel a mindennapi élet milliónyi szituációjára kevéssé terjed ki a jogi dimenzióban történő értékelés. Helyettük üzemgazdászok, könyvelési és bankszakemberek terjesztették ki inkább működési körüket (Ancel 1976: 25; Winters 1990: 223). Az amerikai jogban ezzel szemben az ügyvédség egyrészt messze domináns a jogász réteg létszámát, jövedelmét és tevékenységi körét tekintve, másrészt tevékenységi körét korlátozás nélkül kiterjesztheti a legkülönbözőbb területekre, ahová más hivatás szakembereivel konkurálva be tud törni. Ennek révén az expanzív amerikai ügyvédség a jogi distinkciókat, szelekciókat és értékelési szempontokat sokkal szélesebb körben tudja érvényesíteni a mindennapi élet formálásában, mint a francia (Abel 1989: 294, Rüschemeyer 1989). E két szélső pólus közötti skálán helyezhető el a legtöbb nyugat-európai ország jogrendszere: ezen Anglia az ügyvédi expanzió terén az amerikai állapotokhoz áll közel, újabban a német ügyvédség is közeledett némileg ehhez, míg az olasz jogászság és jog szerkezete inkább a francia mintához hasonlít (Hommerich-Werle 1987, Certoma 1985).

Hasonló eltérések a politikai rendszerben is megfigyelhetők. A politikai intézményrendszernek a mindennapi élet fölötti szerveződése vagy közvetlenebb befonódása attól függ elsősorban, hogy milyen mértékben uralják az ideológiák formálását a politikai pártok, vagy pedig hogy milyen erősen kapcsolódnak be a politikailag aktív rétegek a politikai mozgalmakba. Az utóbbi esetben a tömeges direkt politizálás az ideológiai tételeket és a bennük feldolgozott látásmódokat, szemantikákat, distinkciókat stb. tágabb folyamban terjeszti szét a mindennapi élet gyakorlatában. Ezzel szemben a politikai pártok ideológiai dominanciája esetén csak közvetetten, a tömegkommunikációs csatornákon keresztül „megszelídítve” jutnak el az ideológiai feldolgozások a mindennapi életbe. (Az ideológiák, pártok és mozgalmak összefüggéseit ebből a szempontból részletesebben elemzi Richard Stöss 1987.)

Ezzel az átformálással tehát Parsonsnak a professziók és az egyes tudományterületek összefonódását kiemelő tétele helyébe a mindennapi élet gyakorlatára fölé emelkedő professzionális intézményrendszerek tematizálása lép, amelyben a tudomány és a többi intézményrendszer között a mindennapi élet gyakorlatához képest sűrűbben szőtt kapcsolatrendszer jelenik meg közvetítő szféráival, transzformáló tevékenységével és termékeivel együtt. Vagyis a professziók nem tudó-

mányos alapon tevékenykednek – a tudomány termékei többszörös transzformációval, szelekcióval kerülnek át tevékenységükbe –, de a mindennapi életből kiszakadva közelebb állnak a tudományhoz, mint a mindennapi élet diffúzabb és nehezebben változó gyakorlata.

Jegyzetek

1. Bizonyos fokig ebbe az irányba mutat David Lockwood hatvanas évekbeli kísérlete a parsonsi társadalomfelfogás egybefogására a rendszerintegráció és a társadalmi integráció kettős kategóriájával (Lockwood 1969). Douglas W. Porpora a durkheimi és a marxi struktúrákép kiindulópontjait szembeesítve mutatja be a két társadalomszemlélet lényegi különbségét: „Marxista nézőpontból a társadalmi struktúrák az individuumok közötti viszonyok összessége. Ez a társadalmi struktúra-konceptió teljes mértékben különbözik a statisztikai szabályszerűségek durkheimi koncepciójától, mely szabályszerűségek a társadalmi tények lefolyását irányítják. Noha a marxi osztályviszonyok épp oly kevésbé szubjektív jellegűek, mint a durkheimi statisztikai szabályszerűségek, mégis inkább emberi, individuális természetűek, semmint mennyiségi viszonyok. A marxi osztályviszonyok fogalma mint olyan szükségszerűen involválja az emberi cselekvőket, ezzel szemben Durkheim felfogásában a társadalmi struktúrák az individuumok feje fölött működnek, tehát nem az individuumok egymás közötti viszonyai.” (Porpora 1987: 2-3.)
2. Uwe Schimank már utalt egy ilyen következtetésre, amikor Luhmann korai írásaiból azt emelte ki, hogy a szociális rendszerek képződésének alapjaként Luhmann a hatvanas években az individuumok mentális képességének korlátozottságát hangsúlyozta, ami a komplexitás redukcióját és ezzel a rendszerképződést szükségessé tette (1988: 630). Ezen túl Luhmann korai írásaiban minden olyan elemzés, amely az egyének orientálására, motiválására irányuló társadalmi struktúrákat involvál, következtelen a luhmanni elmélet alappremisszái fényében: ez ugyanis a szociális rendszernek a környezete követelményei szerinti szerveződését jelentené – az individuum pszichikai rendszerként való megfogalmazása következtében. Ilyen „következtelenségek” pedig nagy számban találhatók Luhmann korábbi írásaiban. A médiumok funkcióját elemezve például azt írta, hogy a „kommunikációs potenciál óriási mértékű kibővülése jött létre az írás révén, időbeli és térbeli dimenzióban egyaránt, és ez az emlékezetben való rögzítéshez képest új perspektívát nyitott. Mindennek következtében az interakciókban rejlő motivációs és kontroll-lehetőségek össztársadalmi szinten elvesztették a jelentőségüket.” (1975: 193)
3. Johannes Berger a luhmanni elmélet „struktúrátlanodásáról” ír. Igaz, ezt a fenomenológiai szemléletmód felerősödésének tulajdonítja Luhmann elméletében (Berger 1987: 133). Luhmann autopoiezis-konceptiójától követőinek szűkebb csoportján belül elsősorban Hartmann Tyrell és Uwe Schimank határolódott el. Schimank megpróbálja a cselekvőt visszahozni a luhmanni rendszerelmélet kiindulópontjaiba, Tyrell pedig az autopoiezis következtében létrejött tematikus szűküléseket tartja túl nagy árnak a keletkező előnyökért (Schimank 1985, 1988; Tyrell 1989). Legátfogóbban azonban Michael Schmid fejtette ki a pillanatnyi, eseményszerű (*momenthaft-ereignishaft*) valóság szemlélet következményeit, és kimutatta a tartós struktúrák eltűnésének tendenciáját a luhmanni elméletben (Schmid 1987: 26).
4. Ezek a korrekciók mélyen érintik Luhmann elméletének alapvető premisszáit; az itt jelzett érvek mellett részletesebb kidolgozást lásd Pokol 1990a, 1990b és 1990c.
5. Luhmann korai tanulmányaiban néhány érintőleges megjegyzés található a professziókról, illetve 1976-ban – feltehetően egy előadásmeghívás nyomán – a német jogászságról mint professzióról írt egy tanulmányt. Szemben azonban legtöbb tanulmányával, amelyben a vizsgált tárgyhoz mindig valami újat tudott hozzátenni, itt lényegében a parsonsi professzióelméletet alapul véve nézte csak át a német jogászság jellemzőit (Luhmann 1976).
6. A kormány/ellenzék bináris kódot pontosabban mint a "kormányon maradni/ellenzékbe vonulni" – illetve az ellenzék esetében fordítottan megjelenő – döntési alternatívát lehet megfogalmazni. Luhmann egy korábbi elemzésében a „konzervatív/progresszív”, illetve a „bal/job” orientálódási kategóriákkal kísérletezett a modern politikai rendszer kódját keresve (Luhmann 1981c). Az 1988-as német *Soziologentag* beszámolója szerint Dieter Fuchs empirikus vizsgálatai a „bal/job” bináris kó-

dot valóban a mai nyugati politikai élet domináns orientációjaként mutatták ki a nyugat-európai országokban (Gerhards 1989: 203). Megítélésünk szerint azonban a nem verbális megfogalmazás szintjén a kompetitív politikai rendszerekben elementárisabb hatású kell legyen a kormány/ellenzék bináris kategória. Máskülönb ezt – a közgazdaságtani nyelvhez jobban tapadva – már az ötvenes évek második felében kifejtette Antony Downs (1962).

7. Luhmann differenciálódási elméletének megfogalmazásában a stratifikációs és a funkcionális differenciálódás eltérése jelöli az itt kiemelt különbségeket. Az általunk elvégzett korrekció alapján ehhez még hozzá kell fűzni, hogy csak az utóbbi differenciálódás létrejöttével történik meg a társadalom rendszerszintjének kettéválása és a professzionális intézményrendszerek kiemelkedése a mindennapi életből.

Irodalom

- Abel, Richard L.: „Between Market and State: The Legal Profession in Turmoil”, *Modern Law Review*, 1989, 285–325.
- Ancel, Marc: „Some Recent Reforms in the French Legal Profession”, in: D.N. Maccormick (ed.), *Lawyers in their Social Settings*. Edinburgh, 1976, 21–37.
- Beck, Ulrich–S. Bonß: „Strukturwandel der Theorie und Praxis”, *Soziale Welt*, 1989, Sonderheft.
- Ben-David, Joseph: „Science as a Profession and Scientific Professionalism”, in: J. J. Loubser et al. (eds.), *Explorations in General Theory in Social Science*. Glencoe, 1976, II. köt., 874–889.
- Berger, Johannes: „Autopoiesis: Wie ‘systemisch’ ist die Theorie sozialer Systeme?“, in: Haferkamp, H. – M. Schmid (hrsg.): *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt/Main, 1987, 129–152.
- Bette, Karl-Heinz 1984a: „Zum Verhältnis von Spitzensport und Wirtschaft in den modernen Industriegesellschaften”, in: K. Heinemann (hrsg.): *Texte zur Ökonomie des Sports*. Schondorf, 72–91.
- 1984b: *Strukturelle Aspekte des Hochleistungssports in der Bundesrepublik. Ansatzpunkte für eine System-Umwelt-Theorie des Hochleistungssports*. Sankt Augustin.
- Bollinger, Heinrich–J. Hohl: „Auf dem Weg von der Profession zum Beruf”, *Soziale Welt*, 1981, 440–464.
- Certoma, Leroy, G.: *The Italian Legal System*. London, 1985.
- Dewe, Bernd: *Wissensverwendung in der Fort- und Weiterbildung. Zur Transformation wissenschaftlicher Informationen in Praxisdeutungen*. Baden-Baden, 1988.
- Downs, Anthony: „An Economic Theory of Political Action in a Democracy”. In: *Landmarks in Political Economy*. Chicago–London, 1962, 559–583.
- Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München–Leipzig, 1913.
- Friedson, Eliot: „The Theory of Profession: State of the Art”, in: Robert Dingwall (ed.), *The Sociology of the Professions*. New York, 1983, 19–38.
- Glasser, Cyril: „Radicals and Refugees. The Foundation of the Modern Law Review and English Legal Scholarship”, *Modern Law Review*, 1987, 688–708.
- Gouldner, Alvin W.: *The Dialectic of Ideology and Technology*. London, 1976.
- Hagstrom, Warren O.: *The Scientific Community*. New York–London, 1965.
- Hall, Richard: „Theoretical trends in the sociology of occupations”, *Sociological Quarterly*, 1983, 5–23.
- Hommerich, C.–R. Werle: „Die Anwaltschaft zwischen Expansionsdruck und Modernisierungszwang – Wandlungstendenzen einer klassischen Profession”, *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 8, 122.
- Johnson, Terence J.: *Professions and Power*. London, 1972.

- Larson, M. S.: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. Berkeley, 1977.
- Lockwood, David: „Systemintegration und soziale Integration“, in: W. Zapf (Hg.): *Theorien sozialen Wandels*. Köln, 1969.
- Luhmann, Niklas 1970: „Selbststeuerung der Wissenschaft“. In: *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme* 1. Opladen, 232–252.
 1975: *Soziologische Aufklärung* 2. Opladen.
 1976: „The Legal Profession. Comments on the Situation in the Federal Republic of Germany“, in: D. N. Maccormick (ed.): *Lawyers in their Social Settings*. Edinburgh, 98–114.
 1981a: „Ist Kunst kodierbar?“, in: *Soziologische Aufklärung* 3. Opladen.
 1981b: „Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn: Zur Genese von Wissenschaft“, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 22, 102–139.
 1981c: „Progressiv und konservativ aus systemtheoretischer Sicht“, in: 1981a.
 1984: *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main.
 1986a: „Die Codierung des Rechtssystems“, *Rechtstheorie*, 171–203.
 1986b: „Codierung und Programmierung“, in: Heinz-Elmar Tenorth (hrsg.), *Allgemeine Bildung. Analysen zu ihrer Wirklichkeit, Versuche über ihre Zukunft*. München, 154–182.
 1989: „Theorie der politischen Opposition“, *Zeitschrift für Politik*, 13–26.
- Macdonald, Keith – G. Ritzer: „The Sociology of the Profession. Dead or alive?“, *Work and Occupation*, 1988, 251–272.
- Merton, Robert. K.: *The Sociology of Science*. Chicago–London, 1973.
- Parsons, Talcott 1954: „A Sociologist Looks at the Legal Profession“ (1952). In: *Essays in Sociological Theory*. New York, 370–386.
 1968: „Professions“, in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 2. kött., 536–547.
- Parsons, T. – G. Platt: *The American University*. Boston, 1973.
- Pokol Béla 1990a: „Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie“, *Zeitschrift für Soziologie*, 21–34.
 1990b: *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Bochum.
 1990c: „Law as a Professional System of Institutions“, *Rechtstheorie*, 23–37.
- Porpora, D. V.: *The Concept of Social Structure*. New York, 1987.
- Schimank, Uwe 1985: „Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung – Ein Diskussionsbeitrag“, *Zeitschrift für Soziologie*, 14, 421–434.
 1988a: „Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen“, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40, 619–639.
 1988b: „Die Entwicklung des Sports zum gesellschaftlichen Teilsystem“, in: R. Mayntz (Hrsg): *Differenzierung und Verselbstständigung*. Frankfurt am Main, 181–223.
- Schmid, Michael: „Autopoiesis und soziales System. Eine Standortsbestimmung“, in: Haferkamp, H. – Schmid, M. (hrsg.), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung*. Frankfurt am Main, 1987, 25–50.
- Stöss, Richard: „Parteien und soziale Bewegungen“, in: Murphy – Roth (hrsg.), *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, 1987, 277–298.
- Tyrell, Hartmann: „Systemtheorie und Soziologie der Familie – Ein Überblick“, *System Familie*, 1, 207–219.
- Wilensky, Harold W.: „Jeder Beruf eine Profession?“ in: Th. Luckmann – W. M. Sprandel (hrsg.), *Berufssoziologie*. Köln, 1972, 198–216.
- Wilson, Geoffrey: „English Legal Scholarship“, *Modern Law Review*, 1987, 818–854.
- Winters, Karl-Peter: *Rechtsanwaltsmarkt. Chancen, Risiken und zukünftige Perspektiven*. Köln, 1990.

Laki Mihály

AZ INFLÁCIÓ LEKÜZDÉSÉNEK NEM KORMÁNYZATI MÓDSZEREI*

Előadásomban nem foglalkozom az infláció átfogó magyarázatával, céloom csupán a magyarországi inflációs folyamat néhány elemének, mozzanatának a leírása. Bármennyire is bosszantom ezzel elméleti közgazdász barátaimat, kimondom: az inflációnak nemcsak közgazdaságtana, de leíró gazdaszociológiája is van. Ehhez a leíró szociológiához adalék ez a hozzászólás, persze csupán gyöngye állításokkal, vélekedésekkel, ahogy az már a puha társadalomtudományokban szokás.

A két másik szereplő

Az infláció ugyan nem kikerülhetetlen csapás, mégis, bármilyen mesteri és eltökélt a kormányzat inflációellenes politikája, tőle rövid távon csak mérsékelt eredményeket, kisebb lassulást remélhetünk. Befolyásának határai is jelzik, hogy a kormány az inflációs folyamatnak csak az egyik, noha kitüntetett szereplője. Ezt belátva nem haszontalan, ha áttekintjük, hogy az inflációs játék többi szereplője, a háztartások és a vállalatok milyen eszközökkel próbálják ellensúlyozni az infláció hatásait.

Alkalmazkodás

Az infláció hatásainak kivédése tanulási, alkalmazkodási folyamat. A sikeres, egyéni vagy csoportos, inflációellenes akciókat mások ellesik, gyorsan lemásolják. A továbbiakban az alkalmazkodás, a tanulás e jellegzetes, tömegesen követett módszereit tekintem át. A tömör leírás mellett elsősorban azt kívánom elemezni, hogy az infláció egyéni és csoportos ellensúlyozása összhatásában csökkenti-e vagy pedig növeli az inflációt.

Mit értünk sikeres inflációelhárításon?

Az infláció hatásait az a háztartás vagy vállalat ellensúlyozza sikeresen, amely az ilyen akciókból együttesen több bevételt nyer, mint amennyi az adott háztartás vagy vállalat inflációs vesztesége. Aki figyelmesen olvasta a siker e meghatározását, az észrevette, hogy ez a jólét- vagy profitmaximalizálási, illetve profitnövelési

*Előadás a Társadalomtudományi Társaság ülésén, 1990. november 1.

definíciók átemelése az inflációs helyzetbe, amelyben a korábbiak mellett egy új, a pénzromlás okozta veszteség is jelentkezik.

És valóban, az, amit itt tömeges inflációkerülésként próbálok leírni, többnyire nem egyéb, mint a jövedelem, a jólét, vagy a profit növelésének ismert eszköze. Ide sorolom:

- a nomináljövedelmek, árbevételek növelését (béremelés, áremelés útján),
- a piacváltást (munkahelyválasztást, a beszerzési és az értékesítési piac megválasztását),
- az eladósodást (fizetési és adóhátralékok gyűjtését),
- a valuta- és nemesfémbefektetéseket,
- a készletgyűjtést,
- bizonyos értékesebb javak beszerzésének elhalasztását (a használati ciklusok meghosszabbítását).

Nézzük, hogyan működnek ezek a régi, bevált, jövedelemnövelő eszközök az infláció körülményei között.

A nomináljövedelem és az árbevétel növelése

A mostani infláció hatásait jelentős társadalmi csoportok a nomináljövedelmek, a vállalatok pedig az árbevételek emelésével ellensúlyozzák.

Számtalanszor leírták: a piac szívásos állapota, a hiány, az eladók gyakori monopóliumhelyzete az árupiacokon és számos vállalat puha költségvetési korlátja miatt a vállalatok könnyen elfogadják, hogy az inputok – köztük a munkaerő – drágulnak, hiszen a növekvő költségeket a magasabb árban továbbhárítják az ilyen szempontból ugyancsak engedékeny vevőkre. A magyar hiánygazdaságban ezért általában nem okoz nehézséget az áremelés. Ez a vállalati bevételek növelésének a legegyszerűbb és igen gyakori módja.

A felgyorsuló infláció megváltoztatta ezt az árképzési gyakorlatot. Míg korábban elsősorban a növekvő költségeket építették be az új árba, újabban már az infláció várt mértékéhez próbálják igazítani az árakat. Mivel mindenki valamennyi nyereséget is el akar érni, összhatásukban ezek az áremelések gyorsítják az inflációt.

Ugyanez a helyzet a nominálbérekkel is. A lassú infláció időszakában sokan teljesítményük növelésével, intenzívebb munkával, túlmunkával, a munkaidő növelésével jutottak több bérhez. A gyakori munkaerőhiány feltételei között azonban a költségekre érzéketlen vállalatok – hogy megakadályozzák a munkaerő elvándorlását – olyanok bérét, fizetését is emelték, akiknek a teljesítménye nem nőtt, nem is növelhető. Így egyes munkavállalói csoportok időnként vagy tartósan „elhúztak”, előnyre tettek szert a bérversenyben. Ahogy a szakzsargon mondja, bérfeszültségek keletkeztek munkások, a mérnökök, az irodisták között. A feszültségeknek a vállalatokon belüli feloldása újabb feszültséget keltett a non-profit intézmények és a vállalatok azonos képzettségű és végzettségű munkavállalói között. Ezt a költségvetési szerveknél végrehajtott béremelésekkel oldották. Végül más, a teljesítményük növelésére nem képes foglalkozásúak, majd a nyugdíjasok is kaptak valami emelést. Korántsem mindig a termelő szféra béremelése váltották ki a korrekciók

sorozatát. Előfordult, hogy egy bőkezű béremelés az államigazgatásban bérfeszültséget keltett a termelő vállalatoknál. Béremelésre serkentő feszültségek keletkeztek ágazatok, területek között is.

A bérek és fizetések emelésének ez a rendszere állandó mozgásban volt. Akár az áraknál, itt sem mondhatjuk, hogy minden béremelés a fogyasztói árak emeléséhez, még kevésbé, hogy inflációhoz vezet. Csupán annyit állíthatunk, hogy ebben a rendszerben viszonylag könnyű volt emelni a béreket és az árakat. Elmondhatjuk azt is, hogy a „bearányosító” ár- és béremelésekben, a követelések megfogalmazásában, indoklásában, elfogadtatásában a vállalatok, a költségvetési intézmények vezetői és a munkavállalók kellő tapasztalatot szereztek.

A munkavállalók sokáig nem az inflációhoz, hanem az általuk választott referenciacsoportok bérszínvonalához igazították bérköveteléseik mértékét. Ám a közönség figyelme mind jobban a fogyasztói árak gyorsuló növekedésére irányult, a más csoportokhoz viszonyítás jelentősége csökkent. Eközben gyorsan nő azoknak a munkavállalói csoportoknak a száma, amelyeknek elsődleges célja, hogy bérnövekedésük kövesse vagy haladja meg az infláció ütemét. Az arányosítás régi keretei (intézményei, ideológiája stb.) között és technikáját felhasználva, mind gyakrabban újfajta béremelési ambíciók kielégítése folyik. Az infláció várt üteméhez igazított, lehetőleg automatikus béremelés, a bérindexálás rendszere egyre népszerűbb munkavállalói követelés. Erről tudjuk, hogy – különösen, ha a béremelési akciók nincsenek összehangolva – mindenki egy kicsit a várt ráta fölé próbálja emelni a bért, ezért ezek az akciók együttesen gyorsítják az inflációt.

Piacváltás, munkahelycsere

Nem minden vállalat képes emelni az árait, nem minden munkavállaló tudja az infláció üteméhez igazítani bérének és fizetésének emelkedését. Piacváltással, illetve munkahelycserével növelhetik bevételeiket, csökkenthetik kiadásait. Az új, nagy nyereségtartalmú termékek gyártása, forgalmazása, a korábbi termékek értékesítése új, több nyereséget hozó piacokon, vagy a nagyobb bért fizető, új munkahely választása szintén a jövedelemnövelés hatékony módszere.

Inflációs időkben valószínűleg erősödik a piac- és munkahelyváltási szándék. (Ezzel is magyarázható az elmúlt másfél év vállalkozási robbanása.) Nem biztos azonban, hogy a várakozások teljesülnek, teljesülhetnek ilyen helyzetben. Ha az infláció növekvő munkanélküliséggel és/vagy gazdasági visszaeséssel jár együtt – amire számos példát találunk a kelet-európai térségben –, akkor a váltási szándékok jelentős része nem valósul meg. Vagy ha megvalósul, nem jár a várt, kedvező hatással.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a piac- és munkahelyváltások az infláció ütemét inkább csökkentik, mint növelik. Ez valóban így van, ha a munkaerő a gazdaság átlagosnál hatékonyabb szektoraiba áramlik, ha a vállalatok a bővülő piacok felé fordulnak. Ezek az áramlások ugyanis éppen azt a szerkezetváltozást szolgálják, amitől előbb-utóbb az infláció csökkenése várható. Olyan gazdaságban azonban, ahol a szereplők jelentős csoportjainál puha a költségvetési korlát, ahol igen gyakoriak a monopolhelyzetek és jelentősek a hiányok, ez a hatás nem következik

be automatikusan. Jelentős jövedelmek csapódhatnak le és támaszthatnak keresletet munkaerő vagy áru iránt olyan vállalatoknál, intézményeknél vagy szektorokban, amelyeknek a teljesítménye az átlagosnál rosszabb. A piac- és munkahelyváltások végül is inkább lassítják, mint gyorsítják az inflációt, de ezt a jobbító hatást kár lenne túlbecsülni.

Eladósodás

Adósságot csinálni, vagy másként: valakit hitelezésre kényszeríteni s az így nyert tőkét jövedelmező vállalkozásba fektetni – rég bevált módja a jövedelemnövelésnek. Lehet a cél szerényebb is, a kikényszerített hitellel rövidebb-hosszabb ideig meg lehet őrizni egy háztartás vagy vállalat likviditását. Az ilyenfajta pénzügyi manőverek nemcsak bankok és vállalatok vagy háztartások között gyakoriak, hanem a vállalatok és háztartások a költségvetést is hitelezésre kényszeríthetik, ha nem fizetik be időben adótartozásaikat.

Az eladósodás e módszere újabb hasznot hozhat alkalmazójának a folyamatos és tartós pénzromlás feltételei között. Ha a reálkamat negatív, vagy az adótartozásért fizetendő büntetés nem jelentős, akkor érdemes eladósodni, hiszen minél később fizet valaki, annál kisebb a megadott tartozás reálértéke. Az ilyen inflációkerülő akciók vesztese (már csak az utólagos adóelszámolás miatt is) elsősorban a költségvetés, illetve a társadalombiztosítás, nyertes pedig számos vállalat és háztartás. Ha az elmaradt bevételek miatt likviditási zavarokkal küzdő költségvetés hiteleket vesz fel vagy újabb adókat vet ki, akkor ezzel a forgalomban levő pénz mennyiségét növeli. Ez pedig az esetek jelentős részében gyorsítja az inflációt. Minél több vállalat és háztartás adósodik el a helyi vagy a központi költségvetésnek, annál erősebb ez az inflációs hatás.

Valuta- és nemesfémbefektetések

A banktevékenység ma is állami monopólium hazánkban, ám a polgárok sohasem szüneteltették az illegális valuta- és nemesfémkereskedelmet. (A vállalatok, mivel nekik tilos, nem foglalkoznak ilyen műveletekkel.) Az infláció előtti időkben ezeknek a javaknak az eladásakor a hivatalos és a fekete árfolyam közötti különbséget lehetett lefölözni. A vevő viszont valódi pénzhez jutott, amin haszonnal továbbadható hiánycikkeket vásárolhatott. Amióta a magyar bankok is vezetnek magyar állampolgárok devizaszámláit, a forint és a valuták reálkamatainak eltérése is jelentős jövedelmek forrása lett. A vétel–eladás–vétel és más bonyolultabb tranzakciók során azután újabb pótlólagos jövedelmekre lehetett szert tenni.

A forintinfláció erősödése, a sorozatos leértékelések feltételei között valutát vagy nemesfémet venni már nem csupán a kamatkülönbségek lefölözését jelenti. A valutavásárlás a nyolcvanas évek második felében az inflációkerülés tömeges formájává alakult. Ha a valutapénzek romlása lényegesen kisebb, mint a forint valószínű és várható elértéktelenedése, akkor minden olyan valutavásárlás hasznot hoz, ahol a felár kisebb, mint az inflációs ráták eltéréseiből adódó veszteség. (A va-

lutát eladó haszna a vétel és az eladás különbségéből származik.) Ennél sokkal bonyolultabb tranzakciók is lehetségesek: lásd a zloty–dollár–forint és más köröket. A leértékelés hatására nőtt az import belföldi fogyasztói ára és ezzel az árszínvonal is.

Mindez persze csak akkor igaz, ha a kormányzat rendre leértékeli a forintot. 1990-ben azonban a kormány a reálárfolyam tartására rendezkedett be. Részben ennek hatására a fekete árfolyamok sem nőttek, hanem csökkentek. Ilyen körülmények között az itt leírt, egyszerű inflációkerülő stratégiát folytatók jelentős veszteségeket szenvedtek 1990–91-ben. Ha az 1990-es exportoffenzíva kimerülése után a kormány mégis kénytelen lesz leértékelné a forintot, a régi inflációkerülési módszerek újból sikeresnek bizonyulhatnak.

Készletek gyűjtése

A szocializmusban a lakosság és a vállalatok rendszeres készletgyűjtéssel próbálták áthidalni a hiányokat. A készletgyűjtők nemcsak a készletezés költségeit becsülték kisebbnek a működésképtelenség, a hiány okozta károknál, de külön hasznokat reméltek a készletek cseréjéből, a „kölcsonös kisegítés rendszerében” való részvételtől is.

Ma már nem elsősorban a tényleges, vagy a várható hiány vált ki felvásárlási, készletgyűjtési mozgalmakat, hanem a várható áremelés. Ha ugyanis ennek mértéke meghaladja az infláció átlagos mértékét – és erre gyorsuló infláció esetén joggal lehet számítani (az utolsó áremelések mértéke rendre nagyobb az átlagosnál) –, akkor az inflációs veszteség jelentősen mérsékelhető. A készletezéssel (jól tárolható termékek esetén) tehát viszonylag kis kockázattal nemcsak csökkenteni lehet az inflációs veszteségeket, de jelentős haszonra is szert lehet tenni. A készletgyűjtők azonban rendszeresen kiürítenek bizonyos piacokat. Az átmeneti, vagy tartós hiány közepette a vevő elfogadja, sőt elébemege az eladó (rendszerint egy monopolista, akit nem fenyeget importverseny) áremelési törekvéseinek: korrupciós felárral akar a termékhez jutni, majd megfizeti az új, magasabb árat. Az inflációelhárítás szempontjából egyénileg sikeres készletezés is inflációt gerjeszt tehát a gazdaságban.

Elhalasztott beruházások, felújítások, gépbeszerzések...

Utoljára hagytam a háztartások és a vállalatok ismert viselkedését, azt, hogy nemcsak az optimálisnál, de a megengedettnél is hosszabbra nyújtják egy-egy gép, berendezés működési idejét. Itt ugyanis egy kicsit más a helyzet, mint az eddig elemzett tömeges viselkedési formáknál.

A hiánygazdaság időszakához képest nincs lényeges eltérés, és a megfontolások ugyanazok, mint a készletezésnél: inkább vállalni a meredeken növekvő javítási költségeket, mint a „mindennél drágább” működésképtelenséget. Igen erős volt a kényszer: a vállalatnak vagy a háztartásnak nem is volt választási lehetősége, mert

hiába volt rá pénze, egyszerűen nem kapott, nem utaltak ki neki új, hatékonyabb berendezést.

A hiány enyhülte, sőt bizonyos kínálati többlet létrejötte után is a háztartások tömegesen halasztják el a gépek, berendezések cseréjét. Ezt azonban nem lehet inflációhárításnak nevezni, hiszen a halasztás miatt később, végül is drágábban kényszerülnek vásárolni. Itt inkább a likviditás hiányáról beszélhetünk a vállalatok esetében, a pénztelenség kényszeréről, sok háztartásnál pedig az infláció okozta elszegényedés következményeiről. A hatás is többféle. Az elhalasztott kereslet fékezi az áremelkedést, a javítási igények növekedése viszont ezen szolgáltatások piacán hajtja fel az árakat.

Tanulságok

Az infláció elkerülésének a vállalatok, háztartások körében elterjedt, igen egyszerű módszereit vettük sorra. A lista korántsem teljes, hiszen nem esett szó az ingatlanok vásárlásáról, vagy a legújabb fejleményről, az áremelések elleni tömegakciókról. Az inflációkerülés ismertetett módszereit a vállalatok és a lakosság már régen ismeri, mert használta már más célokra, leleményes alkalmazásukban nagy gyakorlatra tett szert. Ezek a magatartásformák valószínűleg azért népszerűek és elterjedtek, mert általuk jelentős társadalmi csoportok sikeresen gyöngítik, sőt ellensúlyozzák az infláció hatásait. Az infláció sebességét azonban az összgazdaság szintjén – a piacváltási módszert kivéve – nem csökkentik, inkább növelik.

A kormánynak az infláció alakulására csak korlátozottan van befolyása. (Ezt jelzi a nem kormányzati módszerek jelenléte és elterjedtsége.) Még kevesebb az esélye a vállalati vagy lakossági inflációellenes harcmodor e formáinak a megváltoztatására.

A POLITIKAI PÁRTOK MEGNYILVÁNULÁSAI A SAJTÓBAN A TAXISBLOKÁD IDEJÉN

Tanulmányunkban arra a kérdésre kerestünk választ, hogyan reagáltak a pártok – amelyek egy évvel korábban még többségükben maguk is mozgalmi jellegűek voltak – a tőlük függetlenül megjelenő, alulról kibontakozó mozgalomra. A politikai pártoknak általában nem könnyű „rákapcsolódnok” egy robbanásszerűen jelentkező társadalmi mozgalomra, mert azoknak egészen más a politikai természete és a politikai rendszerben betöltött funkciója. A pártok a demokratikus politikai rendszerben inkább stabilizálnak, míg a mozgalmak általában dinamizálnak. Párt és mozgalom politikai természetének eredendő ellentéte feloldhatatlan. A pártok is mozgalmakból születnek, de ha létrejöttük után fenn kívánják tartani a mozgalmat, abból általában nem mozgalom, hanem mozgósítás lesz. Egyes pártok belső válságát nem kis részben ennek fel nem ismerése okozta. Ha a pártokon kívül független, autentikus mozgalom keletkezik, akkor a pártok dolga legfeljebb az asszisztencia lehet: a mozgalmaknak maguknak kell kivívniuk intézményesülésüket.

Az alábbiakban az írott sajtó és a televízió közleményeit vizsgáljuk. Elemzésünket tíz újság – *Népszabadság, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszava, Esti Hírlap, Vasárnapi Hírek, Kurír, Esti Hírlap, Mai Nap*, valamint a *Beszélő* különszáma – és a Magyar Televízió 1990. október 26–28. közötti *Híradóinak*, valamint *Ablak* (okt. 26.) és *Napzárta* (okt. 27.) című műsorának áttekintésére alapozzuk. Figyelembe véve az újságok megjelenéséből adódó fáziskésést, vizsgálatunk az 1990. október 27. és 30. között (szombattól keddig) megjelent számokra terjed ki. Az események utólagos értelmezéseivel nem foglalkozunk, mert célunk annak kiderítése volt, hogy miként kommentálták a pártok és a sajtó azon melegében a történeteket. Először a kormánykoalíció, majd az ellenzéki pártok, végül pedig a parlamenten kívüli pártok reakcióit vizsgáljuk.

1. A kormánykoalíció pártjai

Magyar Demokrata Fórum

Az MDF kétféleképpen is érintve volt az eseményekben: egyrészt mint párt, másrészt mint a kormánykoalíció vezető ereje. A kormány magatartását a kritikus napokban a fokozatos hátrálás, a presztízs megőrzésére tett kísérletek, a benzinár-emelést felülvizsgáló döntés halogatása jellemezte. Péntek reggeli sajtótájékoztatóján a kormányzóvivő törvénytelennek nevezte a taxisok akcióját. Kijelentette, hogy

az üzemanyag árának felemelése visszavonhatatlan, de viszonylag szűk körben kompenzációkat biztosítanak. Pénteken délelőtt Horváth Balázs belügyminiszter – egyben miniszterelnökhelyettes – bejelentette, hogy minden törvényes eszközzel helyreállítják a rendet, s a taxisoknak déli 12 óráig szabott határidőt a hidak megtisztítására. Sem cáfolni, sem megerősíteni nem volt hajlandó, hogy a rend helyreállítására bevonják-e a honvédséget is. Horváth másfél óra múltán elállt az erőszak alkalmazásának gondolatától és péntek délutáni televíziós nyilatkozatában már arra kérte a lakosságot, hogy viselje el a terheket. Ezzel egyidőben éjszakáig tartó tárgyalás kezdődött a Munkaügyi Minisztérium és a taxisok képviselői között. A kormány szombat délelőtt kiadott nyilatkozata szerint a tárgyalások megállapodással zárultak, „de a magánfuvarozók nem tudták biztosítani a megállapodás rájuk vonatkozó részének végrehajtását”. A kormány kinyilvánította, hogy a tárgyalásos rendezés híve. Közben ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy az árakat nem állítja vissza, legfeljebb a kompenzációkról hajlandó tárgyalni az Érdekegyeztető Tanácsban. A szombati tárgyaláson nem született megegyezés. A kormány feltehetően azzal számolt, hogy a tiltakozók kifáradnak, s a közlekedési és közellátási nehézségek miatt a velük szimpatizáló tömeg hangulata megfordul. Bod Péter Ákos kijelentette, hogy a „taxisok akciója felelőtlen”, s a kormány nem tárgyalhat zsarolás alatt.

Az MDF és a kormány együttműködését mutatja a vasárnap délutánra megszervezett és a rádióban meghirdetett kormánypárti tüntetés, amelynek részeként a Televízió előtt tüntető kormánypárti tömegnek Lezsák Sándor felolvasta Antall József „személyes üzenetét” arról, hogy „egy új nagykoalíció”, vagyis az „SZDSZ, az MSZP és az MSZMP bizonyos rétegei szervezték a barikádokat, s állják el a jövőbe vezető utat” (*Magyar Nemzet*, 1990.okt.29.; *Pesti Hírlap*, 1990. okt.29.). A kormánypárti tüntetőket a miniszterek és államtitkárok kitörő örömmel üdvözölték, s velük mind a Parlament, mind pedig a Munkaügyi Minisztérium előtt személyesen kapcsolatba léptek. Ugyanakkor még vasárnap délután kiadtak egy nyilatkozatot, amelyben arra hívták fel az állampolgárokat, hogy „ne folyamodjanak olyan módszerekhez, amelyeket a törvényes rend megbontói alkalmaznak” (*Népszabadság*, 1990. okt.29.). Ezzel a felhívással a kormány lehetőséget teremtett magának arra, hogy adott esetben elhatárolja magát az MDF kormánypárti tüntetőitől. A megállapodást követő vasárnap esti nyilatkozatában Antall József kijelentette, hogy vállalja a megegyezést, mert bár az áremelés szükségességével mindenki egyetértett, „vitathatatlan, hogy a döntés során következtek el hibákat” (*Népszabadság*, 1990. okt. 29.).

Az MDF mint párt helyzete azokban a napokban meglehetősen ellentmondásos volt: egyrészt elégedetlen volt saját kormányával, másrészt viszont szolidaritást kellett vállalnia vele, hiszen a tiltakozók a kormányon keresztül az MDF-et is támadták. Ez a kettősség tükröződött az MDF elnökségének pénteki nyilatkozatában, mely megállapította, hogy a válságos helyzetért „felelősség terheli a kormányt, mert az elkerülhetetlen gazdasági intézkedéseket nem kellő egyeztetés után és nem kellő körültekintéssel hozta nyilvánosságra”, ám a normális rendet felborító fuvarozókkal szemben a kormány a „jogállamiság és a törvényesség talaján áll”, s „ehhez az MDF elnöksége minden támogatást megad” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Hasonló szellemű interjút adott Bethlen István a *Híradónak*, amelyben kétszer is

fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a taxisok „megszállták az ország stratégiai-
lag fontos pontjait” (*Híradó 1.*, 1990. okt. 26.). Az MDF parlamenti frakciója egy
nappal később foglalt állást: érthetőnek tartotta az áremelés negatív fogadtatását,
és az új benzinár fenntartása mellett kompenzációk biztosítását javasolta. Ugyan-
akkor csodálkozását fejezte ki, hogy az „SZDSZ és az MSZP teljes közösséget vál-
lalt a magánfuvarozók akciójával”, ezzel elhagyva az alkotmányosság talaját (*Mai
Nap*, 1990. okt. 20. és *Híradó 2. és 5.*, 1990. okt. 27.). Új elem volt az MDF frakció
állásfoglalásában, hogy leszögezte: „a konfliktus tárgyalások útján történő rendezé-
sét szorgalmazzuk”, azaz „nem szorgalmazunk semmiféle erőszakos megoldást, de
elengedhetetlennek tartjuk a törvényes rend mielőbbi helyreállítását”. A nyilatko-
zat külön köszönetet mondott a „vasutasoknak, a pékeknak, a henteseknek, a bol-
ti eladóknak, a tömegközlekedés dolgozóinak és mindenki másnak, hogy végzik a
dolgukat” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 28.). Az MDF jogi bizottsága külön közlemény-
ben sorolta fel azokat a Btk-ba ütköző „bűncselekményeket és bűnöket”, amelyeket
a demonstráció résztvevői elkövettek. Ezen túlmenően megállapította, hogy „bizo-
nyos pártok cselekvése [...] vészesen közel került ahhoz, hogy az állami rend ellen
a közrend súlyos megzavarásával történő lázadás pártolásának minősüljön” (*Beszé-
lő*, 1990. okt. 28.). Mivel pedig az egyesülési jog gyakorlása nem valósíthat meg
bűncselekményt, e bűnös akciót támogató pártokat „a bíróság az ügyész keresete
alapján feloszlathatja” – figyelmeztetett az MDF jogi bizottsága.

Habár az MDF elnöksége és parlamenti frakciója a válság során csak egyszer-
egyszer foglalt állást, az MDF politikusai külön-külön viszonylag sokat szerepeltek
a sajtóban. Dénes János képviselő úgy vélekedett, hogy igaz, „az áremelés drasztik-
us volt, de nem történhetett másként” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Csurka Ist-
ván elismerte, hogy a kormány hibázott, de az „átalakulás árát meg kell fizetni”.
Kijelentette, hogy a „taxisok lázadása törvénytelen, mögötte ellenforradalmi erő áll”
(*Népszabadság*, 1990. okt. 27.). Fílló Katalin elnökségi tag „terrorakciónak” nevez-
te a tiltakozást, amely „tízmillió magyar állampolgárt ejtett túsul” (*Pesti Hírlap*,
1990. okt. 28.). Az MDF többi politikusa támadta Göncz Árpád köztársasági elnök
pénteki nyilatkozatát, s javasolta a kormánynak az áremelés felfüggesztését, a ta-
xisoknak pedig az útakadályok megszüntetését. Kónya Imre szerint Göncz beavat-
kozott a kompromisszumteremtő kísérletbe, holott „a kormány maximális toleran-
ciát tanúsított, amikor nem oszlatta szét a tüntetőket” (*Népszabadság*, 1990. okt.
29.). Keményebben fogalmazott Csengey Dénes, aki szerint „Göncz, túllépve hatás-
körét, gyakorlatilag a taxisokat támogatta, s szinte egy kész megállapodást robban-
tott fel” (*Magyar Hírlap*, 1990. okt. 29.). Bíró Zoltán „elhamarkodottnak” minősítet-
te az elnök felhívását (*Népszava*, 1990. okt. 29.), a legmesszebbre azonban Bégány
Attila merészkedett, aki szerint Göncz „felrúgta a megegyezést, ő a felelős a válság
eszkálálódásáért” (*Beszélő*, 1990. okt. 28.).

Míg az MDF kormánypolitikusi tartózkodtak az elnök bírálásától, a „mozgal-
mi” politikusok nem mondtak le erről, s többségük (Lezsák, Bégány, Gyarmati) ak-
tív szerepet vállalt az általuk spontánnak minősített vasárnapi, kormánypárti tü-
ntetés levezénylésében. Míg a szombati, az MDF XI. kerületi alapszervezete által
meghirdetett tüntetést a *Híradó* stábjá kitüntetetten kezelte és szinte kivétel nél-
kül minden egyes adásban tudósított róla (*1., 3., 4. és 5. Híradó*, 1990. október 27.),
addig a másnapi, több ezer embert mozgó megmozdulásról csak a TV2 *Hírek* mű-
sora számolt be utólag.

Vasárnap Kónya Imre „mi vagyunk a nép” felkiáltással köszöntötte a kormánypárti tüntetőket (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.), s egy másik nyilatkozatában nehezményezte, hogy „az SZDSZ és az MSZP a törvénytelen akció oldalára állt” (*Népszabadság*, 1990. okt. 29.). Ezt hangoztatta Bíró Zoltán is, amikor bírálta Kis Jánost, az SZDSZ elnökét, hogy a megmozdulásból pártpolitikai kérdést csinált. Ugyanakkor kritizálta a kormányt, mert a tervezett áremelésről nem tájékoztatta az MDF-et, s leszögezte, hogy a kormánynak „változtatnia kell a stílusán és a módszerein” (*Népszava*, 1990. okt. 29.). A megegyezés utáni első parlamenti ülésen Kónya Imre frakcióvezető üdvözölte, hogy a válság erőszak nélkül fejeződött be, bírálta a kormányt, amely „egy népszerűtlen intézkedést rosszul készített elő”, s leszögezte, hogy bár „a demonstráció törvénytelen volt”, a „kormánypárti tüntetők az alkotmányosság védelmében mutattak kiutat” (*Népszabadság*, 1990. okt. 30.). Az MDF pártpolitikusi viszonylag későn ismerték fel a tiltakozó mozgalom társadalmi méreteit, megkísérelték kriminalizálni (lásd az MDF jogi bizottságának már említett állásfoglalását, s a „törvénytelenység” gyakorlati hangoztatását), illetve az elrenzék aknamunkájának tulajdonítani a megmozdulást (lásd a Lezsák által felolvasott Antall-üzenetet és Csurka nyilatkozatát). Többségük érthetőnek tartotta az emberek elégedetlenségét, de törvénytelennek és elítélendőnek az elégedetlenség kifejezésének módszereit.

Független Kisgazda Párt (FKgP)

Elsőként Gyóriványi Sándor kisgazda munkaügyi miniszter értékelte a válságot pénteken délután. A probléma gyökerét abban látta, hogy „nálunk a kocsinhasználat státuszszimbólum lett, miközben Nyugat-Európában mindenütt a biciklihez térnek vissza”. Reményt látott a megegyezésre, mert ő Márkushegyen is megállapodásra jutott a bányászokkal, „pedig ott nem benzinfurikázásról volt szó, mint a tömött Budapesten” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.). Nagy Ferenc József földművelésügyi miniszter, az FKgP elnöke szerint az, „hogy a demonstrálók már a saját megbízottjuk által aláírt megállapodást sem fogadják el, azt bizonyítja, hogy itt egy jól átgondolt és megszervezett puccskísérletről van szó”. A Kisgazdapárt fenn akarja tartani a kormánykoalíciót, „ugyanakkor a kormány és saját mulasztásának” tartja, hogy nem számoltatták el azokat, akik ide juttatták az országot, mert így „a mi kormányunkban csapódott le az elmúlt negyven év minden gondja-baja, amiért nem minket terhel a felelősség” – nyilatkozta Nagy Ferenc. A benzinárakat valóban magasnak tartotta és hangoztatta, hogy kompenzációra kell törekedni (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

Egészen más hangot ütött meg Torgyán József, a párt parlamenti frakciójának vezetője, aki szerint „a kormány túllépett a tűrőképesség határán”, amikor a koalíciós frakciók megkérdezése nélkül döntött. „Ezt a pártállami módszert megengedhetetlennek tartom”, szögezte le, s hozzátette, hogy ha a kormány erőszakkal akarná megtisztítani az utakat, „akkor én is kiállnék egy hídfőhöz: tisztítsák meg tőlem is az országot!” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

Az FKgP PB a válság alatt egy ízben – szombaton – foglalt állást. Hangsúlyozta, hogy a rend helyreállítása az elsődleges cél. „Veszélyes politikai manővernek”

tartotta, hogy a tiltakozást „egyes erők saját céljaik érdekében megpróbálták kihasználni”. Leszögezte, hogy az elégedetlenség kirobbanásának valódi oka a „teljes rendszerváltás elmaradása”. Továbbra is ragaszkodott a koalíció fenntartásához, s bár nem egyhangúlag, de kinyilvánította, hogy a koalícióból nem kíván kilépni (*Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.; *Népszava*, 1990. okt. 29.; 2. és 5. *Híradó*, okt. 27.).

A válság után a parlamentben a kisgazda frakció nevében – a tiszteletbeli tagjává nyilvánított Torgyán helyett – Vincze Kálmán vonta meg a válság mérlegét. A krízis okát ő is a teljes rendszerváltás elmaradásában látta, amelynek szerves részét képezte volna a földtörvény elfogadása. Sürgette, hogy a kormány kezdeményezzen törvényt a szociális partnerségről (*Népszabadság*, 1990. okt. 30.).

A Kisgazdapárt mozgalmi szárnya lényegesen közelebb állt a tiltakozókhoz, mint az ellentüntetést szervező MDF-politikusok, de a kisgazda miniszterek magukévá tették a kormány irányvonalát. A PB állásfoglalása olyan kompromisszum volt a két szárny között, amely csak a válság „végső okával” és a párt kormányzati szándékaival foglalkozva, kerülte az események bármiféle minősítését. A Kisgazdapárt legfelső vezetése valójában nem foglalt állást a tiltakozó mozgalommal kapcsolatban.

Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP)

A KDNP a válság során két elnökségi állásfoglalást fogadott el, s a többi frakció vezetőjéhez hasonló publicitást kapott Füzessy Tibor hétfői parlamenti felszólalása is. Legelőször Birkás János nyilatkozott szombaton délelőtt, „felelőtlen akciónak” nevezve a demonstrációt, miközben – paradox módon – megvédte a taxisokat. „Jelenleg is vannak taxis barátaim. Tudom, akik a kenyérüket féltik, már nem részesei ennek a felelőtlen akciónak” – hangzott a nyilatkozat (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

A KDNP elnökségének szombat délután kiadott felhívása nem foglalkozott az események politikai értékelésével: „Kérünk benneteket – halottak napja közeledik, békesség legyen!” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.). Ezt a nyilatkozatot úgy is értékelhetjük, mint egy politikai párt szereptévesztését: ezt a felhívást, ebben a stílusban akár a püspöki kar is megfogalmazhatta volna. Az elnökség vasárnap délutáni nyilatkozata már határozottabb volt, s az alkotmányos rend betartására hívott fel, a párt helyét a kormánykoalíció mellett jelölve ki: „A törvénytelen eszközök igénybevétele egyelőre beláthatatlan károkat okoz a Magyar Köztársaság nemzetközi presztízsének. Felelőtlennek tartunk minden olyan politikai erőt, amely a törvénytelen érdekérvényesítés [...] pártjára állt.” A nyilatkozat ugyanakkor – még az MDF állásfoglalásától is eltérően – egy szót sem ejtett a kormány felelősségéről (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.). A KDNP nyilatkozata a televízióban nem hangzott el.

Hétfői parlamenti beszédében Füzessy Tibor a mindkét oldalon eluralkodott félelemről beszélt, majd tanulságként azt vonta le, hogy „a tömegek életébe, sorsába és zsebébe nem lehet benyúlni” úgy, hogy a kormány „azt megelőzően nem törekszik a megértés elérésére” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 30.).

Füzessy rámutatott, hogy az úttorlaszokban „számos olyan állampolgári csoport akarata fejeződött ki, akik már régen nem foglalkoztak a választásokkal, mert egyik parlamenti pártban sem bíznak”. A kormánykoalícióról szólva megjegyezte, hogy „egy esetleges kigazda kilépés esetén” felértékelődne a KDNP szerepe (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 30.).

A KDNP tehát az első napokban – tudatosan vagy sem – kívül maradt az eseményeken; első nyilatkozatában az emberiségre apellált. Vasárnap délutánra azonban egyértelműen elkötelezte magát a kormánykoalíció oldalán, s a megmozdulást „felelőtlennek” tartotta. A párt csak a megállapodást követően tett óvatos, a kormányt bíráló megjegyzéseket, s mutatott bizonyos megértést a taxisok motivációja iránt, de magáról az akcióról továbbra is elítélően nyilatkozott.

1. táblázat: A kormánypártok megnyilvánulásai

	MDF		FKgP		KDNP		Összesen		Összesen
	újság	TV	újság	TV	újság	TV	újság	TV	
Testület	13	9	3	1	6	—	22	10	22
Egyéni	40	2	11	1	10	1	61	4	65
Összesen	53	11	14	2	16	1	83	14	97
Összesen	64		16		17		97		

A leggyakrabban szerepelt:

Kónya I. (6)

Vincze K. (5)

Füzessy T. (7)

Palotás J. (4)

Torgyán J. (3)

Csengey D. (4)

Összefoglalva: az események megítélésében a kormánykoalíció pártjai nem képviseltek egységes álláspontot. A legnagyobb megosztottság a helyzetértékelés tekintetében a kigazdáknál mutatkozott. A kormány magatartása az erőszakos közbelépéstől a tárgyalásos rendezés elfogadásáig mozdult el. Az MDF egyrészt megragadta az alkalmat a kormány bírálatára, másrészt egyes kérdésekben a kormány támogatására mozgósító módszereket alkalmazott. Miközben tehát bizonyos pontokon kétségtelen ellentét mutatkozott a kormány és az MDF-vezetés között, a lényeges kérdésekben inkább bizonyos munkamegosztást tapasztalhattunk: az MDF mozgalmi szárnya mondta ki azokat a követeléseket, amelyekre az MDF-vezette kormány nem vállalkozhatott.

A KDNP a válság kezdetén igyekezett távol tartani magát az eseményektől, feltehetően azzal a céllal, hogy a válságból adódó negatív hatások ne őt, hanem nagyobb koalíciós partnereit ériék. Amikor azonban politikai állásfoglalásra szánta el magát, a Kigazdapártnál lényegesen szilárdabb koalíciós partnernek bizonyult. A kormánykoalíció esetleges felbomlása a kritikus napokban a sajtóban komolyan nem vetődött fel.

2. Az ellenzéki pártok

Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)

Az SZDSZ mint a legnagyobb ellenzéki párt kulcsszerepet töltött be a taxisblokáid idején.

Péntek délelőtti állásfoglalásában az SZDSZ ügyvivői testülete felhívott „minden szabad demokrata szervezetet, hogy támogassa a békés tiltakozó mozgalmat, valamint a közellátás és a közrend fenntartását” (1. *Híradó; Magyar Hírlap*, 1990. okt. 27.). A testület elítélte, hogy a „kormány erőszak alkalmazását helyezte kilátásba” (*Pesti Hírlap*, okt. 29.).

Az SZDSZ véleménye szerint „a kormány bebizonyította, hogy nem tud mit kezdeni a romló életkörülmények miatti társadalmi tiltakozással. Az országnak haladéktalanul felkészült, a lakosság bizalmát megszerezni képes kormányra lenne szüksége” (*Kurír*, 1990. okt. 27.).

A párt vezetői azokban a napokban kétszer tartottak sajtótájékoztatót: először pénteken, majd vasárnap délután. Kis János pártelnök szerint „a kormány bűnös hibát követett el, amikor erőszakkal fenyegetőzött a taxisok tiltakozó akciója látán. Ez a kormány nem alkalmas arra, hogy az országot kivezesse a súlyos válságból”; „a kormány voltaképpen politikailag megbukott” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.). A pártelnök leszögezte, hogy a kormány elmulasztotta nyíltan feltárni az ország gazdasági helyzetét, alig tett valamit a privatizálás és a piac liberalizálása terén, nincs kapcsolata a társadalommal, s tökéletesen félreérti a helyzetet, amikor egy törpe kisebbség megmozdulásának nyilvánít egy olyan tiltakozást, amelyben „az ország Záhonytól Hegyeshalomig megmozdul” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 27.). Kis úgy vélte, hogy a kormányt a gazdasági és a belügyi posztokon át kell alakítani. Pető Iván frakcióvezető a válság megoldására két lehetőséget jelölt meg: az ár-emelési döntés visszavonását, illetve a kormány átalakítását, az utóbbinál nem zárva ki egy új kabinet felállítását sem (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 27.). A pénteki SZDSZ-állásfoglalást és nyilatkozatokat a kormánypártok politikusai úgy értékelték, hogy a legnagyobb ellenzéki párt megvédte a taxisokat, s ezzel lelépett az alkotmányosság talajáról. A kormánypárti tüntetők egyenlőségjelet tettek a taxis-megmozdulás és az SZDSZ közé, s ezt a vélekedést osztotta Nagy Ferenc József, a Kisgazdapárt elnöke, valamint Antall József is a kormánypárti tüntetőkhöz intézett üzenetében. Egy későbbi interjújában Horváth Balázs belügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy az SZDSZ-állásfoglalás hatására állt el az erőszakos rendteremtéstől: „Először nem tudtam, hogy politikai erők is állnak a tiltakozók mellé, ezért közöltem péntek délelőtt, hogy mindenféleképpen rendet kell csinálni. Amikor tisztává vált számomra, pénteken fél 12 felé, mi a helyzet, akkor rögtön leállítottam a rendőrséget. Azt mindenféleképpen el akartuk kerülni, hogy politikai erők csapjanak össze a magyar rendőrséggel” (idézi Szakonyi Péter [szerk.]: *A taxisblokáid*. Budapest, Haas és Singer, 1990, 18.).

Az SZDSZ vezetői a péntek délutáni sajtótájékoztatón a kormány átalakításának követelményét tágan fogalmazták meg, nyitva hagyva az utat bármilyen új megoldás előtt. Minimális követelésük a megnevezett miniszteri posztok betöltőinek a távozása volt, de azzal is számoltak, hogy adott esetben a kormánykoalíció is

megváltozhat. Pénteki nyilatkozatában Kószeg Ferenc képviselő azt követelte, hogy „mondjon le a kormány, legyen új koalíció” (*Népszava*, 1990. okt. 27.). A későbbi megnyilvánulások viszont már a kormány átalakításának szűkebb értelmezése felé tolódtak el. Tamás Gáspár Miklós péntek esti nyilatkozatában „új MDF-kormányról” beszélt (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.). Haraszti Miklós pedig szombat délután – miközben sürgette az érintett miniszterek távozását – gyakorlatilag kizárta a nagykoalíció lehetőségét (*Mai Nap*, 1990. okt. 28.). Pető Iván szombat esti nyilatkozatában szintén szükségesnek tartotta a kifogásolt miniszterek leváltását, de több megoldási lehetőséget nem vetett fel (*Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.).

Szombat délutánra az SZDSZ vezetése – miközben fenntartotta, hogy a taxis-megmozdulás esetében nem lehet törvénytelenségről beszélni – már a válság mielőbbi békés rendezésének követelményét állította előtérbe (2. és 5. *Híradó*: SZDSZ felhívás, 1990. okt. 27.). Vasárnapi sajtótájékoztatójukon Kis János kijelentette, hogy „ez az utolsó pillanat a békés, tárgyalásos rendezésre”. A feszültség már csökkenőben volt, de az MDF „kormánypárti tüntetésre mozgósított a rádión keresztül”. Kis felszólította a szabad demokratákat, hogy őrizzék meg a provokációtól, a bármiféle ellentüntetés szervezésétől (TV2 *Hírek*, 1990. okt. 28.; *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.). Pető Iván egyes MDF-es politikusok támadásával szemben védelmébe vette Göncz Árpád köztársasági elnököt. Pető azt is kijelentette, hogy az „SZDSZ nem kíván bizalmatlansági indítványt benyújtani a kormány ellen, erre a konstruktív bizalmatlansági intézmény miatt egymagában nem is lenne lehetősége” (*Népszabadság*, 1990. okt. 29.).

A kormánypárti tüntetés idejére tehát az SZDSZ már nem elsősorban a taxisokkal való szolidaritást, hanem a mielőbbi békés rendezés szükségességét hangoztatta, s azzal, hogy elzárkózott a konstruktív bizalmatlansági indítvány benyújtásának lehetőségétől, s nyilatkozatai szerint más pártokat sem kerest meg ez ügyben, egyértelművé tette, hogy nem kívánja a kormány megbuktatását.

Pető Iván hétfői parlamenti beszédében azt emelte ki, hogy a parlamenti választásokat követő hónapokban megrendült a társadalomnak a változásokba és a kormány szavahihetőségébe vetett hite (*Népszabadság*, 1990. okt. 30.). Szerinte a bizalom visszaszerzésére csak egy „alapos kormányátalakítás” adhatna esélyt (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 30.).

Azáltal, hogy az SZDSZ a tiltakozó megmozdulás mellé állt, a jelentős társadalmi csoportok és a politikai hatalom között feszülő ellentétet a kormány–ellenzék dimenzióba helyezte át, és a társadalmi tiltakozást mint az ellenzéki erők támogatását próbálta politikailag kanalizálni. Adott esetben ezzel elejét vette annak, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a tüntetőkkel szemben, s így jelentősen hozzájárult a válság békés rendezéséhez. A tiltakozás azonban – mivel bizonyos fókig nemcsak a kormány, hanem az egész politikai establishment ellen irányult – mélyebb volt annál, semhogy kifejezhető lett volna kormány és ellenzék politikai metszetében. Maguk a tiltakozók sem értettek egyet azzal, hogy akciójuk ebbe a politikai dimenzióba kerüljön. Mindez persze elvi kifogás egy olyan helyzetben, amikor – erős érdekvédelmi szervezetek híján – feltételezhető, hogy ez a beavatkozás tette elkerülhetővé a vérontást. Nem tudhatjuk, hogy az SZDSZ vezetése mérlegelte-e ezeket a szempontokat, amikor aktívan a tiltakozó mozgalom mellé állt. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy a magyar politikai rendszer érdekképviseleti intézménye-

inek hiányosságait helyesen mérte fel. A politikai válság első napján védőernyőt nyújtott a mozgalomnak, s ezzel voltaképpen inkább érdekképviseleti szervezetként, mint pártként viselkedett. Valódi szerepéhez akkor talált vissza, amikor – látván az autentikus érdekképviselések megerősödését – lemondott arról, hogy a mozgalom követeléseit saját politikai követeléseként fogalmazza meg.

Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ)

A válságos napokban a FIDESZ vezetése két ízben bocsátott ki testületi állásfoglalást: pénteken délután az Országos Választmány, szombaton este pedig a Választmány és a parlamenti frakció közösen adott ki nyilatkozatot.

A nyilatkozat leszögezte az Antall-kormány felelősségét, megállapította, hogy „míg a belügyminiszter egy szűk elit akciójáról beszél és a rendőrséggel fenyegetőzik, megmozdult az ország. A társadalom nemcsak egy meggondolatlan áremelés ellen tiltakozik, hanem a hazugságok politikája ellen is. Úgy érzi, hogy az új rendszer kormánya éppen úgy politizál, mint elődei: a társadalom feje fölött”. A FIDESZ „túrheteritánnak” tartotta, hogy tárgyalás helyett az utcára terelik a konfliktusokat, s elutasított mindenfajta erőszakot. „Tiszteletben tartjuk és támogatjuk mindenkinek azt a jogos igényét, hogy elégedetlenségét az állampolgári engedetlenség bevált módszereivel juttassa kifejezésre” – szögezte le a választmányi nyilatkozat –, de „aggódását” fejezte ki azokért is, akiket a blokádnak vétkesen sújt: „Megállapítjuk, hogy a kormány felelőtlen politikája azt érte el, ami a legkevésbé kívánatos: olyan társadalmi csoportokat állított szembe egymással, amelyek egyike sem felelős a kialakult helyzetért. Elvárjuk, hogy a történelemből a kormány vonja le a megfelelő politikai és személyi következtetéseket” (1. *Híradó*, 1990. okt. 26.: interjú Fodor Gáborral; *Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). A FIDESZ nyilatkozata – az MSZP-vel párhuzamosan – elsőként nevezte állampolgári engedetlenségnek a tiltakozó megmozdulást.

Ha összevetjük az SZDSZ és a FIDESZ nyilatkozatait, meglepő következtetésekre juthatunk. Mindkét párt társadalmi méretű mozgalomnak tekintette a tiltakozást. Mindkét párt elutasította az erőszak alkalmazásának lehetőségét. Mindkét párt jogosnak tartotta és támogatásáról biztosította a tiltakozó mozgalmat. Ha az MDF jogászai szerint az SZDSZ lelépett az alkotmányosság talajáról, akkor megtette ezt a FIDESZ is. Mi lehet az oka mégis annak, hogy míg a FIDESZ magatartása a kormánypártok megbecsülésével találkozott, addig az SZDSZ-t a válság egyik bűnbakjának kiáltották ki? Lényegében egyetlen különbség: míg a FIDESZ a kormányra bízta, hogy a történelemből vonja le a megfelelő politikai és személyi következtetéseket, az SZDSZ állásfoglalása egy új kormány felállításának lehetőségét is sejtette. Az MDF politikusai tehát reakciójukban nem annyira az alkotmányosságot féltették, mint inkább kormányzati hatalmukat. Ugyanakkor az SZDSZ nyilatkozata még pénteken déli 12 óra előtt született – tehát az erőszakos kormányzati fellépés szándékát keresztezte –, a FIDESZ állásfoglalása viszont csak péntek este fogalmazódott meg, amikor már a kormány letett az erőszak alkalmazásának szándékáról. A kormány úgy érezhette, hogy az SZDSZ beleavatkozik a kibontakozó társadalmi mozgalomba, új kormányt akar, tehát közvetlenül fenyegeti a fenn-

állót; míg a FIDESZ nyilatkozata az érintettekre bízta a válság megoldását, a politikai következmények levonását.

A FIDESZ politikusai közül elsőként Deutsch Tamás nyilatkozott, szombaton délelőtt. Göncz Árpád felhívását megfelelő tárgyalási alapnak minősítette a felek számára, s a válság gyors megoldása szempontjából három feltételt emelt ki: (1) „folyamatos tárgyalások legyenek a kormány és a demonstrálók között”, (2) „semmiféle erőszakos megoldáshoz ne folyamodjanak”, (3) „a demonstráció szervezői a résztvevőket képesek legyenek irányításuk alatt tartani” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

A FIDESZ szombat este megfogalmazott közös választmányi és frakciónyilatkozata – a többi ellenzéki párt politikai mozgásirányával egyezően – nem a feszültségek élezésére, hanem csökkentésére helyezte a hangsúlyt. Ez a nyilatkozat már nem tért ki részletesen a kormány bírálataira. Mindössze azt állapította meg, hogy „a kormány az áremelés előtt és után hibát hibára halmozott”, és nem minősítette a tiltakozó mozgalmat sem. Felhívta a FIDESZ tagjait, a blokád szervezőit és résztvevőit és „az ország minden polgárát”, hogy „azokat az erőket támogassák, amelyek a válság következményeinek mérséklésére, az indulatok csillapítására törekcszenek” (3. és 6. *Híradó*, 1990. okt. 27.; *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.).

Rockenbauer Zoltán tájékoztatta a sajtót, hogy az SZDSZ-szel és az MDF-fel folytatott tárgyalásokon nem merült fel a FIDESZ kormányba lépésének eshetősége (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.), bár egy korábbi nyilatkozatában Fodor Gábor nem zárta ki egy esetleges nagykoalíció lehetőségét (*Mai Nap*, 1990. okt. 29.).

Hétfői parlamenti beszédében Orbán Viktor frakcióvezető kijelentette, hogy „a kormány hazudott”, először akkor, amikor az áremelés előtti napon még tagadta a tervezett intézkedést, másodsor pedig akkor, amikor ezt a világsziaci árak emelkedésével indokolta, holott valójában az államháztartás hiányait akarta fedezni (*Népszava*, 1990. okt. 30.). A be nem jelentett kormánypárti tüntetéssel szerinte „a kormány nemcsak az erkölcsi, de a jogi alapját is elvesztette annak, hogy akár a blokád résztvevőit, akár az őket támogató politikai erőket az alkotmányosság talajáról való letéréssel vádolja” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 30.). Úgy vélte, hogy a válság mindkét félre nézve tanulságokkal szolgál, de a konzekvenciák levonása elsősorban a kormány feladata. Ezeket a gondolatokat erősítette meg Fodor Gábor a FIDESZ hétfői sajtótájékoztatóján (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 30.).

Magyar Szocialista Párt (MSZP)

Az MSZP-nek a válság során kiadott két állásfoglalását ugyan idézték a lapok és a televízió is, de egyiket sem közölték teljes terjedelmében. A szocialisták „megdöbbenésüknek” adtak hangot az áremelés miatt, s „a lépés indoklását önkényesnek és elfogadhatatlannak tartották”. Hangoztatták, hogy ez nem tekinthető „a kiváltságosokra rótt tehernek”, mert a döntés több mint egymillió családot érint, a „fogyasztói árszínvonal minimum 4–6 százalékos emelkedéséhez vezet”, s „oly mértékben gyorsíthatja föl az inflációt, hogy az teljesen kezelhetetlenné válik”. Kiemelték, hogy a kormány elmulasztotta „a demokratikus rendszerekben szokásos” érdekegyeztetést, s a taxisok által folytatott tiltakozás és az azt érzékelhetően kísérő szimpátia „intő jel kell legyen a kormány számára” (1. *Híradó*, 1990. okt. 26.: in-

terjú Szekeres Imrével; *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 27.). Békesi László korábbi pénzügyminiszter pénteki nyilatkozatában szintén a probléma gazdasági vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt, s a benzináremelést „olyan végig nem gondolt, kiragadott, egyedi intézkedésnek” nevezte, „amely egyetlen koncepcióba sem illik”. Bírálta a kormányt, amely nem tájékoztatta az országgyűlést a költségvetés hiányának tervezett csökkentéséről és kijelentette, hogy „puccsszerűen nem szokás költségvetési intézkedéseket hozni” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

A tiltakozó mozgalom első szocialista párti értékelését Polgár Viktor szövegadó adta, aki „polgári engedetlenségi mozgalomnak” nevezte az akciót, s reményét fejezte ki, hogy „a kormány mellőzni fogja az erőszakos lépéseket, illetve az akció vezetői is megmaradnak a békés tiltakozás eszközei mellett” (*Népszava*, 1990. okt. 27.). Szombat délelőtti nyilatkozatában Szekeres Imre, a párt országos titkára úgy vélte, hogy „a válságot csak politikai eszközökkel lehet megoldani”. Hangsúlyozta, hogy „a szocialisták egyetértenek a köztársasági elnökkel és támogatják javaslatát”, sőt, szerintük „megnyugtató megoldást csak az adhat, ha a kormány a köztársasági elnök álláspontjának megfelelően intézkedik”. Szükségesnek tartotta, hogy „a kormány azonnali hatállyal függessze fel az intézkedést”, az akció „mentes maradjon a politikai szélsőségektől” és a politikai erők dolgozzanak ki egy „gazdasági válságkezelő programot” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

Szombat este Katona Béla a párt parlamenti frakciójának titkára úgy nyilatkozott, hogy az „MSZP egyelőre nem tervezi bizalmatlansági indítvány betervezését”, mert „a válságot a jelenlegi kormánynak kell megoldania”. Sürgette, hogy fogadják meg az ő korábbi, október 11-i indítványukat, „amely a válság elmélyülését hatpárti egyeztetésekkel és az érdekképviseleti szervek bevonásával kívánja megelőzni” (2. és 5. *Híradó*, 1990. okt. 27.; *Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.).

Az MSZP egyébként a rendkívüli helyzet ellenére vasárnap megtartotta országos tanácskozását. Az ezt követő sajtótájékoztatón Horn Gyula leszögezte, hogy „a benzináremelés mértéke és módja elfogadhatatlan”, ám hozzátette, hogy „talán az MSZP volt az egyetlen ellenzéki párt, amely nem követelte a kormány lemondását, abból kiindulva, hogy az nem oldja meg a helyzetet” (*Magyar Hírlap*, 1990. okt. 29.). Mint láttuk, nyilvánosságra hozott hivatalos állásfoglalásai alapján sem a FIDESZ, sem az SZDSZ nem követelte a kormány egészének távozását. Tény viszont, hogy az MSZP csak a politikai tanulságok levonását sürgette, a személyi konzekvenciák kérdését nem vetette fel.

Szombati nyilatkozatában a Szocialista Párt közeledett a kormányhoz annyiban, hogy deklarálta: „támogatja a kormány kompromisszumos javaslatait, természetesen a megfelelő garanciákkal”. Megvédte viszont Göncz Árpádot, akinek „joga és kötelessége volt javaslatot tenni”, és visszaautasította az MDF által felvetett „felelősségre vonás bármilyen formáját bármely párt állásfoglalásáért, magatartásáért” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.).

Az MDF-nyilatkozat állításaival szemben az MSZP nem állt a tüntetők mellé, egyetlen megjelent állásfoglalásában sem nevezte azt jogosnak és támogatandónak, bár a *Pesti Hírlap* tett erre célzást (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Megállapította a kormány felelősségét, de még személycserét sem követelt. Politikai megfontolások vezették tehát az MDF és a kormány politikusait, amikor ellenségképükben az SZDSZ mellett nem a FIDESZ-t, hanem az MSZP-t tüntették fel. Céljuk az ellen-

zék megosztása és a kommunista múltra apelláló búnbakképzés lehetett. Az „SZDSZ–MSZP–MSZMP nagykoalíció” képének felidézésével mozgósítani lehetett a kormánypárti tüntetőket.

A válság elmúltával az MSZP vasárnap esti nyilatkozatában üdvözölte a megszületett kompromisszumot és leszögezte, hogy a jövőben „biztosítani kell, hogy gazdasági és szociális döntések ne születhessenek az érintett érdekképviselői szervek érdemi részvétele nélkül” (*Népszabadság*, 1990. okt. 29.).

2. táblázat: Az ellenzéki pártok megnyilvánulásai

	SZDSZ		FIDESZ		MSZP		Összesen		Összesen
	újság	TV	újság	TV	újság	TV	újság	TV	
Testület	4	3	5	2	7	2	16	7	23
Egyén	39	2	21	2	12	2	72	6	78
Összesen	43	5	26	4	19	4	88	13	101
Összesen	48		30		23		101		

A leggyakrabban szerepeltek:

Pető I. (10)	Orbán V. (8)	Horn Gy. (6)
Kis J. (8)	Fodor G. (7)	Polgár V. (2)
Haraszti M. (3)	Deutsch T. (2)	Pál I. (2)

Összefoglalva a parlamenti ellenzéki pártoknak a válság alatt tanúsított magatartását, a következőket állapíthatjuk meg:

– Egyik parlamenti ellenzéki párt sem határozta el magát a tüntetőktől, az SZDSZ és a FIDESZ a tüntetést jogosnak és támogatandónak ismerte el, bár a FIDESZ nyilatkozata visszafogottabb hangvételű volt. Annak ellenére, hogy az MSZP elsőként kiadott nyilatkozatai elsősorban a válság gazdasági okaival és az áremelés gazdasági következményeivel foglalkoztak, mindhárom párt hangsúlyozta, hogy politikai válságról van szó, amely politikai megoldást kíván.

– Mindhárom párt elutasította az erőszakalkalmazás lehetőségét.

– Első nyilatkozatában mindhárom párt elsősorban a helyzet definiálásával, okainak és következményeinek a mérlegelésével foglalkozott (emellett az SZDSZ a tüntetők konkrét támogatására hívta fel tagszervezeteit), második nyilatkozatában pedig mindhárom a rend mielőbbi, békés visszaállítására szólított fel.

A társadalomhoz való viszonyukat tekintve az ellenzéki pártok különféle módon viselkedtek. Az SZDSZ elkötelezte magát a tiltakozó mozgalom mellett és szervezeteit annak támogatására szólította fel. A FIDESZ – bár jogosnak nevezte és politikai támogatásáról biztosította a demonstrációt – nem kötelezte el magát a tüntetők mellett, mert nem tartotta kívánatosnak, hogy a tüntetők esetleg más társadalmi csoportokkal forduljanak szembe. Az MSZP nyilatkozatai pedig inkább a kormánynak, mint a társadalomnak szóltak, nem határozták el magukat a mozgalomtól, de ezen túlmenően nem tisztázták a hozzá való viszonyukat. Politikailag mindössze azt kérték a tüntetés résztvevőitől, hogy maradjanak mentesek a politikai szélsőségektől.

Az ellenzéki pártok napvilágot látott testületi állásfoglalásai nem foglalkoztak Göncz Árpád köztársasági elnök javaslataival és az őt ért támadásokkal. Mindhá-

3. táblázat. A parlamenti pártok tipikus magatartása a válság idején

Szempontok	Kormánypártok			Ellenzéki pártok		
	MDF	FKgP	KDNP	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
Ki a felelős a válságért?	kormány, taxisok, SZDSZ, MSZP	–	–	kormány	kormány	kormány
A tiltakozó megmozdulás minősítése	érthető elégedetlenségből fakadó törvénytelen nyomásgyakorlás	gazdasági indítékú tiltakozás	törvénytelen érdekvégyesítés, személyes szabadságot sértő nyomásgyakorlás	békés tiltakozó mozgalom	állampolgári engedetlenségi mozgalom	polgári engedetlenségi mozgalom
A tiltakozó megmozduláshoz való viszony	módszerei elfogadhatatlanok	–	elfogadhatatlan	jogos és a párt szervezetei által támogatandó	jogos és elvleg támogatandó	érthető
Az erőszak alkalmazásához való viszony	nem szorgalmazza	–	–	elutasítandó	elutasítandó	elutasítandó
Hogyan oldható meg a válság?	a blokád felszámolásával és kompenzációkkal, tárgyalással	–	–	tárgyalással	tárgyalással	tárgyalással
A válság tanulságai	az állampolgárok nehézségeit orvosolni kell; a döntéseket egyeztetni kell a párttal; létrejöttek az érdekvédelmi szervek	szociális partnerség kell; a kisgazdák ragaszkodnak a kormánykoalíció fenntartásához	meg kell értetni az emberekkel a szorító intézkedések szükségességét	felkészült és a lakosság bizalmát megszerezni képes kormány kell; szükség van erős, alulról építkező érdekvédelmi szervezetekre	a kormányznak le kell vonnia a politikai és személyi következtetéseket; szükség van erős és független érdekvédelmi szervezetre	a kormányznak új módon kell politizálnia, a döntésbe be kell vonni az érdekvédelmi szerveket

rom párt politikusai azonban megfelelő tárgyalási alapnak minősítették javaslatait, sőt a köztársasági elnökkel szembeni MDF-es vádak mind Pető Iván, mind pedig Horn Gyula határozottan visszautasította, míg a FIDESZ ebben a kérdésben hallgatott.

A parlamenti pártoknak a válság idején tanúsított tipikus politikai magatartását a 3. táblázatban foglaljuk össze. (Tipikus politikai magatartásként mindenekelőtt a párt vezető testületeinek állásfoglalásait, valamint a párt meghatározó politikusainak megnyilatkozásait vettük figyelembe, s eltekintettünk az egyes, a párt egészétől elütő, szélsőséges megnyilvánulásoktól.)

A FIDESZ nyilatkozata mind a hat potenciális társadalmi címzethez szólt, míg az MDF és az SZDSZ ötnék-ötnék üzent. Az SZDSZ nyilatkozatának fontos elemét képezte a saját szervezete megszólítása, de a kormányon és a tiltakozókon kívül nem nevezett meg más politikai erőket. Ezzel szemben az MDF vezetése nem adott instrukciókat a párt bázisszervezeteinek, attitűdjéből az világlott ki, hogy nem húz éles határvonalat a párttagság és a társadalom közé.

Nem tartjuk véletlennek, hogy épp ez a három párt tette a címzettek legszélesebb körét érintő nyilatkozatokat. E pártok többéves civil együttműködésből nőttek ki, eredetük tehát nem köthető sem a pártállamhoz, sem a régműlthöz. Ez a három párt játszott meghatározó szerepet az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalássorozatában és a politikai átmenet egészében. A népi írók mozgalmából, a demokratikus ellenzékéből és a szakkollégiumi mozgalmából, alulról szerveződve jöttek létre, és komoly bázissal rendelkeznek ma is a társadalom legkülönfélébb csoportjaiban. A blokád előtt két héttel, a helyhatósági választásokon is ez a három párt szerezte meg a legnagyobb társadalmi támogatást.

A másik végleletet a Kisgazdapárt jelentette, amely a kormányon és a homályosan körvonalazott, de konkrétan meg nem nevezett más politikai erőkön kívül egyetlen társadalmi aktort sem szólított meg. A párt társadalmi bázisa a parlamenti választások óta elbizonytalanodott, s a kisgazdák a földkérdés elhúzódó megoldatlansága miatt bizonyos fokig légüres térbe kerültek. A válság felszínre hozta, hogy a Kisgazdapártban nemcsak a pártvezetés és a helyi csoportok, hanem a pártvezetés különböző irányzatai között is éles ellentétek húzódnak. Egyes pártpolitikusok (például Torgyán József) egyértelműen a taxisok mellett álltak ki, míg mások (például Nagy Ferenc József) a legélesebben elítélték a tiltakozó akciót. Hogy a

4. táblázat: A nyilatkozatok címzettjei

Pártok	Kormány	Társadalom	Tiltakozók	Nem tiltakozók	Más politikai erők*	Saját szervezetek
MDF	+	+	+	+	+	-
FKGP	+	-	-	-	+	-
KDNP	-	+	+	-	-	-
SZDSZ	+	+	+	+	-	+
FIDESZ	+	+	+	+	+	+
MSZP	+	-	+	-	+	-

*Más politikai erőkön az MDF esetében „az SZDSZ-t és az MSZP-t” kell értenünk; az FKGP esetében azokat, akik „felelőtlenül a megmozdulások pártjára álltak”; a FIDESZ-nél a „politikai élet szereplőit”; az MSZP-nél a köztársasági elnököt.

Kisgazdapárt egyáltalán képes legyen pártnyilatkozatot kiadni, annak feltétele tehát az volt, hogy a nyilatkozat a lehető legsemlegesebb maradjon a blokádi társadalmi vonatkozásaival kapcsolatban. A pártvezetés lényegében csak abban értett egyet, hogy a Kisgazdapártnak benne kell maradnia a kormánykoalícióban, azaz a hatalomban. Az MSZP és a KDNP egyaránt a potenciális címzetek felét szólította meg; ezen belül az MSZP nyilatkozatai inkább „nagypolitikai”, míg a KDNP állásfoglalásai inkább társadalmi orientációjúak voltak.

A kormány megnyilvánulásaitól eltekintve a kormánypártok összesen 97, a parlamenti ellenzéki pártok 101, a parlamenten kívüli pártok 21 alkalommal jelentek meg. Legtöbbször az MDF kapott megszólalási lehetőséget, ezt követte az SZDSZ és a FIDESZ. Legritkábban az FKGP-vel kapcsolatos híreket olvashattuk. A pártok szerepléséről a taxisblokádi idején a legtöbbet a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság* és a *Pesti Hírlap* tudósított.

5. táblázat: A pártok megnyilvánulásai összegezve

Pártok	Testületek	Egyének	Összesen
MDF	22	42	64
FKGP	4	12	16
KDNP	6	11	17
SZDSZ	7	41	48
FIDESZ	7	23	30
MSZP	9	14	23
Parlamenten kívüliek	(14)	(7)	(21)
Összesen	69	150	219

3. A parlamenten kívüli pártok

A parlamenten kívüli pártok értékelései, javaslati elsősorban a válság első napjaiban játszottak szerepet; ám, ahogy a válság a vége felé közeledett, egyre inkább kiszorultak a politikai színpadról, s a hétfői lapokban már csak elvétve szerepeltek.

Az egyéni és a testületi állásfoglalásokat összevetve azt láthatjuk, hogy a legnagyobb támogatottságú parlamenten kívüli párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt szerepelt a legtöbbször. Az MSZMP ügyvezető titkárságának pénteki nyilatkozata elítélte a kormányt, mert „a taxisok és magánfuvarozók sztrájkját a kormány kényszerítette ki” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.). A nyilatkozat szerint az áremelés „időzített és cinikus válasz volt a helyhatósági választásokon elszenvedett veregségre”. A felhívás követelte „a külföldi államadósság és kamat visszafizetésének azonnali felfüggesztését, s a megmaradt összegnek az életszínvonal növelésére való fordítását” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Thürmer Gyula pártelnök az MSZMP pénteki sajtótájékoztatóján adott nyilatkozatában ennél továbbment: „politikai banditizmusnak” nevezte az Antall-kormány tevékenységét, mert „felelőtlen, hozzá nem értő lépése lehetetlen helyzetet teremt több millió bérből és fizetésből élőnek”, s ezzel a tetteivel „a kenyérétől fosztja meg az országot”. Elítélte az erőszakkal való fenyegetőzést, követelte az üzemyagárok visszaállítását és név szerint „Hor-

váth Balázs, Bod Péter Ákos és Rabár Ferenc miniszterek azonnali lemondását". Kifejtette, hogy ez a helyzet már nem a régi rendszer következménye, s a szovjet olajcsapok elzárását összefüggésbe hozta az „elmúlt hónapok szovjetellenes propagandájával és a gazdasági kapcsolatok tudatos befagyasztásával” (*Népszava*, 1990. okt. 27.).

Szombat délelőtti nyilatkozatában Thürmer már a kormány távozását követelte és az MSZMP támogatásáról biztosította a tüntetőket. Közölte, hogy levelet intézett Göncz Árpádhoz, s javasolta, hogy a köztársasági elnök mellett – akit az „egyetlen tényleges súllyal rendelkező politikai személyiségnek” nevezett – alakuljon meg a Köztársasági Nemzeti Konzultatív Tanács (*Népszabadság* rendkívüli kiadása, 1990. okt. 27.). Ebben a Tanácsban, elképzelése szerint, a parlamenten kívüli pártok is részt vettek volna (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Fél nappal később Udvarhelyi László ezt azzal egészítette ki, hogy a kormány menesztése és az árak visszaállítása után az új választásokig szakértői kormánynak kell működnie a Tanács mellett (*Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.). Az MSZMP-nek a válság idején ez volt az utolsó szava.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt pénteki felhívásában szolidaritásáról biztosította „az áremelés ellen fellépő szervezett megmozdulások résztvevőit”, és kérte őket, tartózkodjanak a szélsőségektől. A párt kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy „a parlamenti választások során egyes politikai pártok által mutatott túlhajtott szovjetellenesség, a parlament és a kormány koncepció nélküli, ellentmondásos gazdaságpolitikája tovább fokozta, illetve felgyorsította a nemzetgazdaság leépülését”. Az MSZDP azt javasolta, hogy „egy nemzeti összefogásra épülő, széles parlamenti többséggel rendelkező, koalíciós kormány” – vagyis nagykoalíció – alakuljon, mert csak az képes kivezetni az országot a válságból. Kormány szintű tárgyalásokat sürgetett a Szovjetunióval, s javasolta a kormánynak, hogy „dolgozzon ki szociális csomagtervet” az áremelések ellensúlyozására (*Népszava*, 1990. okt. 27.). Petrasovits Anna pártelnök szombati nyilatkozatában az áremeléseket „elkerülhetetlennek” nevezte, s a kormányt nem emiatt, hanem a döntés „puccszerűsége, az előzetes egyeztetés és tájékoztatás hiánya” miatt bírálta (*Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.).

A Vállalkozók Pártja országos elnökségének pénteken kiadott közleménye megállapította, hogy „a kormány nem képes az ország gazdasági életét megfelelően irányítani” (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.), ezért követelte a kormány lemondását és felkérte a köztársasági elnököt, valamint a parlament elnökét, „hogy hívjanak össze rendkívüli országgyűlést” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.). Kifejezték aggodalmukat, hogy az ország politikai vákuumhelyzetbe kerülhet, ami az ultrabaloldali vagy ultrajobboldali erőknek kedvez. Úgy vélték, hogy a taxisok tiltakozása gazdasági jellegű, s mivel „Magyarországon ma gazdasági szükségállapot van”, „gazdasági szükségkormányt kellene alakítani”, amelyben háttérbe kerülnének a pártok politikai szempontok. A pártok ebben a helyzetben „mentesítve lehetnének a kormányzati felelősség alól, hiszen önállóan, egy-egy párt irányításával nem lehet kilábalni” a válságból (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 29.). A VP az áremelést „felelőtlennek” nevezte, de az árak visszaállításával nem értett egyet. A párt a kormány távozását követelte, de megnyilatkozásaiban elkerülte a tiltakozókkal való szolidaritást.

Az Agrárszövetség elnökségének nyilatkozata bírálta a kormányt, de kérte a mezőgazdasági termelőket, hogy ne sztrájkoljanak, mert ezzel csak súlyosbítanák a helyzetet. A párt a megmozdulást nem minősítette, elsősorban az áremelésnek a mezőgazdaságra gyakorolt hatásával foglalkozva, „kemény csapásnak” nevezte azt (*Népszabadság*, 1990. okt. 27.).

A Magyar Liberális Párt elnöksége az áremelést drasztikusnak tartotta, tárgyalásokat és mielőbbi kompenzációt sürgetett (*Vasárnapi Hírek*, 1990. okt. 28.). Miközben leszögezte, hogy a magyar társadalom „aligha terhelhető tovább”, figyelmeztetett, hogy az ország közlekedésének megbénulása „sokkal súlyosabb következményekkel járhat, mint a valóban fájdalmas szociális feszültségek elviselése” (*Magyar Nemzet*, 1990. okt. 29.).

A kevesek által ismert Független Magyar Demokrata Párt elnöksége felszólította Antall Józsefet és kormányát a lemondásra. Egyúttal felkérte „a Szabad Demokratákat, hogy az ország súlyos helyzetére való tekintettel vállalják a kormányalakítást és a legrövidebb idő alatt biztosítsák a rend és a biztonság helyreállítását, az ország működőképességét. Egyben kéri a tiltakozás résztvevőit, hogy ezen döntés meghozataláig tartsanak ki” (*Pesti Hírlap*, 1990. okt. 27.).

6. táblázat: A parlamenten kívüli pártok megnyilvánulásai

Pártok	Testületek	Egyének	Összesen
MSZMP	3	3	6
Vállalkozók Pártja	3	3	6
MSZDP	2	1	3
Független Magyar Demokrata Párt	3	–	3
Magyar Liberális Párt	2	–	2
Agrárszövetség	1	–	1
Összesen	14	7	21

Összefoglalva: valamennyi parlamenten kívüli párt – az Agrárszövetség és az MLP kivételével – a kormány távozását és új kormány felállítását követelte. Az MSZMP szakértői kormányt, az MSZDP nagykoalíciót, a Vállalkozók Pártja gazdasági szükségkormányt, a FMDP pedig SZDSZ-kormányt látott volna kívánatosnak. A parlamentet támadta az MSZMP és az MSZDP; az előbbi annak legitimitását is kétségbe vonta. A köztársasági elnököt egyetlen parlamenten kívüli párt sem bírálta. Óvatosabbak voltak a tiltakozó mozgalom támogatásában: mindössze az MSZMP, az MSZDP és az FMDP vállalt vele szolidaritást. A benzinárak tartós visszaállítását – egyetlenként valamennyi magyar párt közül – csak az MSZMP tartotta lehetségesnek.

4. Kitekintés

További vizsgálat tárgya lehet, hogy valójában milyen típusú válság robbant ki ezekben az október végi napokban Magyarországon: a kormányozhatóság válsága, szélesebb értelemben vett legitimitációs válság, avagy társadalmi krízis? Az első két

típus politikai kategória és nem okvetlenül fedi egymást: míg az első a hatalmi elit és a végrehajtó apparátus viszonyára vonatkozik, addig a második a politikai intézményrendszer és a társadalom viszonyát jelöli. Ha egy adott időszakban a rendszer kormányozhatatlanná válik, attól még nem biztos, hogy illegitim. A taxisblokádnak egy foglalkozási csoport gazdasági követeléseivel indult, csakhamar mások is csatlakoztak hozzá, s az ország néhány napra kormányozhatatlanná vált. Magyarországon 1956 óta nem volt példa ilyen nagy méretű, spontán társadalmi megmozdulásra – mégis, a hangulat nem volt forradalmi, az emberek nem vonták kétségbe az általuk választott rendszer legitimitását. Úgy tűnt, az embereket nem elégti ki a politikai rendszer megváltozása, a hatalmi elit kicserélődése, a működésbe lépő pártpluralizmus: hosszú éveken keresztül felhalmozódott, de visszafojtott elégedetlenségük már az új politikai rendszer képviselőin csapódott le. Tocqueville óta tudjuk, hogy tömeges méretű tiltakozásokra általában nem akkor kerül sor, amikor a politikai rendszer a leginkább elnyomó jellegű (mert ebben az esetben az emberek nem látják értelmét a lázadásnak), hanem akkor, amikor megnövekednek az emberek elvárásai a politikai rendszerrel szemben, de az képtelen megfelelni ezeknek a várákozásoknak.

A taxisblokádnak a nem intézményesült civil társadalom releváns csoportjainak lázadása volt saját önkifejezéséért, s követeléseit a már intézményesült politikai társadalommal szemben – de nem biztos, hogy ellenében – fogalmazta meg. A társadalom, miközben kitermelt egy új politikai elitet s véghez vitte a politikai rendszerváltást, a békés átmenet természetéből adódóan saját „társadalmi forradalmát” még nem élte meg, önszerveződése lemaradt a kifejlődő pártpluralizmushoz képest. Tiltakozása ezért robbanásszerű és elkeseredetten radikális volt. Világossá vált, hogy az intézményesülő új politika ezeket a rétegeket nem tudta megszólítani, számukra nem tudott alternatívát kínálni, nem tudta föltenni az őket érintő kérdéseket.

A blokádnak tehát egy új törésvonalat hozott felszínre, amely a civil társadalom politikailag artikulálatlan csoportjai és a belőlük (is) kinőtt politikai társadalom között húzódik.

„NE SZAVAZZ! CSINÁLD MAGAD!”

Gondolatok a taxisblokádról*

A közjavak realizálásához – akár gazdasági, akár nem gazdasági javakról van szó – mindenkinek (pontosabban: egy releváns csoport minden tagjának) érdeke fűződik, és fogyasztásukból senkit sem lehet kizárni. Előteremtésük hívja létre sok politikai és szociológiai elemzés tárgyát és még több mindennapi konfliktusunk okát: a kollektív cselekvéseket.

Dolgozatom a taxisblokádot mint egy érdekcsoport kollektív cselekvését elemzi.

A címben szereplő anarchista falfirka a szavazás bojkottálására és közös akciókhoz való egyéni csatlakozásra buzdít. Valóban, még a demokratikus szavazási rendszerek sem képesek valamennyi szavazó egyén preferenciáinak az érvényesítésére. A döntések a társadalmi szintű közjavakról – például a jogrendszerről – nem a Buchanan-féle egyhangúság elve szerint történnek. Így mindig vannak egyének, akik elégedetlenek az eredménnyel, és közös érdekeik alapján csoportokat alkotva, kollektív fellépésükkel igyekeznek az érdekeiket szolgáló közjóságot biztosítani.

A közjavak és a kollektív cselekvés elméletének gazdag szakirodalmát tekintem át az első részben. Az első fejezet a közjavak elméletével foglalkozik Samuelson, Olson és Hardin nyomán. Megpróbálom azokat a nézeteket összefoglalni, amelyek a közjavak előteremtésével, vagyis a kollektív, csoportos fellépések céljával foglalkoznak. A második fejezet témája maga a kollektív cselekvés: Olson nagy jelentőségű művének rövid ismertetése után az elméletét bíráló vagy kiegészítő fontos elméletek köréből elsősorban azokat a gondolatokat foglalom össze, amelyek a vizsgált téma, a taxisblokádról szempontjából magyarázó erővel bírnak, vagy amelyeket éppen az általam vizsgált példák támasztanak alá vagy kérdőjeleznek meg. Így előkerül az egyéni döntések függetlenségének a kérdése és a játékelméleti „fogoly dilemmájához” hasonló, egyéni domináns stratégiák alakulása egyszeri vagy ismételt kollektív cselekvésekben.

A második rész a taxisblokádról elemzése során a következő kérdésekre próbál választ találni:

1. Hogyan alakulhatott ki lakossági csatlakozás a taxisok blokádjához? (Miért járt jóval nagyobb megmozdulással a benzin árának emelése, mint a tejé, vagy a hús felvásárlási árának csökkentése?)

2. Milyen sajátos jellemzői vannak a taxisoknak más érdekcsoportokhoz képest?

*A dolgozat megírását féléves kurzusmunka előzte meg, amelynek során döntés- és játékelméleti modellek társadalomtudományi alkalmazásával foglalkoztunk. A kurzust Pápai Zoltán és Szántó Zoltán vezette. Urbán Lászlónak is köszönöm értékes tanácsait. Készült a Rajk László Szakkollégiumban.

3. Mivel magyarázható az akció spontaneitása, a hatékony központi vezetés, illetve a dezertáló magatartás hiánya?

Az elemzés fő forrásai:

a) A taxisblokád sajtója – főleg a blokád alatt és az azt követő napokban megjelent napilapok és hetilapok (1990. október 27. – november 3.).

b) Beszélgetések taxisokkal a blokád napjaiban és az 1991 márciusában általam készített interjúk.

A sajtóból főleg a tényszerű cikkeket és az interjúk, riportok által leírt hangulati és tényszerű elemeket használtam fel. A blokád alatt folytatott beszélgetések nem a dolgozat megírásához készített interjúk voltak, lejegyzett formában nem is maradtak fenn, ezért csak a határozottan megmaradt, markáns, tényszerű emlékeket építettem be. Az 1991 márciusában készített interjúim viszont már irányított kérdésekkel zajlottak, az elemzés fő kérdéseire próbáltam válaszokat találni. A terem sajnos nem valósult meg teljesen, mert a taxisok részéről nagyon nagy bizalmatlanságot tapasztaltam. Így összesen nyolc taxisofőrrel és három taxivállalat vezetőjével sikerült interjút készítenem. Munkámat nagyban megnehezítette és a remélt interjúmennyiséget is csökkentette az ellenséges fogadtatás a taxisok részéről, akik nem szívesen nyilatkoztak. Az interjúk kérdéseit a *Függelékben* foglaltam össze.

A második rész első fejezetében, a kollektív cselekvés céljául választott közjóságról írva, felvázolok egy lehetséges tipológiát. A háromdimenziós táblázatban összefoglalt csoportosítás három megkülönböztetésen nyugszik. Egyrészt, hogy a csoport tagjai közrossz elhárításáért vagy közjószág realizálásért lépnek közös cselekvésre, aminek motivációs szempontból van nagy jelentősége. Másrészt a cél exkluzív, illetve inkluzív jellege, ami a csoport viselkedését jellemzi. Harmadrészt pedig, hogy a csoport közös céljának megvalósulása milyen hozadékkal jár a csoporton kívüliek számára. Ez szerintem azért fontos, mert a csoporton kívüliek reakcióját, esetleges csatlakozását vagy ellenséges fellépését alapvetően meghatározza, hogy számukra a csoport akciója nyereséget vagy veszteséget okoz-e. A külvilág viselkedése pedig a csoport tagjait befolyásolja nagyon erősen: a csoport együttes fellépéséhez való csatlakozásáról minden racionális csoporttag úgy dönt, hogy költség-haszon várákozásaiban a külső fogadtatásból származó nyereségeket vagy kockázatokat is felméri, legalábbis szubjektív becslést tesz.

A blokád elemzése először a célul tűzött közjószágot keresi, majd a taxisok inkluzív csoporttá válásának folyamatát tekinti át. A harmadik és negyedik fejezet a sikeres közösségi cselekvés lehetséges akadályait és szükséges feltételeit foglalja össze részben Csontos László (1985) nyomán, kiegészítve a blokád tapasztalataival.

1. Kollektív cselekvés – a közjavak realizálásának elmélete

A társadalomtudományok, főleg a közgazdaságtan és a politológia egyik fontos kérdésköre a közjavakhoz való egyéni hozzájárulás. Az elemzések tárgya nagyon sokszínű. A módszertani individualizmus paradigmájának megjelenésével a közjavakkal kapcsolatos problémák kezelésében is szemléleti változás ment végbe. Megnőtt a súlya egyes elemzési eljárásoknak.

Mivel az individualista metodológiát eleinte mikroökonómiai modellekben használták, a többi társadalomtudományban való elterjedését (mint a kollektív döntések politológiai elméletében) az ökonómiai szemlélet térhódításaként értékelik.

Mit jelent a közgazdasági megközelítésmód? A problémák vizsgálatához felállított modellek a résztvevők viselkedéséből indulnak ki, amellyel kapcsolatban két alapvető feltevessel élnek. Az egyik, hogy minden egyén meghatározott célokkal rendelkezik és a lehetséges alternatívák között képes preferenciasorrendet alkotni. A másik, hogy racionálisan viselkednek, vagyis a rendelkezésükre álló információk és legjobb tudásuk alapján minden helyzetben úgy döntenek, ahogy az céljaiknak, preferenciáiknak leginkább megfelel.

Nagy a nézeteltérés az egyes elméleti áramlatok között abban, hogy ami a közjavak kínálatához való hozzájárulást illeti, milyen viselkedés várható valójában az egyénektől.

1.1. A közjavak

A közjavak ökonómiai elméletének egyik legnagyobb hatású és legkorábbi megfogalmazása Samuelsontól származik, aki közjavaknak a javak azon csoportját nevezi, amelyek fogyasztásából senkit sem lehet kizárni, maga a jószág pedig oszthatatlan. Az egyes egyének fogyasztása az adott jószágból nem csökkenti a többi egyén számára rendelkezésre álló jószág mennyiségét (Samuelson 1954). Tiszta közjavaknak nevezte az egyetemleges kínálatú javakat, amelyeknél a kizárás technikailag lehetetlen – például egyes természeti közjavak esetében. A közjavak közé sorolta továbbá azokat is, amelyek kínálata nem egyetemleges, de a kizárás gazdaságilag értelmetlen (rendkívül költséges), s ezért nem is kerül rá sor.

Olson (1982) szerint a kínálat egyetemessége nem tartozik a közjavak szükségyszerű attribútumai közé. Sőt, éppen a kizárás megvalósíthatósága alapján különböztet meg inkluzív és exkluzív közjavakat. Első megközelítésben inkluzívnek nevezi azokat a közjavakat, amelyeknél nem áll fenn a kizárás lehetősége, és exkluzívnek a nem egyetemleges kínálatú, tehát technikailag is eleve szűkös közjavakat. De továbbviszi a gondolatot, és arra jut, hogy vannak olyan releváns csoportok, amelyek számára egy közjószág inkluzív, de mellettük, rajtuk kívül mindig vannak olyan csoportok is, amelyek ki vannak zárva ezen jószág fogyasztásából, tehát az számukra exkluzív közjózággként jelentkeznek. Olson elfogadja, hogy a közjavak legtöbbször a kizárás lehetősége költségelemzéstől, vagyis ökonómiai értelmezhetőségtől függ. Ezt célracionális kizárásnak nevezi, hozzáátéve, hogy vannak olyan közjavak is, ahol értékracionális (emocionális, tradicionális) szempontok miatt marad el a kizárás.

R. Hardin (1982) bírálja Samuelsont, mert az a közjavakat fogyasztási oldalukról közelíti meg, holott egy közjószág fogyasztásának megvalósítása attól függ, rendelkezésre áll-e megfelelő mennyiségben. Tehát szerinte egy kollektív jószágnak csak a biztosítása kollektív, a fogyasztása egyéni. Például a fogyasztásából már sokakat ki lehet zárni, ha a technikai és költségfeltételek megfelelőek. Viszont Olsonnal egyetértve azt állítja, hogy mivel a gyakorlatban a kizárás de facto megvalósít-

hatatlan, a fogyasztásban érdekelt egyének nem érdekeltek a költségekhez való hozzájárulásban. Ez a fő kapcsolódási pont a közjavak elemzése és a kollektív cselekvés problémája között.

1.2. A kollektív cselekvés

Mancur Olson 1965-ben kiadott, nagyhatású munkája, *A kollektív cselekvés logikája* olyan szervezetek, csoportok vizsgálatával foglalkozik, amelyek tagjaik közös érdekeinek realizálására törekcszenek. A közös célok megvalósítása az adott csoport számára közjóság.

Exkluzív és inkluzív csoportok

Már a közjavakról való elmélkedése során különbséget tesz az inkluzív és exkluzív javak fogyasztásában érdekelt csoportok között. Mivel piaci szituációban a megfelelő kollektív jószág (például magasabb ár) révén csupán rögzített s így korlátozott mennyiségű haszonra lehet szert tenni, s mivel ez arra készteni a piaci csoportok tagjait, hogy megpróbálják csökkenteni csoportjuk nagyságát, az effajta kollektív javakat Olson „exkluzív kollektív javaknak” nevezi. Nem piaci szituációban – az előbbi esettel ellentétben – a csoport bővülésével automatikusan bővül a kollektív javak kínálata is, ezért az effajta közjavakat „inkluzív javaknak” nevezi (Olson 1982: 35). Az exkluzív közjavak esetén a kizárás elméletileg lehetséges, gyakorlatilag költséges, és a kínálat nem egyetemleges, míg az inkluzív közjavaknál a kizárás gyakorlatilag is lehetetlen, a kínálat pedig egyetemleges.

Olson szerint egy csoport exkluzivitását vagy inkluzivitását a megvalósítani kívánt célkitűzések határozzák meg, s nem a csoporttagok tulajdonságai. A két típus közötti eltérés tehát akkor nyilvánul meg, amikor a csoport szervezett, összehangolt kollektív cselekvést akar végrehajtani. Ezek a közös akciók többnyire a közjóság biztosítása érdekében történnek, a kooperáció haszna tehát a csoport által fogyasztott közjavak realizálása.

Az exkluzív csoportok tagjai egymással (piaci) versenyhelyzetben vannak, nemcsak a csoporton kívülieket, de egymást is igyekeznek kirekeszteni. Az efféle szituációkat fix összegű játékként foghatjuk fel, mivel az elérhető csoportbevétel rögzített. Ha kollektív fellépésre szánják el magukat, teljes részvételre van szükség, hiszen már egyetlen érintett csoporttag dezertálása is megfoszthatja az összes többit a kooperálásból fakadó összes haszontól. Megnö tehát az alkudozás, a stratégiai interakciók szerepe. A csoporttagok végig egymás ellenfelei, vetélytársai, csak alkalmi szövetséget kötnek közös céljuk eléréséhez. Minden csoporttag folyamatosan követi a többiek reakcióit, hiszen az alternatívák felmérése, a dezertálás, a más csoportokkal való alkudozás folyamatosan nagyobb hasznot, jobb pozíciót eredményezhet. Az exkluzív csoportokban a létszám korlátozása, illetve csökkentése iránti vágy, a bármilyen közös fellépéshez szükséges száz százalékos részvétel és a kölcsönös függőség hatására erős és bonyolult oligopolisztikus interakciók épülnek ki.

Úgy vélem, Olson elmélete ezen a ponton nem eléggé általános érvényű, mert kizárólag az oligopolisztikus jellegű exkluzív piaci csoportokat veszi figyelembe. Emellett azonban létezhet – mint ahogy van is – olyan exkluzív piaci csoport, amelyre az atomizáltság jellemző. Ilyen például a taxis piac. Itt már nem szükséges a csoporttagok száz százalékos fellépése a kollektív cselekvés során, mert nincs egyetlen csoporttag sem olyan erős pozícióban, hogy az akcióból való kivonulással egy csapásra lehetetlenné tenné a többiek sikeres kooperációját. Ha egy (vagy néhány) taxis alacsonyabb viteldíjat számol, attól a többiek még végrehajthatnak viteldíjemelést. A viteldíj, illetve a taxik iránti kereslet vásárlóereje véges, de oszthatatlan közjóság, vagyis egyetlen taxis sem zárható ki belőle, de minden újabb taxis belépése csökkenti az egyénekre jutó közjóság mennyiségét. Így teljesebb az exkluzív közjóságra épült csoportok leírása.

Az inkluzív javak fogyasztását végző közösség kifelé nyitott marad, vagyis az adott jóság fogyasztásához külső egyének is hozzáférhetnek, sőt a kollektíve realizálható hasznosság nő a csoport létszámának emelkedésével. Például az olyan pozicionális javaknál, mint a telefon, minél többen kapcsolódnak be a hálózatba, annál inkább nő a telefon mint kommunikációs eszköz hasznossága. Vagy egy sztrájk annál hatékonyabb, minél többen csatlakoznak hozzá.

Az inkluzív csoportoknak a kollektív fellépésre való hajlandósága nagyobb. Az inkluzív javaknál kirekesztési törekvés sincs, hiszen a csoportbevétel annál nagyobb, minél több a résztvevő. Ez tehát nem fix összegű játék, vagyis a közreműködést megtagadók haszna nem csökkenti a kollektív cselekvésbe bekapcsolódók hasznát. „Inkluzív kollektív javak esetén – az effajta javak definíciójából következően – a kooperációt megtagadók hasznával nem áll szemben a kooperáló egyének vesztesége.” (Olson 1982)

Ezen a ponton, úgy tűnik, Olson nem választja szét az inkluzív kollektív javak előteremtésével és a fogyasztásával kapcsolatos szituációt, pedig lényeges különbség van közöttük. Az inkluzív közjavak fogyasztására valóban igaz, hogy az újonnan belépő csoporttagok hasznával nem csökken a többiek által elérhető haszon. Viszont az inkluzív közjavak előteremtése során az abban résztvevők költségei nyilvánvalóan csökkennek a csoport létszámának növekedésével, vagyis a közjóság előállításáért folyó kollektív cselekvés esetében a kooperációt megtagadók hasznával szemben áll a kooperáló egyének vesztesége.

A szervezett cselekvésnek nem szükséges előfeltétele a teljes körű részvétel, a dezertálás útján elérhető nagyobb egyéni nyereség nem akadályozza a kollektív cselekvés létrejöttét. Egy ilyen csoport kollektív fellépése tehát valószínűbb, annak ellenére, hogy a tagok részvételének esélye kisebb. Olson azt vizsgálja, milyen hatást gyakorol a többiek cselekvésére és a közös jóság realizálására a csoport egyetlen tagjának hozzájárulása, és hogy milyen az egyes csoportokon belül a közjósághoz való hozzájutás esélye (Olson 1982: 40–42). Az inkluzív, nem piaci csoportoknak három típusát vázolta fel:

a) Privilegizált csoport az, amelyben van legalább egy olyan csoporttag, aki akkor is érdekelt az adott közjóság előteremtésében, ha egyedül kell viselnie az összes költséget.

b) Latens csoport az, amelyben egyetlen olyan csoporttag sincs, akinek a hozzájárulása a kollektív cselekvéshez számottevő hatással lenne a közjóság megszer-

zésére, ezért egyik csoporttag sem motivált a költségek egyedüli viselésére. Ezt Olson három tényező hatásával magyarázza:

- a latens csoportok általában elég homogének ahhoz, hogy ne legyen olyan tagjuk, akinek a bevétele oly nagy, hogy egyedül is vállalná a költségeket;
- minél nagyobb a csoport, annál nagyobbak a szervezés költségei (tranzakciós költségek);
- minél nagyobb a csoport, a csoporttagok annál kisebb hányadát kapják meg az összbevételnek.

Az első két körülményt el lehet fogadni, viszont szerintem nem helytálló a harmadik, mivel éppen az inkluzív kollektív jószág tulajdonságából adódik, hogy mindenki ugyanazon jószágmennyiséget fogyasztja a jószág fel nem oszthatósága miatt. Itt nem fix összegű játékokról van szó, mint az exkluzív csoportokban. A kiharcolt 10%-os béremelés például minden szakszervezeti tag számára 10%-kal nagyobb fizetést jelent, függetlenül attól, hányan vannak. Ha a szakszervezet azért küzdene, hogy tagjai kapjanak ingyenes üdülési beutalót a vállalat vezetőinek fenntartott balatoni üdülőbe, és kapnak is mondjuk 3 kéthetes turnust 50 fő részére, akkor ez már fix összegű játék, beindul a kiszorítási hatás, és a csoporttagok vetélytársakként lépnek fel. Itt a tagok valóban annál kisebb részét kapják meg az összbevételnek, minél nagyobb a csoport, csakhogy ekkor már exkluzív közjavas szituációról van szó.

Tehát az inkluzív, nem piaci, latens csoport csak úgy képes közjószág előteremtéséért kollektív cselekvésre, ha tagjait szelektív ösztönzők intézményi alkalmazásával készíti a szervezettel való együttműködésre.

c) Közepes nagyságú csoport az, amelyben egyetlen csoporttag sem szerzi meg az összhaszon akkora részét – írja Olson –, hogy érdeke fűződne a közjószág önálló előteremtéséhez, ám az egyes csoporttagok cselekvése még érezhetően hat a többiek cselekvésére, illetve a közjószág realizálására.

Itt sem az a kérdés, hogy valamely csoporttag az összhaszon mekkora részét szerzi meg, hiszen ez az inkluzív közjószág fel nem oszthatósága miatt nem is értelmezhető. Inkább arról van szó, hogy nincs egyetlen csoporttag sem, akinek a közjószág realizálása olyan szubjektív hasznosságot jelentene, hogy érdeke fűződne a közjószág önálló előteremtéséhez. Az előző példánál maradva: tegyük fel, hogy a szakszervezeti tagoknak egy 10%-os béremelésért folytatott sztrájk megszervezéséről, az abban való részvételről kell határozniuk. Döntését minden csoporttag egyféle – viszonylag szubjektív – költség–haszon mérlegelés után hozza:

- a várhatóan elérhető haszon: 10%-os bérnövekmény (minden szakszervezeti tag számára, függetlenül a csoport nagyságától);
- a várhatóan felmerülő költségek: a megszervezés költségei; a részvétel költségei – a sztrájkra fordított idő alternatív költsége (*opportunity cost*), például: a kiesett munkabér + túlóra + második gazdaság + nem monetizálható költség + egyéb tényezők (például a munka elvesztésének veszélye).

Ha ezen tényezők figyelembe vételével a csoporttagok úgy döntenek, hogy nem vesznek részt a sztrájkban és annak megszervezésében, akkor egyikük számára sem elég nagy a várhatóan elérhető szubjektív hasznosság. De ha akad köztük néhány, aki elvállalja a megszervezés költségeit, már létrejöhet a kollektív cselekvés. Hogyan? A munkások számára csökkent a költségek nagysága azáltal, hogy a meg-

szervezés költségei csak egy (vagy néhány) csoporttagra hárulnak, s így már hajlandók részt venni, ha hozzájárulásuk a csoportos cselekvéshez érezhető eredménnyel jár, és bizonyos szelektív ösztönző tényezők is hatnak.

De miért vállalja el a sztrájk megszervezését egy (vagy néhány) csoporttag? Ha eltekintünk az értékracionális viselkedéstől (normák, tradíciók, ideológiák által vezérelt cselekvés) és célracionális egyéneket tételezünk fel, akkor csak azért, mert a költségek egy részének átvállalásához valamilyen egyéb várható hasznosságot kapcsol az a csoporttag, aki így dönt. Tehát a 10%-nyi bérnövekmény mellett például elismertséget, megbecsülést – vagy egy jóval könnyebben monetizálható hasznót – a szakszervezet vezetői pozícióját reméli. Így az ő várakozásai a sikeres kollektív cselekvésből általa elérhető hasznosságot illetően elég nagyok a megszervezés költségeinek felvállalásához.

A potyautas-probléma

A kollektív jóságok fogyasztásánál előállhat az a helyzet, hogy hasznosságot realizálunk anélkül, hogy hozzájárulnánk a jóság előállításának költségeihez. Tehát nem áldozzuk fel saját, szűkös erőforrásainkat. Ezt abban bízva teszi az egyén, hogy a többiek részvétele az előteremtésben elegendő lesz, és a közjóság természetéből adódóan a „potyautast” sem lehet kizárni a fogyasztásból. Az ilyen viselkedés elterjedése veszélyezteti a jóság előállítását, ezért minden szervezet sikeres működésének saját potyautasai megfelelő kezelésén kell alapulnia. Olson a potyautas-jelenségről írva is különbséget tesz kics csoportok és nagy, latens csoportok között.

Kiscsoportokban a tagok önkéntes és önérdékből fakadó cselekvésén alapulhat a kollektív fellépés, mert

– az egyes egyén hozzájárulása érezhető a közjóság realizálásában, így erősebb a motivációja;

– ha exkluzív jellegű a csoport, illetve a kollektív jóság, akkor kics csoportban valószínűbb, hogy egy vagy több tagnak a közjóság előteremtéséből származó individuális bevétele nagyobb, mint az előteremtés összköltsége (privilegizált csoport). Így is létrejöhet tartós, viszonylag stabil egyensúly, mert a költségeket egyedül viselő, látszólag erős csoporttagok nem vonják vissza hozzájárulásukat a többiek potyázása láttán sem, ha a közjóság előteremtése leginkább az ő érdekük. (Erről mondja Olson, hogy „a kicsik kizsákmányolják a nagyokat”.)

Közepes és nagy, latens csoportokban a potyautas-alternatíva választásának minden racionális csoporttag részéről megnövekszik a valószínűsége, mert

– exkluzív közjavaknál, a nagy csoportlétszám miatt, az egy főre jutó bevétel kicsi. Ilyen exkluzív közjóságra igen ritkán szerveződik tartós és hatékony, nagy érdekcsoport.

– inkluzív csoportnál is igen kicsi vagy elhanyagolható az egyes csoporttag hozzájárulásának érezhető hatása a közjóság előteremtéséhez, és szelektív ösztönzők hiányában kifizetődik a potyautas-alternatívát választani.

A kollektív cselekvés esélye akkor nő meg, ha egyes egyének, akiknek nagy az érdekeltsége a kollektív jóság előteremtésében, nem rendelkeznek „magán alter-

natívakkal". Ekkor is a kicsik zsákmányolják ki a nagyokat, akik nagy hozzájárulást tesznek a közös cselekvés során. Hogyan működnek mégis közepes és nagy, latens csoportok és szervezetek?

A szelektív ösztönzők

Mivel tehát a nagy csoportok tagjainak uralkodó szándéka a költségek vállalásából való kivonulás, egy nagy latens csoport csakis szelektív ösztönzők vagy szankciók alkalmazásával képes magát közjavakkal ellátni.

A szelektív ösztönzők a csoporttagokat vagy valójában jutalmazták, illetve büntetik együttműködésükért vagy dezertálásukért, vagy jutalmat és büntetést helyeznek kilátásba, ami a kényszer alkalmazásától a társadalmi nyomásig, a behaviorista szoktatástól a szervezeti, szocializációs motívumokig széles skálán mozoghat. Ide sorolhatók a szervezet intézményi összetartásának módozatai is.

Az olsoni elmélet számos kritikája az elmélet érvényességének határait keresi, vagy kiegészíti néhány ponton. Csak három jelentősebb bírálatot foglalok össze röviden, amelyek Olsonétól eltérő megközelítést, szemléletet nyújtanak, és érdekesek lesznek a taxisblokádi elemzésekor.

Frohlich és Oppenheimer (1975) szerint nem kapunk valóságghű képet az egyén döntési algoritmusáról, ha csak azt tételezzük fel róla, hogy racionálisan dönt, saját érdekeinek megfelelően kalkulálja a várható hasznosságot és költséget. Az egyén hozzájárulási hajlandósága a kollektív cselekvéshez attól is függ, mekkorára becsüli a többiek közreműködési hajlandóságát. Így a várakozások egyeztetése is elegendő lehet a sikeres közös cselekvéshez. Nem értenek tehát egyet Olsonnal abban, hogy nagy, latens csoportokban szelektív ösztönzők nélkül csakis a tagok dezertálására számíthatunk. Ha bizonyítjuk, hogy az önérdékű racionalitással is összefér a közjószág előteremtéséhez való önkéntes hozzájárulás, a társadalmi jelenségek egész sora (például a politikai problémák) elemezhetővé válik. Ezen alapul modelljük a politikai vállalkozóról, akinek haszna a közjószág általa biztosított kínálatához kötődik, a piacot pedig a csoporttagok legitimáló demokratikus szavazása jelenti, ahol a politikai vállalkozók egymással versenyezve igyekeznek tevékenységük termékét eladni – minél több szavazatért.

Hardin (1982) a „fogoly dilemmájának” játékelméleti modelljéhez hasonlítja az Olson által leírt közepes és nagy, latens csoportokban levő egyének viselkedését. Minden individuum domináns stratégiája a dezertálás, még ha tudja is, hogy ha minden játékos kooperálna, akkor a csoportnyereség, a közös bevétel jóval nagyobb lenne. Tehát – egyszeri játékokat feltételezve – az egyén így számol a többiek várható viselkedésével. A játékelméleti irodalom viszont számos példát ismer arra, hogy az iterációs, ismételt játékokban a legsikeresebb stratégiák azok, amelyek hajlandók a kooperációra és figyelemmel kísérik a másik játékos döntéseit (*American Science* 1983). Ezért támadható Olson feltevése a parametrikus, tehát egymástól függetlenül meghozott egyéni döntésekről a kollektív cselekvéshez való hozzájárulással kapcsolatban.

Oliver és Marwell (1988) az érdekcsoportok heterogenitásának jelentőségét vizsgálta. Véleményük szerint Olson feltételezése a függetlenül döntő csoporttagokról megállja helyét a nagy fogyasztói piacok esetében, de a nem piaci érdekcsoport-

tok, szervezetek kollektív cselekvéseit már nem lehet az egyes csoporttagok független döntéseinek extrapolálásával leírni. A valóságban nincsenek szimultán döntések: a szekvenciális folyamat lényege éppen az, hogy kölcsönösen függő lépések követik egymást. A csoport heterogenitását továbbá nemcsak a kollektív jószágra való igény mértéke szerint kell figyelembe venni. Az érdekek heterogenitása mellett vizsgálni kell az erőforrások heterogenitását is. Az olsoni modell főleg piaci (termelői és fogyasztói) érdekcsoportok vizsgálatán alapul, ahol az erőforrások eloszlását a piac szabályozza, mégpedig a pénzkínálat útján, amit az eléggé magas piaci kamatláb limitál. Minden egyéb erőforrás pénzért vásárolható, vagyis eloszlásuk szintén piacilag szabályozott (szakértelem, energia, politikai befolyás stb.). Csakhogy Oliver és Marwell szerint a nem piaci érdekcsoportoknál is központi kérdés az erőforrások elosztása, ami ugyanúgy megszabja, hogy a csoport egyes tagjai milyen hozzájárulásra képesek; és az elosztást nem feltétlenül a pénz és a piac szabályozza, amit ezért minden elemzésben külön vizsgálni kell.

Ezt a gondolatmenetet még azzal is ki lehet egészíteni, hogy a sikeres kollektív cselekvéshez szükséges erőforrások nagy részének eloszlását nem a pénzkínálat szabályozza a piacon, hanem – mint a taxisblokádnak is mutatta – többek közt a kommunikációs rendszer milyensége, a személyes ismeretség, az emberi kapcsolatok, az elszántság, az előző közös akciók tapasztalatai, a helyismeret, idő stb.

Koránt sincs tehát egyetértés a témával foglalkozók között abban, milyen viselkedés várható az egyéntől, hogyan alakul a csoporttagok hozzájárulása a közösen előteremthető kollektív jószág költségeihez és milyen természetű jószágokról is van szó. Olson elmélete, a fogalmi apparátus megteremtése nagy jelentőségű, de elemzése nem általános érvényűek, mert egy közgazdász érdeklődésével ellenőrizte elméletét. Ezért a megfelelően általános modellek kidolgozása szempontjából nagyon hasznos és érdekes a napjainkban folyó vita, az eltérő kutatók hozzájárulása saját területük eredményeivel a viszonylag új elmélet formálódásához.

Éppen a blokádnak elemzése vet fel további vizsgálatra érdemes kérdéseket: A szelektív ösztönzőkön kívül hogyan lehet még feloldani a kollektív cselekvéshez való csatlakozás szituációjában rejlő dilemmát? Mi a normák, a hatékony kommunikáció, az összeszokottság, az egymásra utaltság stb. szerepe?

Milyen akció–reakció folyamatok játszódnak le az alábbi ciklusban: a csoport közös célválasztása, a cél típusa; a cél megvalósulásának hozadéka a csoporton kívüliek számára; a csoporton kívüliek reagálása; a csoporttagok értékelése a külvilág hozzáállásáról; mindezek alapján a cselekvéshez való hozzájárulási hajlandóságuk módosulása.

2. A taxisblokádnak elemzése

A második részben azt kutatom, miképpen jött létre a taxisblokádnak, ez a sikeres kollektív cselekvés. A taxisblokádnak eredményessége nem egyszerűen egy piaci érdekcsoport sztrájk jellegű fellépésének sikerét jelentette az érdekegyeztető tárgyalások létrejöttével. 1990 őszén Magyarországon a taxisblokádnak ennél többet hozott. Más fuvarosok, szállítók bekapcsolódása és a lakosság, a tömegtájékoztatók, sőt a karmhatóság nagy részének szimpátiája folytán országos társadalmi akció bontakozott

ki. Ennek „országos” voltát persze csak becsülni lehet. Fontos körülmény, hogy polgári engedetlenségi mozgalomként, a civil társadalom fellépéseként is értékelhető. Nem a „bejártott” érdekérvényesítési fórumok, csatornák, szervezetek útján folyt az események nagy része; a pártok, a szakszervezetek utólagos csatlakozása mutatja, hogy autonóm kollektív cselekvésről volt szó. Egy kialakult, megállapodott demokráciában már valószínűleg igen ritkák az ilyen méretű, váratlan és spontán kollektív akciók. Éppen ezért érdekes megvizsgálni születésének körülményeit.

Először a realizálni kívánt közjóságról lesz szó, utána a taxisok mint csoport exkluzív, illetve inkluzív jellegéről. Ezután igyekszem számba venni a sikeres, autonóm, kollektív cselekvés akadályait, majd a szükséges feltételeit, és végül megvizsgálom, melyik és hogyan valósult meg a taxisblokádban.

2.1. A közjóság meghatározása

Feltevésem, hogy a taxisblokád sikeressége részben azon alapult, hogy olyan célt akart a csoport elérni, amely az adott helyzetben nemcsak a csoport tagjainak, a taxisoknak, hanem a csoporton kívülieknek is hasznot hozhatott. Ez az akció külső támogatásában nyilvánult meg, a taxisoknak pedig „élcsapat jelleget” kölcsönzött.

Milyen kimenetei lehettek volna a blokádnak attól függően, mi a választott közös cél?

Olson tipológiáján túllépve, különböztessük meg a közös cselekvés célját aszerint, hogy az közjóság realizálása vagy közrossz elhárítása, hogy a csoport szempontjából exkluzív vagy inkluzív, és hogy a közös cél megvalósulásának a csoporton kívüliek számára pozitív, negatív vagy semleges hozadéka van-e.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatban foglaltam össze és példával magyaráztam az egyes típusokat. A táblázatból nemcsak az egyes típusok közötti motivációs különbségek tűnnek ki, hanem az is, hogy mindig van olyan csoport, amelynek negatív hozadékot jelent a cél megvalósulása, annak ellenére, hogy a többségnek hasznot hoz, és fordítva: mindig található olyan csoport, aki nyer egy olyan közrosszon, amely a többség számára veszteséget okoz. A kérdés az, hogy az egyes érintett csoportok milyen erősek, mekkorák, mennyire képesek érdekeiket kifejezni és megvédeni.

Két okból lényeges, hogy meg tudjuk határozni a kollektív cselekvés céljaként kitűzött közjóság típusát. Az egyik, hogy tisztában legyünk a csoport akciójának külső, társadalmi fogadtatásával. Nyilván teljesen más a csoporton kívüliek viszonyulása, ha a kollektív fellépésnek rájuk nézve is lesz pozitív hozadéka, mint ha nem, vagy negatív lesz. Tehát jóval nagyobb valószínűséggel jön létre és lesz sikeres az a kollektív cselekvés, amely a csoporton kívüliek számára is pozitív hozadékot eredményező, inkluzív közjóságért folyik, mert a külvilág barátságos és segítőkész lesz. Ez pedig visszahat a csoport tagjainak kooperációs hajlandóságára. Másodszor azért kell meghatároznunk a kollektív jóság típusát, hogy modellezhessük az egyénnek a hozzájárulásról hozott döntése mögött meghúzódó motivációt. Például a csoporttagok racionális döntésüknél azt is mérlegelik, hogy a közös akcióban való részvételük milyen képet alakít ki róluk a külvilágban vagy annak kisebb cso-

A kollektív cselekvés céljának megvalósulása milyen hozadékot jelent a csoporton kívüli egyének számára?

A csoport kollektív cselekvésének célja

	Közjóság realizálása		Közrossz elhárítása	
	inkluzív	exkluzív	inkluzív	exkluzív
Pozitív	Klasszikus világítótorony-effektus; inkluzív közjóság, melynek egy külső, releváns csoport számára pozitív hozadéka van (pl. a hajózók)	ilyen nem létezik	közrossz, melynek elhárítása csak a csoport közös fellépésével lehetséges; ez összehozza még a máskor potenciális vetélytársakat is, csoporton kívüliek kapcsolódhatnak – lövészárk-effektus	értékrationális cselekvés – pl. a Dugovics Titusz effektus
Semleges	világítótorony a távol élő, soha nem hajózó egyének számára	járadék vadász- (rent-seeking)-effektus – a csoporton kívüliek számára nem elérhető közjavak kisajátítása	a közrossz elhárítása csak a csoport érdeke, a tagok egyéni motivációja is erős – magányos farkas effektus	ugyanaz nem zsidók számára
Negatív	világítótorony annak számára, akinek a háza előtt húzzák fel	ha az exkluzív közjavak realizálása negatív extern hatásokkal jár; klaszterikus környezetszennyezési effektus (pl.: filter nélküli füst kibocsátás okozó a gyáraknak, negatív externália a lakosságnak)	a közrosszból való különutas menekülés, a csoporton kívüliek számára nem elérhető alternatíva megvalósítása a közrossz költségeinek áthárításával – „várfok” effektus a lánchídi csatában (1986. március 15.)	pl.: argentin beutazóvizumért folyó harc a zsidók között a II. világháború idején – a zsidók számára

portjaiban. Az elismertséget hozó együttműködésben szívesebben, könnyebben és odaadóbban vesznek részt a szervezet tagjai.

A közrosszak elhárítása újabb motivációs tényező: Ha egy csoport tagjai megfosztva érzik magukat egy korábban már birtokolt közjóságtól, akkor nagyobb elszántsággal csatlakoznak a cselekvéshez, mert úgy gondolják, méltánytalanság történt velük, és a depriváció érzete erős késztetés. Hasonló lélektani folyamatokat indít el, ha egy másik csoport tevékenységének minket károsító, negatív extern hatásai ellen kell kollektív akcióba lépni.

Annak eldöntése, hogy a kollektív cél közjóság realizálásaként vagy közrosszak elhárításaként jelentkezik-e, nemcsak a motiváció lélektani oldalának elemzésében fontos. A hagyományos racionalitásfogalom nem foglalja magában az emocionális értékkelvető cselekvést, amilyen például az igazságtalanságérzet által kiváltott döntés. Viszont a költségek várható értéke is másként alakul közjóság, illetve közrosszak realizálódásakor.

Igaz ugyan, hogy amennyiben az alternatív költségeket (*opportunity cost*) is figyelembe vesszük, ugyanakkora veszteség éri az egyént, ha egy lehetséges hasznot nem kap meg, mint ha ugyanakkora összegű kárt szenved. Ilyen értelemben, ha egy közjóság nem realizálódik, akkor az elmaradt haszon jelenti a költséget, közrosszak elhárításának sikertelensége esetén pedig az ebből származó kárt. Csakhogy a döntés során az egyén az elérhető bevételekhez és a bekövetkező költségekhez egyaránt valamekkora, a várakozásaitól függő, szubjektív valószínűséget rendel. A különböző feltételek teljesülése esetén realizálható közjósághoz, illetve az abból származó haszonhoz kisebb valószínűséget kapcsol, mint a már bekövetkezett közrosszából származó veszteséghez. Ezért nagyobb hajlandóságot mutat közreműködésre a biztos közrosszából származó költség elhárításáért, mint az annál bizonytalanabb haszonért.

Mi volt a taxisblokádnál által elérni kívánt közös cél?

Természetesen eléggé általánosan fogalmazva kézenfekvő volt a cél: ne dráguljon a benzin. Csakhogy közelebbről szemügyre véve, e célkitűzésnek többféle értelmezése adódik. Nem véletlen, hogy a különböző résztvevők többféleképpen fogalmazták meg:

- (a) „A kormány üljön le tárgyalni a taxisokkal.”
- (b) „A kormány adjon kompenzációt a taxisoknak.”
- (c) „A kormány üljön le tárgyalni a munkavállalókkal.”
- (d) „A kormány azonnal vonja vissza a benzinár fölemelését.”

Előfordultak még e változatok különböző arányú keverékei és a kollektív cselekvés eredeti célján kívül eső politikai követelések is (például: mondjon le a kormány vagy egyes tagjai). Mégis úgy találtam, hogy e négy alapváltozattal leírható valamennyi, nyílt vagy burkolt formában megjelent, kollektív cél. Az alábbiakban e négy típus lényeges különbségeit és az eltérések jelentőségét szeretném összefoglalni.

(a) „A kormány üljön le tárgyalni a taxisokkal.”

Ebből a megfogalmazásból két dologra lehet következtetni. Az egyik, hogy nyilván nem ez a tényleges, a csoporttagokat mozgósító cél, hanem egy köztes cél: addig is fagyasszák be a benzin árát és a végleges árat a taxisokkal való tárgyalás útján

alakítsák ki. A másik fontos motívum a megfogalmazásban a taxisokkal való tárgyalás. Utalás ez arra, hogy az ország közútjait kezükben tartó taxisok elég erősek ahhoz, hogy a tárgyalások során ne kelljen senkivel osztozniuk a lehetséges bevételen. Így lehetőségük nyílhat jelentős kompenzáció vagy más, államilag biztosított versenyelőny megszerzésére. Ezzel az implicit üzenettel a cél megfogalmazása nem jelent negatív, de pozitív hozadékot sem megvalósulása esetén a csoporton kívüli egyéneknek.

Saját tipológiámban ez leginkább a „magányos farkasok” helyzetéhez sorolható. Itt még láthatólag a közrossz elhárítása a cél, ami egyenként is mozgósítja a megélhetésüket féltő taxisokat, akik kevés előszervezéssel, spontán összeverődött kis csapatokban, de magányosan is elég elszántan lépnek akcióba. Viszont a kimenet még nem világos, egyelőre nem tudható, milyen hozadék várható a nem csoporttagok számára, akik így leginkább a semleges szemléli álláspontján maradnak, a kevés szélsőségtől eltekintve. A cél megfogalmazása számukra nem különösebben vonzó, a csatlakozáshoz kevés.

(b) „A kormány adjon kompenzációt a taxisoknak.”

A taxis érdekcsoportnak az előző célmegfogalmazásban implicit törekvése itt nyíltan megfogalmazódik. Az országos blokádot rendkívüli gyorsasággal összehozó taxisok pillanatnyi, nagyon erős alkupozíciójuknak egy rövid ideig és viszonylag szűk körben így adtak hangot.

Itt már nem elsősorban valamilyen közrossz elhárítása, hanem sokkal inkább a jól sikerült akció folytán remélt exkluzív közjóság megszerzése a cél. Ezt a táblázatomban a „járadék vadász” (*rent-seeking*) effektushoz kötném. Az érdekcsoport tagjai nem az ellen lépnek fel, hogy egy másik érdekcsoport monopolhelyezete vagy valamely nem piaci beavatkozás, állami támogatás folytán romlik versenypozíciójuk. Éppen a monopolhelyezetet vagy támogatást akarják megszerezni, így remélve piaci pozíciójuk ugrásszerű javulását. A taxisok esetében ez azt jelenti, hogy nem a benzinár emelése ellen küzdenek, hanem azért, hogy ők, de leginkább valamely jól elhatárolható, erős csoportjuk kivételezettként kapjon kompenzációt. Például tanakolási bónuszokat, amelyeken állami támogatás lenne, mondjuk adókedvezmény formájában. Azok, akik az ilyen pozíciót kiharcoló taxisszervezetben dolgoznának, jelentősen jobb piaci helyzetben lennének a szervezeten kívülieknél. Meg kell említeni, hogy a járadék vadász helyzeteket a szakirodalom nem tekinti a külvilág számára semleges hozadékkal járó szituációnak. Tullock (1990) például olyan negatív összegű játékként írja le, ahol a nem optimális erőforráseloszlás hosszú távon társadalmilag költségessé teszi a monopolhelyzetek meghagyásáért és azok birtoklásáért folyó fellépést.

Szerintem két okból nem alakultak így az események. Az egyik az, hogy akkor még nem léteztek vagy nem voltak erősek a taxisszervezetek. A blokádnál során nem játszottak valódi vezető szerepet, nem tudták megnyergelni a kínáló alkalmat. A Taxis Kamara vagy a FODESZ (Fuvarozók Országos Demokratikus Szövetsége) még mindig nem bír semmiféle jogosítvánnyal a taxispiac átfogó szabályozására: sem az engedélyek kiadása, sem a vizsgáztatás, sem a taxisok ellenőrzése, adóztatása, könyvelése, taxiórája, gépkocsijuk műszaki állapotának ellenőrzése

nincs a hatáskörükben. Tehát nem volt akkor olyan potenciális szervezet, amely élehetett volna ezzel a lehetőséggel.

A másik ok a következő: A nem taxisok számára így semmilyen pozitív hozadéka nem lett volna (igaz, negatív is csak a taxisok egy részcsoportja számára), s mire ez az igény – éppen a váratlanul gyors, sikeres akció hatására – itt-ott megfogalmazódott, a taxisok éppen a saját csoportjukon kívüliek jelentős segítségét és szimpátiáját mondhatták magukénak. A rövid, háromnapos fellépés során ettől nem lehetett elszakadni. A taxisok maguk sem tagolódtak, nem kezdődtek belső vilongások, pozícióharcok, valószínűleg éppen a spontaneitás, a nem taxisok szimpátiája és a taxisok „küldetéstudata” miatt.

(c) „A kormány üljön le tárgyalni a munkavállalókkal.”

Az (a) változatra rímelő megfogalmazás – nagyon jelentős eltéréssel.

A nem taxisok számára is sokat ígérő, szimpatikus felütéssel kezdődik: az ár-emelés felfüggesztése a tárgyalásokig. És még ígéretesebben folytatódik: az intézkedés által sújtott teljes (mindenesetre beleérthető) munkavállalói réteg érdekeit kell képviselni a megegyezéskor. Tehát a megfogalmazás legfontosabb üzenete, hogy azok számára is jelentős hasznot hoz a kollektív cselekvés sikeressége, akik nem tagjai a csoportnak. A (d) megfogalmazáshoz képest érezhető a közös kompromisszumra való törekvés. Azon túl, hogy az akciót összehozó motivációk egy közrossz elhárításán alapultak, ez a változat továbblépést jelent. Az elfogadható ár-emelésről szóló, széles konszenzuson alapuló megegyezés keresése általánosan pozitív hozadékú, inkluzív közjóság realizálását jelenti.

Tipológiámban leginkább a „világítótorony” hatáshoz hasonlít. A taxisok által létrehozott blokád fel nem osztható és senkitől el nem zárható közjavat eredményez: kialakított benzinárat. (Más kérdés, hogy aztán a tárgyalásokon milyen érdekképviselet lesz majd és milyen eredménnyel.)

(d) „A kormány vonja vissza a benzinár fölemelését.”

Ultimátumszerű megfogalmazás, ugyanakkor a legegységelműbb is. Valószínűleg ez az a cél, amelyért elindult a kollektív cselekvés, és amely az első sikeres nap után is végig megmaradt, és feltehetően a legnagyobb mozgósító erővel bírt. A másik három ennek későbbi, átalakult változata lehet.

Ez áll legközelebb ahhoz a célhoz is, amely a csoporton kívüli egyének csatlakozását, szimpátiáját magyarázza. Veszteségelhárításról van szó, egy közrossz elhárításáról. Az egyének pedig – a taxisok erősebben, mások pedig áttételesen – sújtva érezték magukat a váratlanul rájuk háruló költségektől. A költségminimalizálásra törekvő, egyébként máskor különböző érdekű egyének tehát könnyen hozzájárulnak az elhárításért folyó kollektív cselekvéshez a ráadásul jól meghatározható közös ellenség, a kormány ellen. Táblázatomban „lövészárok” effektusnak neveztem ezt a szituációt.

Az interjúk és a tömegkommunikáció akkori hírei, másrészt az elért eredmény alapján a taxisblokád által realizálni kívánt közjóság, a cél jelentősebb megfogal-

mazott típusai közül (d) volt a domináns, (c) a második, (a) a kevésbé jellemző, (b) pedig a leggyengébb.

A (d) és a (c) pedig a nem csoporttagok számára is inkluzív és pozitív hozzáadéku közjószág. Hogyan lehetséges ez a taxisok tipikusan exkluzív piaci érdekcsoportjának kollektív cselekvésekor?

Exkluzívból inkluzív

Hogy egy csoport exkluzív vagy inkluzív módon viselkedik-e, az Olson szerint a megvalósítani kívánt célkitűzés természetétől és nem a csoporttagok tulajdonságaitól függ.

A taxi piaca szinte egyáltalán nem szabályozott. A belépés szabad és viszonylag kis befektetést igényel: egy autót és egy C kategóriás jogosítványt. Egyetlen komoly monopolizált tényezőt találhatunk: a rádiótelefon-hálózatot és az ezt működtető telefonos diszpécserközpontot.

A korlát a frekvenciaengedély megszerzése, ami bizonyos értelemben technikai (fizikai) korlát is. Ennek ellenére a piac virágzik. A nagyobb vállalatok és a számos magáncég, valamint az egyautós, CB-készülék nélküli „mezítlásosok” által üzemeltetett taxik száma Budapesten 16 ezer fölött jár. Ez több, mint ahány taxi New Yorkban van, valószínűleg több, mint amennyit a piac eltarthat.

Tekintsük az egyes taxis számára külső adottságnak a viteldíjat. Piaci szituációban, ha adott ár mellett az egyik vállalat eladásai nőnek, akkor a többi vállalat eladásainak csökkennie kell, ha rögzített a profit nagysága; ha nem, akkor a profit csökken. Az exkluzív közjószág a taxi iránti kereslet vásárlóereje.

Egy adott piacon csak meghatározott terméket lehet eladni ár- illetve profitcsökkenés nélkül. És ahol korlátozott mennyiségű haszonra lehet szert tenni, ott a piaci érdekcsoport tagjai korlátozni akarják a csoport létszámát, hisz minden egyes új belépő csökkenti a szervezet többi tagjának hasznát.

A taxisoknak valódi érdekszervezete ugyan nem volt a blokád előtt, de határozott jelek mutattak arra, hogy exkluzív piaci csoportként viselkednek. Folyamatosak voltak az összetűzések a különböző cégekhez tartozók, illetve a magánosok és az alkalmazottak között. (Ez ma is meglévő jelenség, ami azt mutatja, hogy még mindig nincs igazán hatékony szervezeti kerete a taxis érdekcsoportnak.)

Nézzük, hogyan viselkedett ez az exkluzív piaci csoport a blokádban. Miért léptek a tagjai akcióba? A saját profitjukat, sőt megélhetésüket veszélyeztető benzináremelés ellen. Ugyanakkor a benzináremelés tényszerűen sújtotta a lakosságot is, és egyébként is általános volt a kormányellenes hangulat. Így a megvalósítani kívánt célkitűzés természete miatt a kollektív cselekvés inkluzívvá vált. (Az a lélektani hatás, hogy „értünk is küzdenek”, akkor az utcán, de utólag a taxis-interjúkban is megragadható volt.)

A blokád idején tehát egyenesen megfordult a helyzet: a csoport bővülésével automatikusan bővült a kollektív javak kínálata is. Például a blokádok hatékonysága és elfogadottsága javult azáltal, hogy csatlakoztak a fuvarosok, fraternalizált a rendőrség és a lakosság. Összegezve tehát, a blokád egyik kulcsa az volt, hogy a

megvalósítani kívánt cél a taxisokon kívül sok, a kormány addigi tevékenységével elégedetlen egyén célját, gondjainak remélt megoldását foglalta magában. Így az akció viszonylag széleskörű támogatásra lelt a társadalmon belül.

2.2. A sikeres kollektív cselekvés lehetséges akadályai

A következőkben a blokádi sikerességének többi kulcsát próbálom megtalálni. Az akadályok és feltételek összegyűjtésében részben Csontos László előadásainak kéziratára (1985) támaszkodtam.

A csoport atomizáltsága

Erről a taxisok esetében szó sem lehet. Kezükben van a CB, amely rendkívül hatékony, minden csoporttagot összefűző kommunikációs hálózat.

A csoport megosztottsága

Sem vallási, sem etnikai, sem politikai szempontból nem volt jellemző megosztottság a taxisok között. Még gazdasági oldalról is inkább csak rejtve. Egyrészt a szabályozatlan piacon fellépő súrlódások – vállalatok között, magánosok és alkalmazottak között, CB-sek és mezítlásosok között stb. –, a „túl sok az eszkimó” esete. Másrészt pedig, amit a kormány ki is játszhatott volna: kivételt tenni a legerősebbnek ítélt csoporttal (állami tulajdonú vállalatok), valami támogatással kivonni őket az akcióból, és egymás ellen fordítani a latens ellenfeleket. Viszont tapasztalhattunk valami hasonlót a lakosság egy részének bekapcsolódása után. A tömegkommunikáció, de leginkább a kormány mellett meg-megszólaló tévé megpróbálta a lakosságot a „seftelő, feketéző, prostituáltakat futtató, valutázó, udvariatlan, órapörgető, bórdzsekis, mercédeszes taxisok” ellen hangolni.

A kooptálás

A csoport lefejezésére, vagyis legtekintélyesebb, rátermettebb vezetőinek kiemelésére nem került sor. A teljesen alulról szerveződő, horizontálisan terjeszkedő fellépés során a kevés lehetséges vezető közül néhány megjelent a színen, de nem játszott jelentős szerepet. Az események láthatólag a maguk útján haladtak. Főleg az egyes blokádi kis, helyi vezetői jutottak szerephez.

A csoport egyes tagjainak kiemelésére, az alulról való kooptálásra sem került sor. Az egyes csoporttagoknak nemigen lehetett volna semmilyen, számukra gazdaságos alternatív utat, megoldást ajánlani.

Az akció erősen gazdasági jellege és a megélhetés veszélybe kerülése miatti erkölcsi felháborodás okán pedig az ideológiai befolyásolásnak esélye sem lehetett.

2.3. A sikeres kollektív cselekvés szükséges feltételei

A közös cselekvés céljának kiválasztásán túl számos feltételnek kell teljesülnie. Ezeket négy nagyobb csoportban foglaltam össze: (1) tudati, (2) a csoport belső felépítésére, szerkezetére vonatkozó, (3) a csoport tagjaira vonatkozó és (4) a poyatas alternatívával kapcsolatos feltételek.

(1) Tudati feltételek

Itt az egyéneknek a közjósággal kapcsolatos várakozásait, azok változását elemzem. Az egyén szükségérzete, majd a többiek hasonló hiányérzetéről való tájékozódás az első két lépcső, utána a többiek cselekvési hajlandóságának megismerése következik, amihez többek között az előző kollektív akciók szolgálnak alapul.

(1.a) Szükség vagy megfosztottság érzete

Valamely közjóság hiánya vagy megszűnése akkor válik motiváló erővé, ha az egyes csoporttagok által szubjektíve átélt hiányról van szó. A taxisblokádhhoz csatlakozók esetében ez a megfosztottság (közrossz) érzetével is párosult. Ez azt jelentette, hogy a benzin árának fölemelése veszélybe sodorta a megélhetésüket. Ezt a deprivációt a csoport tagjai nem tekintették elkerülhetetlennek, sőt elfogadhatatlannak tartották. A benzin árának drasztikus emelését a kormány rendkívül ügyetlenül, tapasztalatlanul intézte. Ez három tényből látszik:

- előtte hosszan tagadta, hogy ilyen intézkedés készül;
- azokban a napokban már köztudottan csökkent a kőolaj világpiaci ára;
- az emelés mértéke minden várakozást felülmúlt.

Az emberek kiszolgáltatottságérzését fokozta, hogy a sokáig tagadott emelést végül mindenféle egyeztetés, tárgyalás nélkül, a beleszólás lehetőségének látszata nélkül hozták meg. Sokan a „régí idők szelét” érezték ebben. A felháborodás és a kiszolgáltatottság érzete, párosulva az átélt anyagi szükséggel, elegendő szubjektív motivációt adhatott az egyéni csatlakozáshoz.

(1.b) A kollektív tudat

Kollektív tudat kialakulásáról akkor beszélhetünk, ha az alábbi feltételek teljesülnek (Csontos 1985):

- (1) Mindenki azt hiszi, hogy mindenki azt hiszi, hogy **p**.
- (2) Mindenki azt hiszi, hogy **p**.
- (3) A csoporton belül eléggé szoros és hatékony a kommunikációs kapcsolat.

A (2) és a (3) feltétel szükségessége világos. Az (1) feltétel viszont következhet is (2) és (3) együttes teljesüléséből, amikor elég nagy a bizalom és az egymásrautaltság a csoporton belül, és az egymással való folyamatos kapcsolattartás elegendő ahhoz, hogy egymás várakozásait megismerjék és/vagy átvegyék a csoporttagok. A blokádjó példa erre – **p** alkalmas definíciójával:

- (2) Mindenki azt hiszi, hogy a benzináremelés igazságtalanul sújtja őt; vagy

(2)* Mindenki azt hiszi, hogy a benzináremelés igazságtalan, és a blokád révén ki lehet kényszeríteni a visszavonását.

Ha valóban így gondolkodott minden egyes csoporttag, akkor a kommunikációban jött létre a többiek hasonló hitéről való meggyőződés.

Ha pedig (2)* csak néhányukra teljesült, akkor az ő véleményük – a CB-hálózaton minden csoporttaghoz eljutva – megerősítette az ingadozókat, meggyőzte a kétkedőket. Ez azért nem lehetett nehéz, mert a (2) feltétel egészen biztosan teljesült. Ezt támasztják alá az interjúk, az újságcikkek. A blokád Frohlich és Oppenheimer véleményét igazolja: az egyén hajlandósága a közösségi cselekvéshez való hozzájárulásra nagy mértékben függ attól, milyennek becsüli a többi csoporttag hozzájárulási hajlandóságát. Szerintem a blokád során nagy súlya volt annak, hogy az egymással folyamatosan kapcsolatban álló tagok egymást lelkesítették, bátorították, minden kisebb sikerélményt megosztottak egymással (hírek az egyes csomópontokról, a lakosság szimpátiájáról, az ingyen osztogatott teáról és ételről, a rendőrség segítőkészségéről, egy-egy újabb fuvaros cég vagy vidéki városok csatlakozásáról stb.).

Akár fennállt eredetileg is az (1) feltétel, akár csak a fent leírt kettő közül valamelyik módon jött létre, végül is beszélhetünk a blokád során kialakult kollektív tudatról.

(1.c) A csoport előző kollektív akcióinak sikere

Általában nem szükséges feltétel, de jelentős katalizáló hatása lehet. Azért említtem meg, mert a taxisoknál nagyon is jellemző a gyakori kollektív fellépés, és szerintem nagyban hozzájárult a blokád sikerességéhez. Kisebb-nagyobb közös akciójuknak szinte naponta tanúi lehetünk. Segédkeznek elveszett gyerekek felkutatásában, bűnözők elfogásában, gyakran játszanak rendfenntartó szerepet, főleg vidéken, ahol kevés a rendőr (betörések jelentése, sértettek beszállítása stb.).

Ezenkívül pedig erős önvédelmi reflex alakult ki a taxis csoportban az éjszakai alvilággal szemben. Sok taxis van benne az alvilág „üzleteiben” (prostitúció, valutázás stb.), gyakori az összecsapás (arabok és taxisok háborúja, Szavanna bár stb.), de a nem érintett, kívülálló taxisoknak is szüksége van társaik segítségére, védelmére. Az interjúk alapján úgy tűnik, kialakult valamiféle „mindenki egyért – egy mindenkiért” viszony.

Eközben folyamatos harcban is állnak egymással a jó helyekért, ahol mindnaposak a maffiaszerű csoportok összetűzései; a reptér, a szállodák környéke, a Vár ezért számos kis blokád állandó helyszíne.

A blokád előtt is voltak politikai akciók. A blokád egyik szervezője már négy alkalommal vett részt csoportos taxisakcióban korábban, amelyek mind petíció átadásával végződtek. A Lázár-kormány, a Grósz-kormány és a Németh-kormány alatt is volt akciójuk, a blokád az Antall-kormány idején az ötödik nagyszabású megmozdulásuk. A vezetők elbeszélései alapján igen nagy rutinnal és kialakult forgatókönyvvel rendelkeznek minden ilyen alkalomra – a megfelelő rendőrtiszt értesítésétől a BRFK-nál egészen az útvonalig és a petíció megfogalmazásáig. Úgy gondolom, hogy a taxisok korábbi akcióiból szerzett tapasztalata nemcsak a szervezés gördülékenysége miatt fontos.

Az interjúk alapján is biztosan állítható, hogy a taxisok tudatában vannak „ütőképességüknek”, ami magabiztos fellépést eredményez. A kollektív cselekvéshez való csatlakozásnál ez a költségek felbecsülésekor fontos: a kockázat várható nagyságát csökkenti.

Hardin (1982) a kollektív cselekvéshez való csatlakozás, illetve dezertálás kérdését a fogoly dilemmájához (FD) hasonlította. Az FD helyzetben egy lejátszáskor nagy a dezertálás esélye a nyereménymátrix miatt kialakuló domináns stratégiák alapján. Ismételt játéknál viszont empirikus tapasztalatok szerint megjelenik a kooperáló viselkedés, annak ellenére, hogy a nyereménymátrix nem változik (tehát nincs például kényszer vagy jutalmazás). Ennek az az oka, hogy iterációs játékokban tudatosul az egymásrautaltság, vagyis kooperatív viselkedés esetén jóval nagyobb a közös nyeremény, tehát az egyénileg elérhető bevétel is.

Úgy gondolom, hogy a taxisblokádnak sikeressége és az általánosan jellemző közreműködési hajlandóság annak is köszönhető, hogy már számos esetben kerültek a taxisok efféle FD szituációba. A különböző, fent leírt akcióik mind naponta ismételt FD típusú játékok, amelyekben a bizalom az egymásrautaltság felismerésén és a gyakori pozitív, tehát optimális eredményen alapul. A blokádnak egy hosszú, ismételt fogoly dilemmája szituációs lánc egyik, mégpedig sokadik láncszeme volt. Feltehetően nagyban hozzájárult a későbbi FD szituációk kooperatív stratégián alapuló optimális megoldásához.

(2) A csoport belső szerkezetére vonatkozó feltételek

(2.a) Belső kommunikáció

A belső kommunikáció szerintem mindenképpen az egyik legfontosabb feltétel; ebben a konkrét vizsgálatban pedig úgy tapasztaltam, hogy a blokádnak sikerességének második kulcsa.

Mint ahogy valamennyi taxis közösségi cselekvést, a blokádnak is a CB rádió-telefonhálózaton át szervezték meg, ami ideális technikai eszköz egy érdekcsoport tagjainak állandó összetartására és bármilyen közös akció megszervezésére.

Először is technikai jellemzőinél fogva:

- egész Magyarország területét átfogja;
- konferencia jellegű, többszemélyes dialógusra ad lehetőséget;
- a kommunikációs szálaknak nem kell átfutniuk semmiféle központon, ezért erős horizontális kapcsolatok épülnek ki;
- létezik viszont egy (illetve több) diszpécseriroda, amely koordináló-szervező feladatot láthat el;
- a CB hálózathoz könnyű csatlakozni.

Másodszor pedig azért, mert így a taxisok kollektív fellépésének megszervezésekor a csoporttagokat összekötő, hatékony kommunikációs csatorna kiépítésének költsége nulla. Még a rendszer fenntartásának a költségeit sem kell az érdekcsoportnak viselnie. A hálózat készen áll, ki van építve megrendelések és útinformációk gyors továbbítására, de nemcsak erre használják – amint arra több példa is volt már.

Valószínűleg nincs még egy szerencsés érdekcsoport, amely ilyen kommunikációs rendszerrel bírna. Sokan furcsállják is, hogy nincs hatékony szervezete a taxisoknak. Szerintem éppen összetartásuk és mozgékonyáguk miatt nincs szükségük szervezeti, intézményi megoldásokra.

(2.b) A csoport stabilitása és identitástudata

A taxisok stabil csoportot alkotnak. Igaz, viszonylag sok az új közöttük, de a lemorzsolódás ennél kisebb, és jórészt az újak között gyakori. Viszonylag állandó, összeszokott csoportról van szó. Ennek számos jelét már említettem, ami nagyrészt erős identitástudatukat is magyarázza. Más foglalkozási ágakhoz képest nagyobb az elkülönültségük, de jóval erősebb az egymásrautaltság is. A CB fontos része, jelképe és nélkülözhetetlen táplálója is identitástudatuknak. Ezen kívül számos érdekes vonás jellemzi csapatsellemüket – a zsargon, vagy az első száz taxis tekintélye: Minden taxisnak van egy azonosító száma. Minél kisebb ez a szám, annál régebbi taxis az illető, vagyis annál „ravaszabb róka”, annál nagyobb tekintély. Ezen úgynevezett rajtszám és a nagyon gyakori gúny- vagy becenév alapján ismerik egymást. Ha valaki leszámol az egyik céggel és másikhöz megy át, viszi magával a rajtszámát. Az első százas rajtszámú taxis birtoklása nagy presztízkérdés az egyes vállalatok számára.

(2.c) Hatékony vezetés

Egy kollektív cselekvés vezetése akkor hatékony, ha képes a csoporttagok várakozásainak összehangolására és a szükséges erőforrások mobilizálására. Emellett kompetenciájáról is meg kell győznie a csoporttagokat. A taxisblokádnak nem volt közös szervezeti vezetése. Az egyébként szükséges funkciókat, amelyeket a vezetésnek kellett volna ellátnia, ellátta maga a csoport.

A taxisok mint csoport folyamatosan gondoskodtak a tagok várakozásainak összehangolásáról, a szükséges erőforrások pedig teljesen homogén eloszlásban állandóan a csoport rendelkezésére álltak: a gépkocsi, a CB-készülék és a helyismeret. Az egyes blokádnak voltak vezetőik, akik eldöntötték, hogy kit engednek át, kit nem, de mivel több funkciójuk nem volt, nem játszottak fontos szerepet. Kiválasztásuk spontán történt, de a döntésekbe a blokádn minden tagja beleszólt. A vezetés központosítására történt kísérlet, de nem sok sikerrel. A mentők és élelmisszerszállítók átengedését nem kellett kikényszeríteni, vasárnap éjjel pedig a tárgyalások alakulása miatt a blokádn saját döntésükből is feloszlottak. Az egyes taxivállalatok diszpécserirodáin működtek valamiféle középszintű vezetői alakulatok, de az akció spontaneitása miatt nem volt igazán szükség összehangoló és erőforrásszervező tevékenységekre.

Ennek ellenére úgy gondolom, szükség van a hatékony vezetésre, ha a kollektív cselekvés előre megszervezett, hosszabb ideig tart és ismétlődő fellépésekből áll. Az érdekegyeztető tárgyalások kapcsán fölmerül a taxisok vezetőségének a kérdése. Ott szükség lehetett volna egy szavahihető, a csoport bizalmát élvező vezetésre, ha a taxisok ott is főszerepet kapnak és hosszabb tárgyalássorozat alakul ki. De a

taxisok a tárgyalások során már igencsak háttérbe szorultak, a munkavállalók képviselői közt nem volt akkora szerepük, mint a tárgyalást kikényszerítő utcai blokádkban. Ott szélesebb rétegeket képviselő, ezért befolyásosabbnak tűnő vezetők, és más, rutinosabb politikusok, politikai vállalkozók vették át az irányító szerepet.

(3) A csoport tagjaira vonatkozó feltételek

Nem mindegy, hogy a csoport tagjai – neveltetésüknél, vallásuknál, származásuknál stb. – fogva milyen egyéni jellemzőkkel bírnak. A tagok kockázatvállalási készsége és az ok-okozati viszonyok és alternatívák átlátásának képessége általában adott minden csoport számára; a tanulási folyamat csak ismételt cselekvések során és stabil csoportokban alakulhat ki. Ez a szervezeti tanulás sokat tehet hozzá a kollektív akciók sikeréhez.

(3.a) Kockázatvállalási készség

E készség megvolt a taxisokban, jórészt azért, mert a kockázat szubjektív érzete, várható értéke kicsinek tűnt.

(3.b) A csoporttagok társadalmi és politikai kompetenciája

Ezen a következőket lehet érteni:

- (A) képesség az együttműködésre, a fegyelmezett cselekvésre;
- (B) képesség az egyén és a csoport előtt álló alternatívák fölismerésére;
- (C) képesség az alternatívák megítélésére, az ok-okozati viszonyok átlátására;
- (D) képesség a célnak megfelelő eszközök kiválasztására.

A taxisblokádnál (A) és (D) feltételére számos példát hoztam már. Érdekesebb (B) és (C) vizsgálata. Az egyén előtt álló alternatíva a következő volt: csatlakozni a blokádkhoz vagy továbbra is fuvarozni. A csatlakozás motivációit már vizsgáltuk, a távolmaradás lehetőségét a következő pont tárgyalja.

A csoport előtt álló alternatívák legfontosabbja a közös cél megválasztásával dőlt el. De még számos konfliktushelyzet adódott. Például az, hogy kit engedjenek át az egyes blokádon, ahol az élelem- és betegszállítók kivételével alig kapott lakati utat. Vagy az akció politikai színezetének kérdése.

Több taxis beszámolt arról, hogy csatlakozott a blokádkhoz, noha „ő az MDF-re szavazott”, vagy „ő MDF-es”. Arról is beszéltek néhányan, hogy „nem akartunk politikai akciót”, „nem akartuk a kormányt megbuktatni”, sőt volt egy blokádnál, ahol „beültettük a kocsiba és elvittük a politikai tüntetőket, Krassóékat meg Romhányit. Amit mi nem akarunk, azt nem képviseljük.” Egyikük pedig elmondta, hogy amikor megszervezték az MDF-párti tüntetést, és a menet a Margit-hídon járt, „akkor az MDF-es tüntetőket bezárhattuk volna a hídra, mert mind a két hídfőn ott voltunk, de mi nem akartunk polgárháborút.” Az egyik blokádnál vezetője pedig elmesélte, hogyan fegyelmezte a taxisokat a közeledő tüntetés láttán, félve a provokációtól: „fegyelmezetten eltűrtük ... körbementem, és megmondtam nekik, hogy nem nyikkantok meg, ha beverik a pofátokat, akkor sem.”

A példák mind azt mutatják, hogy az alternatívákkal és lehetséges kimeneteleikkel tisztában voltak, és képesek voltak helyes megítélésükre is. Ez valószínűleg hozzájárult szokatlanul nagy léptékű akciójuk társadalmi legitimációjához, a viszonylagos türelemhez, szimpátiához és bizalomhoz a csoporton kívüliek részéről.

(4) *A potyautas alternatíva hiánya*

Az akkori és utólagos beszámolókból is kitűnik, hogy a taxisok közül sokan erős morális magabiztossággal felvértezve léptek a közös akcióba. Erről a közrossz elhárításának motivációinál már beszéltem. Tehát viszonylag határozott, jól körülírható normatív ösztönző volt, hogy „jó ügyért” harcolnak. Még ha a legtöbben persze jól felfogott piaci érdekekből, saját pénzükért csatlakoztak is, hamar átszíneződött az indíték: „nekünk fel kellett vállalnunk, hogy mi legyünk a szószólói egy pozitív ügynek”; „úgy lettünk népvezérek, hogy senki nem kért föl minket”; „nem véletlen, hogy a rendőrök nem voltak hajlandók föllépni ellenünk” stb.

A potyautas alternatívát akkor lehet veszteségesé tenni, ha van lehetőség a hatékony ellenőrzésre, a potyázók lefűléására. A taxisblokádnak három-négy napig betöltötte az országot, így a tömegkommunikáció érdeklődését is. A közvélemény, de különösen a taxisok ellen itt-ott fellépő „oszd meg és uralkodj” célzatú propaganda nagyon érzékenyen reagált minden észrevett dezertőr taxisra. Ez akaratlanul is a taxisok akciójának kedvezett: még kockázatosabbá vált a dezertálás, mert egyre nagyobb lett a lebukás esélye. Egyébként is veszélyes volt, mert az akkor fuvarozó taxit könnyű volt észrevenni, és a taxisok egymás között keményen leszámoltak a rajtakapott csoporttaggal: szétverték az autóját, kitépték a CB-készülékét, leverték a tetejéről a taxi-táblát, volt, hogy a sofőrt is megverték. Amikor tévékamerák és újságírók fényképezőgépei vadászták a dezertáló gépkocsik rendszámát, még költségesebbé vált a potyautas alternatíva.

A normakövető vagy normakövetőnek látszó magatartás tehát racionális döntés eredménye. A taxisblokádnak esetében valószínűleg az adaptív preferenciák esetével állunk szemben, amikor a mérlegelés után a csatlakozást választó, de eredetileg azt veszteségesnek tartó egyén átrendezi preferenciáit. A potyautas alternatíva megugrott költségei miatt a „szükségből erényt” típusú preferenciamódosítás történt.

3. Konklúzió

A taxisblokádot mint egy érdekcsoport kollektív cselekvését elemezve arra kerestem választ, hogyan alakult ki a szóban forgó akció, mely feltételek és körülmények együttes megléte tette sikeressé.

Úgy találtam, hogy két alapvető körülményben foglalhatók össze a blokádnak létrejöttének és sikerességének kritériumai:

3.1. A taxisok csoportjellemzői

Ennek alappillére az ideális kommunikációs csatorna. Ebből eredő szervezeti vonás, hogy központi vezetés és intézményi megalapozottság nélkül is lehetséges a kollektív fellépés, nincs igazán szükség szelektív ösztönzőkre vagy szankciókra. Számos előző akció is lezajlott már a csoport különböző, kisebb részhalmazaiban. A tagok az egymásrautaltságnak, a közös fellépés erejének és a közösen realizálható nagyobb haszonnak tudatában vannak. Az ismételt sikeres akciók növelik az egyes csoporttagok hajlandóságát a kooperációra.

3.2. Az adott társadalmi körülmények

Akármennyire kézenfekvőnek tűnik is utólag, hogy a taxisok a benzináremelés be-fagyasztását és az azonnali érdekegyeztető tárgyalásokat sürgették munkavállalók, munkáltatók és a kormány között, ez akkoriban még nem volt egyértelmű. Elképzelhető lett volna többféle cél megfogalmazása, de valószínűleg nem véletlen, hogy így alakult. Már az első naptól nagymérvű volt a taxis csoporton kívüliek csatlakozása, ami nemcsak a blokádnak költségeit viselők körét tágította ki, de érthetően az elérni kívánt célt is. És egy ponton túl megvolt a tehetetlensége az akciónak: a kormánnyal szembeni társadalmi elégedetlenséget és nyomást kifejező lakossági szimpátia nem engedte a szűkebb érdekek érvényesülését. Ugyanakkor ez védettséget is jelentett a hatalommal szemben, amely a hidakat elzáró néhány taxis ellen még választhatta volna az erőszakos beavatkozást, de az országos blokádnak résztvevői, a fuvarosok, a kamionosok, a szimpatizáns rendőrök és a civil lakosok ellen már nem dönthetett úgy, hogy erőszakkal felszámolja az akciót. Hogy éppen akkor jött létre a taxisblokádnak, ahhoz nemcsak a kormány szereplése kellett, hanem az adott történelmi körülmények együttese is. A friss demokrácia sokaknak okozhatott csalódást, hiszen akkor egy év alatt hatszor szőlították fel szavazásra a lakosságot, a változások üteme pedig valószínűleg jóval elmaradt a várakozásokhoz képest.

Függelék: A taxis interjúk kérdései

Részt vett-e a blokádban? Miért?

Ha igen, hogyan? Ki szervezte be?

Hogyan állt össze az a blokádnak, ahol Ön volt?

Volt-e vezetőjük? Ismerte-e korábban?

Ismerte-e korábban a blokádnak többi tagját?

Hogyan döntötték el, hogy kit engednek át?

Volt-e központi utasításuk?

Találkoztak-e provokátorokkal?

Hogyan viselkedtek a rendőrök?

Hogyan viselkedtek a járókelők?

Tud-e olyanról, aki nem csatlakozott a blokádnak?

Vett-e részt korábban valamilyen taxis megmozduláson? Milyenen?
 Hallotta-e már a CB-n valamilyik társa hívását, hogy segítségre van szüksége?
 Odahajtott-e? Miért?
 Mióta taxizik?
 Hányadik munkahelye ez?
 Milyen itt a megélhetés?
 Változott-e a taxisok megítélése Ön szerint a blokád óta?

Felhasznált irodalom

- G. Becker: „The Economic Approach to Human Behaviour”, *Reedings IUC Course on Public Choice*, 1990.
- B. Barry: *Sociologists, Economists and Democracy*. The University of Chicago Press, 1978.
- Csontos László: *A közjavak problémája és a kollektív cselekvés elmélete*. Kézirat, 1985.
- Csontos László: *Szituációs-logikai modellek a társadalomtudományban*. Kézirat, 1985.
- O. Davis–M. Kamien: „Externalities, Information and Alternative Collective Action. The Analysis and Evaluation of Public Expenditures: the PPB System”, Washington, kézirat 1969.
- Diósi Pál: *Bolhát pórázon – taxiskönyv*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Diósi Pál: *Nem kell ész, csak jogosítvány? – Fuvaroskönyv*. Budapest: Gondolat, 1990.
- A. Downs: „Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. szeptember.
- J. Elster (ed.): *Rational Choice*. New York, 1986.
- J. Elster: *Sour Grapes*. Cambridge, 1983.
- N. Frohlich–T. Hunt–J. Oppenheimer–R. H. Wagner: „Individual Contributions for Collective Goods”, *Journal of Conflict Resolution*, 1975, June.
- N. Frohlich–J. Oppenheimer: „I Get by with a Little Help from My Friends”, *Journal of World Politics*, 1970.
- R. Hardin: *Collective Action*. Baltimore–London, 1982.
- Karajánnisz Manolisz: „Közös lónak túros a háta”. In: Gál Róbert (szerk.), *Racionális választások – irracionális következmények. Szociológiai Műhelytanulmányok*, Budapest, 1988.
- D. C. Mueller: *Public Choice II*. Cambridge, 1989.
- Oliver – Marwell: „The Paradox of Collective Action”, *American Sociological Review*, 53, 1988, February.
- M. Olson: *A kollektív cselekvés logikája*. *Szociológiai füzetek 29*. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1982.
- M. Olson: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása – gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest: KJK, 1987.
- Popkin: *A racionális paraszt*. *Szociológiai füzetek 39*. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1980.
- American Science* 1983: „The Prisoners Dilemma, Computer Tournaments and the Evolution of Cooperation”.
- R. D. Tollison: „Rent Seeking: a Survey”, *Kyklos*, 1982, 35.
- G. Tullock: „Rent Seeking as a Negative-Sum Game”, *Reedings IUC Course on Public Choice*. 1990.

Tóth István György

A TÁRSADALMI (ELOSZTÁSI) IGAZSÁGOSSÁG PROBLÉMÁJA*

1. Bevezető

Az elosztási igazságosság fogalmát meglehetősen sokféle összefüggésben, helyenként eltérő jelentéstartalommal szokták használni. Noha mindenkinek van valamilyen elképzelése arról, hogy ő maga mit tart „igazságosnak” vagy „igazságtalannak”, és az elosztási problémákról folyó vitákban néha (különösen a triviális, „ordító igazságtalanságok” esetében) konszenzusra is juthatunk egy-egy jelenség vagy elosztási állapot megítélésakor, az esetek többségében azonban kis esélyünk van efféle konszenzus kialakítására. Ebből akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy az elemezni kívánt fogalom nem is létezik, hiszen nem állnak rendelkezésünkre azok a kritériumok, amelyek segítségével a vita eldönthető lenne. Különösen áll ez az elosztás („elosztás”) igazságossága körüli napi vitákra, amelyek manapság kétségtelenül a politikai erőter egyik sűrűsödési pontját alkotják.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az igazságosság kérdése racionálisan megvitatható, hiszen erről szól az erkölcsfilozófia történetének egyik rendkívül vastkos fejezete. Explikációs kísérletek, értelmezési javaslatok hangzanak el, az egyes javaslatoknak paradigmán belüli és paradigmák között „átnyúló” kritikáknak kell megfelelniük.

A következő oldalakon arra teszek kísérletet, hogy az elosztási igazságosság fogalmára vonatkozó explikációs javaslatok összegyűjtésével és többé-kevésbé egységes fogalmi keretbe ágyazásával ismertessem négy, egymástól eltérő filozófiai doktrínának a társadalmi (elosztási) igazságossággal kapcsolatos felfogását. Az ismertető tanulmányok megjelenése óta eltelt idő kritikai elemzést is indokoltá tenne, ám egyfelől a téma meglehetősen szórványos hazai recepciója, másfelől az eredeti munkák még mindig meglehetősen korlátozott hazai hozzáférhetősége, harmadrészt pedig a rendelkezésemre álló terjedelem miatt a következőkben inkább az eredeti munkák szisztematikus ismertetésére koncentrálok.

*A BKE Szociológia Tanszékén készült, a „Gazdasági szereplők attitűdje: válság, reform, vállalkozás” kutatási programba illeszkedő tanulmány (Tóth 1990) rövidített és átdolgozott változata. A korábbi változathoz fűzött hasznos kommentárokért köszönet illeti Bertalan Lászlót, Csaba Ivánt, Helmich Dezsőt, Semjén Andrást és Szántó Zoltánt. A megmaradt hibákért a szerzőt terheli.

2. Haszonelvűség

2.1. Amikor az igazságosságról vagy az egyenlőségről akarunk különböző értékelő megállapításokat megfogalmazni, mindig alternatív társadalmi állapotokat hasonlítunk össze. Az alapprobléma általában a különböző társadalmi állapotok értékelése, „jóságának” a megállapítása. A különbségek többnyire az összehasonlítás kritériumrendszerében és az egyes kritériumoknak (a személyes értékektől és beállítottságtól függően) adott súlyban vannak.

Amartya Sen, az utilitáriánus gondolkodás kiváló kritikusa a következőkben látja a szóban forgó filozófiai doktrína megkülönböztető sajátosságait:

I. Jólét-centrikusság (*welfarism*). Ez azt jelenti, hogy „a dolgok állásának 'jóságát' kizárólag az adott állapothoz kapcsolódó, a hasznosságértékekre vonatkozó információk alapján, vagyis az egyéni hasznosságértékek alapján kell megítélni”.

II. Rangsorolás a hasznosság-összegek alapján (*sum-ranking*). „A hasznosságok (vagy jóléti indikátorok) egy együttesének 'jóságát' egyszerűen a szóban forgó hasznosságértékek (vagy indikátorok) összegeként határozhatjuk meg. [...] a 'társadalmi' jólét egyszerűen az egyéni hasznossági értékek összege”.

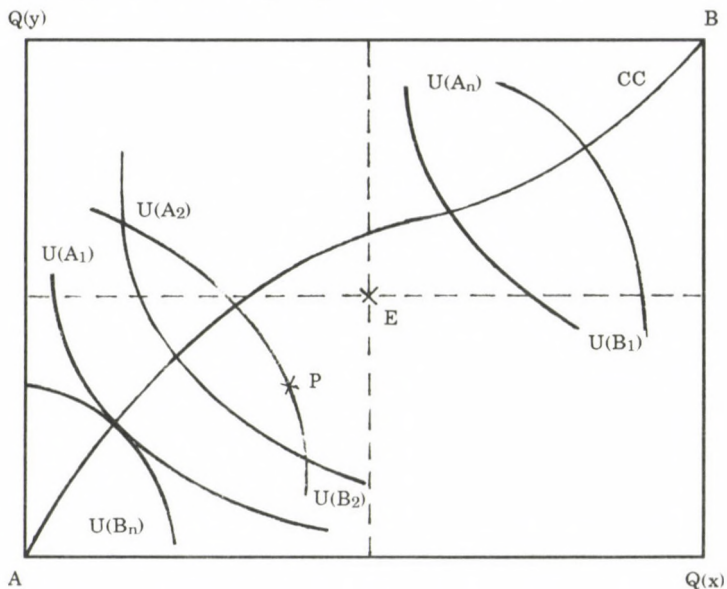
III. A következmények vizsgálata (*consequentialism*). „A cselekvések, intézmények, szabályok és minden egyéb döntési változó értékelésének alapját az adott döntések következményeire vonatkozó információk adják meg”.¹

2.2. Az utilitarianizmus kétséget kizáróan a 19. és a 20. század legáltalánosabban elterjedt, leginkább kimunkált és legtöbbet vitatott filozófiai paradigmái közé tartozik. Ennek ellenére az itt következőkben csak néhány, a közgazdaságtanban alapvetőnek tekintett megállapításról lesz szó. (Ez még akkor is erős szűkítés, ha tekintetbe vesszük, hogy a haszonelvű gondolkodás a közgazdaságtanban látványos eredményeket ért el és az itt elemzendő megállapítások a közgazdaságtanon belül is kulcsfontosságúak.)² Először azt bizonyítjuk, hogy a közgazdasági értelemben vett hatékonysági kritériumok nem jelölnek ki egyértelműen „igazságos” vagy „igazságtalan” elosztási állapotokat. Másodszor azt jelezzük, hogy a különböző egyenlőtlenségi szituációk között csak erősen korlátozó feltételek mellett tehetünk egyértelmű jóléti összehasonlításokat. Végezetül megmutatjuk, hogy a társadalmi jóléti függvény utilitáriánus megfogalmazása meglehetősen kevés eligazítást ad a különböző elosztási állapotok értékelésében.

2.3. A közgazdasági értelemben vett hatékonyság kulcsfogalma a paretói optimalitás-kritérium. Legyen adott az X_i javak egy D_1 eloszlása a $T_1, T_2, \dots, T_n$ felhasználási alternatívák (személyek) között.³ Ilyenkor paretói értelemben vett javulásnak tekintjük a felhasznált javak egy olyan D_2 újraelosztását, amely legalább egy személy jóléti szintjét növeli, anélkül, hogy bárkinek a jóléti szintjét csökkentsen. Paretói értelemben optimálisnak tekintjük a javak elosztásának azt az állapotát, ahonnan már nem lehetséges paretói értelemben vett javulás.

2.4. Először vizsgáljuk meg a cserehatékonyság feltételeit és ezek következményeit egy két szereplőt (A és B), két jószágot (X és Y) és adott tényezómennyiséget ($Q(X)$ illetve $Q(Y)$) tartalmazó Edgeworth-doboz segítségével!⁴ A doboz valamennyi pontja egy bizonyos (X, Y) jószágkombinációnak a két szereplő közti eloszlását jelöli (1. ábra). Az $U(A_1), U(A_2) \dots, U(A_n)$ és az $U(B_1), U(B_2) \dots, U(B_n)$ görbe a két sze-

1. ábra. A PARETO optimumkritérium és az „igazságos” elosztás ábrázolása az Edgeworth-doboz segítségével

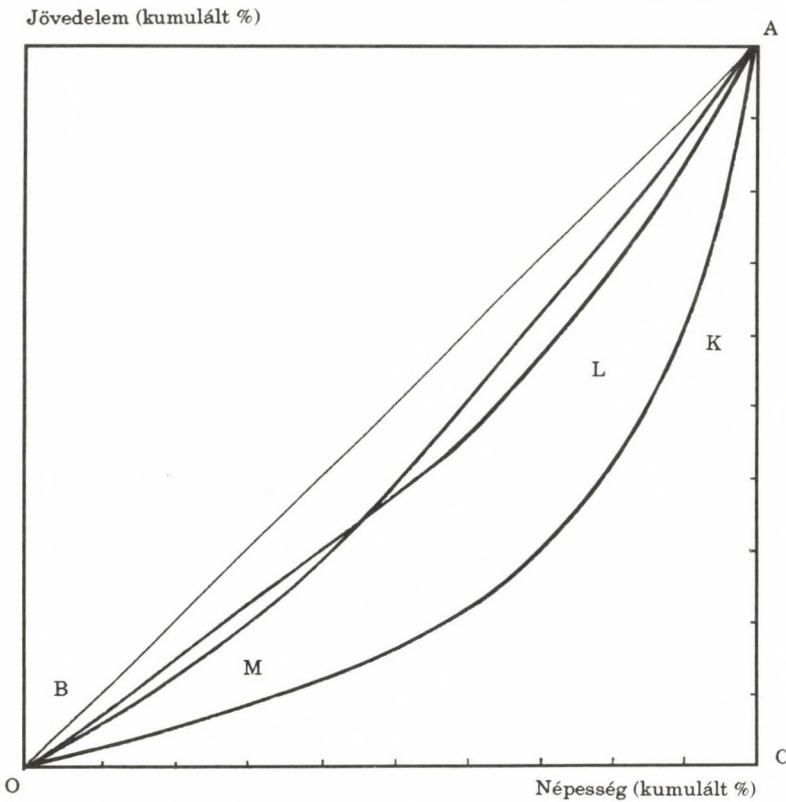

replő számára külön-külön közömbös jószágkombinációk mértani helyeit jelöli (közömbösségi görbék). A közömbösségi görbék meredekségét a szereplőknek az adott jószágokra vonatkozó preferenciái határozzák meg. Az E pontban egyenlő elosztás valósul meg, vagyis mind A, mind B szereplő mindkét jószágból ugyanakkora mennyiséget birtokol. A P pont paretoí értelemben nem hatékony elosztást jelent, mert lehetséges úgy újrendezni a jószágoknak a szereplők közti elosztását, hogy az egyik nyerjen a cserénélkül, hogy a másiknak veszteséget kellene elszenvednie. Ez a helyzet minden olyan pontban fennáll, ahol nem érintik egymást a közömbösségi görbék. A P-ből az $U(A_2)$ és az $U(B_2)$ görbék közötti terület bármely pontjába történő elmozdulás paretoí értelemben vett javulást jelent. A közömbösségi görbék érintési pontjai által meghatározott CC („szerződési”) görbének viszont minden pontja paretoí értelemben hatékony elosztást jelent. Az ezekből a pontokból való elmozdulás nem lehetséges a Pareto-optimalitás megsértése nélkül.

A fentieknek két fontos tanulsága van. Egyrészt látjuk, hogy a hatékony és az egyenlő elosztás csak a legritkább esetben eshet egybe. Másrészt, mivel a szerződési görbe minden pontja hatékony pont, végtelen sok hatékony elosztás létezhet, amelyek között az „igazságos” elosztási állapot nem választható ki pótlólagos, külső információk nélkül. (A CC görbét ezért sok esetben „konfliktusgörbének” is szokták nevezni.)⁵

2.5. Tételizzük most fel, hogy rendelkezésünkre áll egy olyan elosztási állapot, amelyik paretoí értelemben optimális allokációt valósít meg. Kérdésünk az, hogy tudunk-e mondani olyan „objektív” egyenlőtlenségi mérőszámot, amelynek a segítségével egyértelműen meghatározható, hogy két elosztási állapot közül melyik az „egyenlőbb”?

2. ábra. A jövedelemeloszlás ábrázolása a Lorenz-görbék segítségével

A kérdés mindenestre nem egyszerű. Egyrészt az egyenlőségeknek sokféle, esetenként nem ugyanazt a végeredményt adó mérőszáma van.⁶ Másrészt még akkor is, ha kiválasztottuk a céljainknak látszólag leginkább megfelelő mérőszámot, könnyen előfordulhat, hogy bizonyos elosztási állapotokat nem leszünk képesek értékelni az eredmények kétértelműsége miatt.

Bizonyításképpen vegyük példának az egyenlőség-probléma egyik legérzékenyebb mérőszámának, a Gini-koefficiensnek az esetét. Az egyszerűség kedvéért a szóban forgó koefficiensnek nem az algebrai változatát, hanem annak geometriai illusztrációját, az ún. Lorenz-görbét vizsgáljuk.

A Lorenz-görbét (2. ábra) olyan koordinátarendszeren belül értelmezhetjük, amelynek az egyik tengelyén a népesség, a másik tengelyén pedig a jövedelmek kumulált eloszlását mérjük (százalékban). Az A pont azt jelenti, hogy a népesség 100%-ánál koncentrálódik a jövedelmek 100%-a. A B pont azt jelenti, hogy a népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-ánál (a jövedelmi skálán a legalsó népességtized kezében) az összes jövedelmek öt százaléka található. Teljes egyenlőség esetén a Lorenz-görbe az OA egyenesen (a négyzet átlóján) húzódik. Minél „távolabb” helyezkedik el a koncentrációt jelző görbe az átlótól, annál egyenlőtlenebb eloszlással van dolgunk. A Gini-koefficiens azzal, hogy a Lorenz-görbe és az OA egyenes közötti te-

rületnek az OAC háromszöghöz viszonyított arányát méri, alkalmas az egyenlőtlenségek mértékének a mérésére. Világos, hogy a K betűvel jelölt görbe nagyobb egyenlőtlenséget mutat, mint az L vagy az M görbe. Ez minden olyan esetben elmondható, amikor a Lorenz-görbék nem metszik egymást. Ha azonban a Lorenz-görbék metszik egymást, akkor a Gini-koefficiens nem ad egyértelmű útbaigazítást. Különösen akkor, ha a Gini-érték megegyezik például az L és az M görbékre vonatkozóan, nem tudjuk megmondani, melyik az „egyenlőbb” eloszlás. Válaszunk attól függ, hogy milyen súlyokat adunk a „gazdagoknak” és a „szegényeknek”. Ez azonban már a saját ideológiai beállítottságunk függvénye. Tehát: a jóléti összehasonlítások esetében mindenképpen szükség van normatív „jóléti súlyok” bevezetésére, ekkor viszont a szóban forgó súlyokkal kapcsolatos véleményünket világosan ki kell fejtenünk.⁷

2.6. A társadalmi jóléti függvény analitikai eszköz arra, hogy kapcsolatot teremtsünk a társadalom egészének, illetve a társadalom tagjainak a jóléti szintje között. Megkonstruálásához három problémát mindenképpen tisztázni kell:

- (1) mik lesznek a szóban forgó függvény argumentumai?
- (2) megengedhető feltevés-e a jóléti szintek személyek közötti összehasonlítása?
- (3) milyen legyen a függvény formája?

A szabatosabb fogalmazás kedvéért vezessünk be néhány jelölést!⁸ Legyen X a lehetséges társadalmi állapotok egy halmaza és ugyanakkor legyen D az X teljes spektrumának egy lehetséges rendezése. Ekkor a társadalmi jóléti függvény legegyszerűbb formáját algebrai alakban a következőképpen fejezhetjük ki:

$$(1) W(x) = F[U_1(x), U_2(x), \dots, U_n(x)],$$

ahol $U(i)$ az i -edik egyén hasznossági függvényét jelenti.

A függvény verbális olvasata: Ha adott egy D elosztási állapot, a társadalom jóléte (W) a társadalom ($i = 1, 2, \dots, n$) tagjai által az adott elosztási állapotból levezetett ($U_i(x)$) hasznosságok valamilyen (F) függvénye. A függvény argumentumai lehetnek kardinális vagy ordinális fogalmak.

2.6.1. Az ordinális hasznosságfogalom alkalmazásához van kevesebb információra szükségünk. Csak azt kell tudnunk, hogy az egyes cselekvők milyen rangsort (ordinális skála) állítanak fel a különböző alternatívák között (milyen a preferenciarendezésük). Ebben az esetben nincs szükség személyek közötti összehasonlításra, az élvezetintenzitások összehasonlításának problémáját egyszerűen az adottnak tekintett „ízlések” körébe „delegáljuk”.

A társadalmi jóléti függvény problémája itt az, hogy található-e olyan döntési szabály, amelynek a segítségével az egyéni preferenciarendezések társadalmi preferenciarendezéssé alakíthatók? Arrow „lehetetlenségi tétele” azt bizonyítja, hogy bizonyos „demokratikus” alapértékek megsértése nélkül nem lehetséges olyan aggregációs szabály, amelynek a követése az egyéni preferenciarendezések tetszőleges együttállása esetén egyértelmű eredményre vezetne. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az ordinális hasznosságfogalomra építő, „axiomatikus” társadalmi jóléti függvénynek már alig van köze az „elosztási igazságossághoz”.

2.6.2. A kardinális hasznosság fogalma arra a feltételezésre épít, hogy a szóban forgó „élvezetintenzitások” arányskálán mérhetők (természetes számokra leképezhetők) és egymással összevethetők, ennél fogva mind az egyes személyek hasz-

nossági függvényeiben, mind pedig személyek között összeadhatók. Ha tehát a társadalmi jóléti függvény argumentumának a javak élvezetéből levezetett hasznosságot tekintjük, akkor két, nehezen megoldható problémával kerülünk szembe. Vagy azt kell tudjuk megmondani, hogy a társadalom egyes tagjai a saját szempontjukból miképpen értékelik az adott elosztási állapotot (vagyis azt, hogy milyen alakú az egyes egyének hasznossági függvénye), vagy – ha eltekintünk az egyének értékeitől – nekünk kell súlyokat rendelnünk az egyes egyének fogyasztási színvonalára. Az előbbi problémával itt nem foglalkozunk.

Ha az utóbbit vizsgáljuk, akkor megengedhetjük magunknak azt a leegyszerűsítést, hogy a társadalmi jóléti függvényt a következő alakra hozzuk:

$$(2) W = F[y_1, y_2, \dots, y_n],$$

ahol y_i az i -edik egyén jóléti szintjét (empirikusan: jövedelmét, életszínvonalát stb.) jelenti.

A probléma itt tehát már „csak” az, hogy milyen alakú legyen a társadalmi jóléti függvény? Az utilitariánus gondolkodás erre a problémára additív függvényt ajánl megoldásként. Vagyis:

$$(3) W = y_1 + y_2 + \dots + y_n,$$

tehát D_1 -et akkor kell előnyben részesítenünk D_2 -vel szemben, ha W_1 nagyobb, mint W_2 . Itt az értékelés kritériuma tehát az összhasznosság (összjólét) maximuma.⁹

Az utilitariánus társadalmi jóléti függvény érzéketlen az elosztási problémára. A „nagyobb torta” e kritérium esetében mindenképpen előnyben részesül, függetlenül attól, hogy az eredeti eloszláshoz képest egyenlősít, vagy éppen szélsőségesen differenciál. Ha 10 banán 4 személy között a D_1 állapotban (4, 3, 2, 1) oszlik meg, és az elosztható banánok mennyisége valamilyen oknál fogva növekszik, akkor azt a D_2 állapotot, ahol a banánok eloszlása (5, 3, 2, 1), és azt a D_3 állapotot, ahol ugyanez (4, 3, 2, 2), a D_1 -nél egyaránt kedvezőbb „kimenetnek” kell felfognunk, holott az előbbi esetben növekedtek, az utóbbi esetben pedig csökkentek az egyenlőtlenségek.¹⁰

3. Liberális egalitarianizmus (John Rawls)

3.1. John Rawls az igazságosság koncepciójának kifejtésekor a morálfilozófia racionális, szerződéselméleti hagyományára támaszkodik. A szerződéselméleti hagyományt ötvözi a modern döntésemélet fogalmi apparátusával, s ezzel, mint látni fogjuk, nemcsak a tartalmi állítások tekintetében, hanem módszertani szempontból is fontos újításokat vezet be. Gondolatmenetében az utilitariánus gondolkodással szemben fogalmazza meg az igazságossággal kapcsolatos állításait.

3.2. Mindkét álláspontnak az a középponti problémája, hogy miképpen lehet a társadalmi intézményeket úgy működtetni, hogy azok a lehető legnagyobb mértékben a köz javát mozdítsák elő. Erre a kérdésre az utilitarianizmus, mint láttuk, a hatékonyság elvével válaszol. Ily módon az utilitariánus gondolkodásban az elosztás egyenlősége vagy igazságossága reziduális probléma. Előfordulhat ugyan, hogy a hatékony elosztás eleget tesz az egyenlőséggel vagy az igazságossággal kapcsola-

tos elvárásoknak, ez azonban véletlen mellékkövetkezmény lehet csupán. Rawls – ezzel szemben – az igazságosság kérdését állítja a középpontba. „Ahogy a gondolati rendszereknek az igazság, úgy a társadalmi intézményeknek az igazságosság az elsődleges erénye. Egy mégoly elegáns és takarékos elméletet is el kell vetnünk vagy felül kell vizsgálnunk, ha a szóban forgó elmélet nem igaz. Hasonlóképpen a mégoly hatékony vagy jól megszervezett intézményeket és törvényeket is meg kell reformálni, vagy el kell törölni, ha igazságtalanok.”¹¹

3.3. A haszonelvű gondolkodásban nem az intézményekkel vagy működésükkel, hanem a hatékonyság elvének alárendelt intézmények működésének következményeivel, az elosztási eredményekkel kapcsolatban vetődnek fel az igazságossági elvárások (ha egyáltalán felvetődnek efféle kritériumok). Rawlsnál „az igazságosság elsődleges alanya a társadalom alapszerkezete, pontosabban az, ahogyan a főbb társadalmi intézmények szétosztják az alapvető jogokat és kötelezettségeket, és meghatározzák a társadalmi együttműködés előnyeinek a megosztását.”¹² Főbb intézményeken a politikai alkotmányt és az alapvető gazdasági és társadalmi berendezkedést (*arrangements*) érti. A kifejezetten igazságosságcentrikus megközelítés abból a megfontolásból származik, hogy – Rawls szerint – csak az a társadalom működőképes, amelyet tagjai igazságosnak tartanak. Bármily hatékonyak is egyes intézmények, el kell bukniuk, ha nem elégték ki az őket működtető emberek igazságossági elvárásait.

3.4. Noha itt nem feladatunk, hogy a különböző morálfilozófiai állítások igazolásának elemzésével foglalkozzunk, elengedhetetlen, hogy röviden jelezzük, hogy Rawls miképpen jut el főbb következtetéseihez. Alapgondolata az, hogy nem igazodhatunk valamilyen „külső”, a társadalmon kívül álló személy értékítéleteihez akkor, amikor az igazságos elosztás problémájára keressük a választ.

A Rawls által megfogalmazott „eredeti helyzetben” (*original position*) a társadalom tagjai egy leendő társadalmi-intézményi berendezkedés működésének játékszabályait igyekeznek rögzíteni. Az „eredeti helyzet” – a társadalmi szerződéselméletek bizonyos változataival szemben – nem történeti, hanem hipotetikus szituáció. A szereplők átfogó ismeretekkel rendelkeznek a társadalmi együttműködés általános törvényszerűségeiről, ám sem a saját jelenbeni helyzetükre, sem pedig arra vonatkozóan nincsenek partikuláris ismereteik, hogy milyen lesz az elhelyezkedésük a megállapítandó játékszabályok szerint működő társadalomban. Abból, hogy csak ilyen részismeretekkel rendelkeznek – Rawls ezt a speciális tudatlanságot a „tudatlanság fátylának” (*veil of ignorance*) nevezi –, három dolog is következik. Egyrészt ez biztosítja, hogy az érdekeltek a játékszabályok megállapításakor képesek legyenek elfogulatlanul véleményt nyilvánítani a társadalom egészének „javáról” (a köz érdekéről). Másrészt a partikuláris ismeretek hiányának következményeképpen egyenrangú „tárgyalópartnereként” kell kezelniük egymást, a többi felet nem tudják a racionális vita érvein kívüli eszközökkel a saját álláspontjuk elfogadására kényszeríteni. Harmadrészt bizonytalansággal kell szembenézniük arra vonatkozóan, hogy milyen lesz a saját helyzetük az új rendben. Így számolniuk kell azzal, hogy a legrosszabb helyzetű társadalmi csoport tagjai lesznek, de előfordulhat az is, hogy a legjobb helyzetűek közé kerülnek.

A „tárgyalófelek” racionálisan, a döntésmélet szabályainak megfelelően veszik számba az egyes lehetőségeket. Az előbb említett bizonytalanságok azonban arra készítik őket, hogy az alternatívák mérlegelésekor kockázatkerülők legyenek, tehát ne fogadjanak el olyan döntési szabályokat, amelyek nem a legkedvezőtlenebb kimenetek bekövetkezésének minimalizálását fogalmazzák meg. Ezért (némi módosítással) a „maximin” szabályt alkalmazzák.

3.5. Mint láttuk, az utilitarianizmus egyik legellentmondásosabb problémaköre a különböző javak és jószágkosarak individuálisan eltérő értékelésével, az ún. hasznosságértékekkel, az „élvezetintenzitások” különbözőségével illetve személyek közötti összehasonlításával kapcsolatos. A Rawls-féle „eredeti helyzetben” a felek – kockázatkerülő magatartásuknak megfelelően – igyekeznek elkerülni, hogy a hipotetikus társadalomban bárki is a szélsőséges nyomor állapotába kerüljön vagy nélkülözzön. Ezért a játékszabályok megállapítása során arra törekszenek, hogy meg egyezzenek azoknak az alapvető javaknak (*primary goods*) a körében, amelyeket senki sem nélkülözhet az új társadalomban. Mivel az efféle alapvető javak mindenki számára egyenlően fontosak, bevezetésük a személyek közötti összehasonlítást lehetővé tevő „numeraire”-hez juttat bennünket.

Nézzük meg most, hogy miben áll ezeknek az alapvető javaknak a köre! Rawls csoportosításában idetartozik

- a) a gondolat- és lelkiismereti szabadság
az egyesülési szabadság
a személyiség integritása és szabadsága
a törvény uralma által definiált szabadság
a politikai szabadságjogok
- b) a mozgás szabadsága
a foglalkozás megválasztásának szabadsága
- c) a felelős posztok és a pozíciókkal járó hatalmak és jogkörök
- d) a jövedelem és vagyon
- e) az önbecsülés társadalmi alapjai.¹³

3.6. Az igazságos intézményi struktúra szabályainak megállapításakor a felek arra törekszenek, hogy az emberek közötti, morális szempontból önkényesnek tekinthető természetes egyenlőtlenségek minimalizálását biztosító intézményeket hozzanak létre. Az ilyen, erkölcsi szempontból önkényes (*arbitrary from a moral point of view*) tényezők a családdal, a genetikai és anyagi örökléssel és más efféle dolgokkal kapcsolatosak.

3.7. Mivel az „eredeti helyzetben” a felek egyszerre igyekeznek a köz javát előmozdító intézményi berendezkedést kimunkálni és elkerülni azokat a szituációkat, amelyekben a „közjó” csak a társadalom bizonyos tagjainak nyomora árán lenne megvalósítható, az igazságosságnak a következő átfogó alapelvét fogadják el: „Minden társadalmi értéket – szabadságjogokat és esélyeket, jövedelmet és vagyont, illetve az önbecsülés alapját képező tényezőket – egyenlően kell elosztani, hacsak valamennyi, vagy akár az összes érték egyenlőtlen eloszlása nem szolgál mindenki előnyére.”¹⁴

Az alapállás tehát az egyenlő elosztás, minden ettől eltérő elosztási helyzetet külön igazolni kell. Ha tehát a társadalomban léteznek is bizonyos egyenlőtlensé-

gek, azok csak akkor fogadhatók el, ha funkcionálisak, azaz a köz javát szolgálják. Ezt olyan módon teszik, hogy ösztönzőleg hatnak a társadalom tehetségesebb tagjaira, hogy azok a tevékenységükkel (noha a szóban forgó ösztönzők megszerzésében önérdékük vezeti őket) hozzájáruljanak a „torta” növekedéséhez, s ezáltal a többi társadalmi csoport helyzetének a javulásához is.

3.8. Itt a korábbiakhoz képest egy megszorítást kell tennünk a „többi társadalmi csoportra” vonatkozóan. Az igazságosság elveinek végső megfogalmazásában, mint később látni fogjuk, nem a „mindenki előnyére” kifejezés szerepel, hanem az, hogy az igazságos társadalmi intézményeknek a „legkedvezőtlenebb helyzetben levő” társadalmi csoport javát kell szolgálniuk. A „maximális” vagy „átlagos” jólét utilitáriánus maximalizálásából fakadó elosztási többértelműségeket elkerülendő, Rawls leszögezi: azokat az intézményeket tekinthetjük igazságosnak, amelyek előbb a legkedvezőtlenebb helyzetű csoportok jólétét maximalizálják. Ilyenkor a döntési szabály lexikografikus preferenciarendezést tartalmaz. Ez – szigorú formájában – azt jelenti, hogy a második legrosszabb helyzetben levő csoport jóléti szintjének emelkedésére csak akkor kerülhet sor, ha a legrosszabb helyzetű csoport már felzárkózott hozzájuk és így tovább.¹⁵

3.9. A lexikografikus preferenciarendezés feltételezése külön figyelmet érdemel. Egyrészt azért, mert Rawls elméletének egyik kulcsmozzanata, másrészt pedig azért, mert ez is elmozdulást jelent az utilitáriánus logikához képest. A lexikografikus preferenciarendezés a kanti kategorikus imperatívusz döntéseméleti megfelelője.

Akik a hasznossági függvény alapján döntenek, azok döntéseik során mindig az egyes, számba jöhető alternatívákhoz kapcsolódó nyereségyösszegeket veszik figyelembe. A hasznfüggvénnyel ábrázolható preferenciarendezések általában eleget tesznek annak a feltételnek, hogy két alternatíva közötti preferenciarendezés mindig megfordítható az egyik alternatívához kötődő nyereségyösszegek megváltoztatásával. A lexikografikus preferenciarendezés azt jelenti, hogy a döntéshozók bizonyos alternatíváknak megkülönböztetett figyelmet szentelnek, abszolút módon, a hozzájuk kapcsolódó nyereségyösszegektől függetlenül részesítik őket előnyben más alternatívákhoz képest.

Rawls elméletében a lexikografikus preferenciarendezés két helyen is fontos szerepet kap. (Emiatt sok esetben nem is maximin, hanem leximin szabályként emlegetik a Rawls által ajánlott elosztási procedúrát.) Egyrészt az „eredeti helyzet” tárgyalófelei – döntően a kockázatok elkerülését célzó törekvésük miatt – ebben az elosztási szabályban egyeznek meg az elosztásban részesedő társadalmi csoportoknak adott prioritások megállapításakor. (Ezt jeleztük az előző pontban.) Másrészt a felek az igazságossági elvek tárgyára, a társadalmi igazságosság szempontjából releváns javak körére vonatkozóan is hasonló prioritásokat fogalmaznak meg. Ez a prioritási elv semmiféle átváltási összefüggést nem enged meg az alapvető szabadságjogok és a gazdasági előnyök között.

3.10. Ezek után vegyük szemügyre, hogyan fest az igazságosság elveinek végső megfogalmazása Rawlsnál:

„Első elv:

Minden személyt egyenlő jog illet meg az egyenlő alapvető szabadságjogok legkiterjedtebb, teljes, mindenki más hasonló szabadságával összeegyeztethető rendszerében.

Második elv:

A gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok egyaránt

- a) az igazságos megtakarítás elvével összeegyeztethető módon a legkedvezőtlenebb helyzetűeket szolgálják a legnagyobb mértékben,
- b) olyan hivatalokhoz és pozíciókhoz kapcsolódjanak, amelyek a tisztességes esélyegyenlőség körülményei között mindenki számára nyitva állnak.

Első prioritási szabály (a szabadság elsődlegessége):

Az igazságosság elveit lexikografikus módon kell rendezni, és ennél fogva szabadságjogot csak szabadságjog érdekében lehet korlátozni.

Két eset lehetséges:

- a) a kevésbé kiterjedt szabadságjognak a mindenki által élvezett szabadság teljes rendszerét kell erősítenie;
- b) az egyenlőnél kevesebb szabadságjognak elfogadhatónak kell lennie azok számára, akik e kevesebb szabadsággal rendelkeznek.

Második prioritási szabály (az igazságosság elsődlegessége a hatékonysággal és a jóléttel szemben):

Az igazságosság második elve lexikografikus elsődlegességet élvez a hatékonyság elvével és az előnyök összegének maximalizálását kimondó elvvel szemben; hasonlóképpen: a tisztességes esélyegyenlőség elsődlegességet élvez a differencia-elvvel szemben.

Itt is két eset lehetséges:

- a) Az esélyek egyenlőtlenségeinek javítaniok kell a kisebb esélyekkel rendelkezők esélyeit;
- b) A túlzott megtakarítási hányadnak egészében könnyíteni kell az ezzel kapcsolatos nehézségeket viselőik terhein.”¹⁶

3.11. Végezetül szükségesnek látszik röviden kiemelni Rawls elméletének néhány, szociológiai szempontból fontos sajátosságát. Az elmélet szerint a társadalmi struktúra két vagy több különálló részre osztható. Az első az alapvető szabadságjogok garantálásához szükséges intézményeket foglalja magában, a második pedig a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket kezelni, kordában tartani hivatott intézményekhez kapcsolódik. Az igazságosság elveinek rögzítésekor említett jogokat és szabadságokat az alapstruktúra nyilvános szabályai definiálják és garantálják. Egyik elv sem vonatkozik bizonyos javak és bizonyos személyek egymáshoz rendelésére. A szóban forgó elvek az alapvető intézmények működését vezérik. Amikor az elvekben személyekről van szó, akkor az a társadalmi szerkezet által meghatározott pozíciók és hivatalok reprezentatív személyeire vonatkozik. Tehát akkor, amikor a legrosszabb helyzetben levőkről beszélünk, a legrosszabb helyzetben levő társadalmi csoport egy reprezentánsának az életkilátásait tartjuk szem előtt.

3.12. Összegzésképpen az ebben a fejezetben említett összes fenntartás mellett is megkísérelhetjük a Rawls-féle leximin szabályt is megfogalmazni a társadalmi jóléti függvények nyelvén. Valahogy így:

D_1 -et akkor és csak akkor részesítjük előnyben D_2 -vel szemben, ha D_1 maximalizálja a társadalom legrosszabb helyzetben levő tagjainak jólétét.

4. Empirikus libertariánusok (F. A. Hayek)

4.1. Hayek álláspontjának megértéséhez szükségesnek látszik röviden áttekinteni azokat az etikai, ismeretelméleti és módszertani megállapításokat, amelyek a társadalmi igazságossággal kapcsolatos érvelése nyugszik. Ezeket vesszük sorra a következőkben.

4.1.1. Az érvelés etikai háttere a szabadság fogalmával kapcsolatos.

A szabadság embernek emberhez való viszonyaként értelmezhető. Ennélfogva a szabadság fokát nem a lehetséges cselekvési alternatívák száma, hanem az egyes, fizikailag rendelkezésre álló alternatívák közötti döntés lehetősége határozza meg.

A szabadság mindenekelőtt negatív fogalom, valamitől való mentességet jelent. Nem értelmezhető tehát valamire (valami megtételére) való szabadsággént. Nem az jelenti tehát a szabadságot, hogy lehetséges-e megtennünk valamit, hanem az, hogy adott cselekvési korlátok ismeretében módunkban áll-e eldönteni, hogy melyik alternatívát választjuk.¹⁷

A szabadság a kényszer hiányát jelenti. A szabadság állapota olyan emberi állapot, amelyben az egyik embernek a másik általi kényszerítése a minimumra csökken.¹⁸ A fogalom eredeti értelme abból az időből származik, amikor az embereket még szabadokra és nem szabadokra osztották (a rabszolgák nem rendelkeztek szabadsággal).¹⁹

4.1.2 Az igazságossággal kapcsolatos koncepció másik, ismeretelméleti alappillére a tudásunk korlátozottságával kapcsolatos. Hayek világnézeti álláspontja szerint minden ember önálló, külön entitás, ennélfogva a tudása szubjektív, egyéni, mások számára csak kis mértékben hozzáférhető. Ebből két dolog következik: (a) Mindig vannak olyan tények, olyan partikuláris adatok, ismeretek, amelyekkel csak egy adott személy rendelkezik. Ezek az ismeretek az „itt és most”-ből következnek, a konkrét, közvetlen környezetre, a hogyanokra vonatkoznak. (b) Ugyanakkor az ember tudatlan: nem képes megismerni és kézben tartani mindazokat a tényezőket, amelyek döntéseinek peremfeltételeit adják. Ebből már az is következik, hogy nincs olyan emberi elme, amely képes lenne átfogni az emberi társadalmak teljes sokszínűségét, komplexitását.

A megismerhetőség elvi lehetetlensége egyaránt vonatkozik az egyéni célokra, az egyes cselekvési alternatíváknak az egyének jólétére gyakorolt következményeire (az egyes cselekvési alternatívák költségeire és hasznaira), továbbá magára az egyes emberek által birtokolt tudásra.

4.1.3. A harmadik alappillér módszertani természetű. Hayekot sokan tartják a módszertani individualizmus első megfogalmazójának, noha a szóban forgó tudományelméleti posztulátum egyebek között már Max Weber munkásságában is fel-

lelhető. Nagyon leegyszerűsítve, a módszertani individualizmus felfogása szerint a társadalomban nincsenek az egyének kívüli entitások, a társadalom nem több, mint az egyének összessége. Így nem beszélhetünk olyan kollektív entitásokról, mint „állam” vagy „nemzet”, ennél fogva a „néplélek” vagy „kollektív tudat” kifejezésnek sincs empirikus tartalma. A módszertani individualizmus valójában a holisztikus világszemlélet, a „kétszer kettő néha öt” elutasítását jelenti. Hayek ezen belül is a módszertani individualizmus radikális változatának, az ún. módszertani szolipszizmusnak a képviselője.

4.2. Hayek munkáiban két, egymással szemben megfogalmazott, „ideáltipikus” társadalmi állapot leírásával találkozunk.

A „kialakított” (*made*) rend tudatos, emberi „terv” eredménye. Ezt a társadalmi állapotot a rendszeren kívüli, exogén erők hozzák létre. Ez a rend az elkészítőjének valamilyen célját szolgálja, konstrukció, művi rend, szervezet. Mivel működését egy meghatározott cél vezérli, viszonylag egyszerű szerkezete van, ami konkrét, intuitív módon megragadható.

A „kialakult” rend endogén módon, a társadalmi szereplők összjátékának eredőjeként jön létre. Természeténél fogva spontán rend, amelyben a szereplők egyéni céljai nem rendezhetők egy meghatározott hierarchiába, ennél fogva nem mondható el róla, hogy léte valamilyen különös, partikuláris célt szolgál. Szerkezete háttérmentesen komplex is lehet, de nem szükségképpen az. Nem lehet konkrét, intuitív módon leírni, csak szellemileg rekonstruált, absztrakt viszonyok rendszereként fogható fel.

A „kialakított” rendet egyetlen nagy szervezetként kell elképzelnünk, amelynek működését egyrészt speciális parancsok, másrészt általános szabályok vezérik. Ez utóbbi szabályok azonban, noha általánosak, többnyire csak bizonyos feladatok ellátásának módját írják elő. Ilyenformán a szervezet szabályai szubsztantív, a cselekedeteket irányító szabályok. Gazdasági értelemben a „kialakított” rendnek a parancsgazdaság vagy (más szóval) a tervgazdaság, politikai értelemben pedig a totalitáriánus diktatúra a megfelelője.

A „spontán” rend egyénekből és szervezetekből áll, ám nem rendeződik egyetlen hierarchikus rendbe. Működését az egyéni céloktól független, többé-kevésbé mindenkire érvényes szabályok koordinálják. Ezek a szabályok többnyire szituációkra és nem emberekre vonatkoznak és – ezzel egyidejűleg – többnyire negatívak. Magyarul: azt mondják ki, hogy bizonyos szituációkban mely cselekvési alternatívák nem választhatók, mit nem szabad megtenni. Ilyenformán a spontán rendben a szabályoknak nincsen szubsztantív, konkrét viselkedési mintákat előíró szerepe. Gazdasági értelemben a szabad piacgazdaság, politikai értelemben pedig a képviselői demokrácia a megfelelője.

4.3. A társadalmi igazságosság problémájával kapcsolatban Hayek szerint két kérdést kell megválaszolni. Az első: Van-e egyáltalán valamilyen értelme vagy tartalma egy piacra épülő gazdasági rendben a „társadalmi igazságosság” fogalmának? A második: Lehetséges-e a piaci rend fenntartása, ha a „társadalmi igazságosságra” hivatkozó hatalom egy adott, a szükségletek és a teljesítmény becslésén alapuló elosztási mintát kíván rákényszeríteni a társadalom tagjaira?²⁰

4.3.1. Az első kérdésre adott válasz lépcsőfokai a következők: Csak emberi viselkedést lehet igazságosnak vagy igazságtalannak tekinteni. „Egy pusztán tény, vagy a dolgok egy olyan állása, amelyen senki sem tud változtatni, lehet jó vagy rossz, de nem lehet igazságos vagy igazságtalan.”²¹ Az „igazságosságnak” tehát csak akkor van értelme, ha rá tudunk mutatni, meg tudjuk nevezni azt, aki igazságtalanul viselkedik.

A spontán renden belül nem létezik olyan entitás, amelyen számon lehetne kérni a társadalmi igazságosság érvényesülését. Ez részben a módszertani individualizmus posztulátumaiból következik. Ha ugyanis elfogadjuk ezeket az alapposztulátumokat, akkor a társadalomra nem tudunk rámutatni, nem tudjuk megnevezni. Ha viszont létezik egy megkülönböztetett szereplő, akinek rendelkezésére állnak azok az eszközök (olyan hatalma van), amelyekkel a többi társadalmi szereplő életfeltételeit manipulálhatja, akkor már nem spontán renddel állunk szemben.

Gazdasági értelemben a spontán rend (piaci katallaxis) azt jelenti, hogy a gazdasági és nem gazdasági együttműködés alapját nem az egyes szereplők szubsztantív céljainak azonossága, hanem éppen hogy a különbözősége mozgatja. Itt nem másról van szó, mint az Adam Smith nevéhez fűződő „láthatatlan kéz” típusú mechanizmusról, amelynek révén pontosan az egyéni önérdék követése vezet a köz javának gyarapodásához. Az ilyen rendben az egyes szereplőknek nincs módjuk arra, hogy a többiek számára fontos (releváns) peremfeltételeket manipulálják, ezek a peremfeltételek minden szereplő számára külsőleg adottak.²²

Gazdasági értelemben e peremfeltételeken a költségeket és az árakat kell érteni. Ezeket nem az egyes szereplők, hanem a kereslet és a kínálat homeosztatikus (önszabályozó) mechanizmusai alakítják, a résztvevők csak alkalmazkodhatnak hozzájuk. Az árak (vagy a bérek, illetve jövedelmek) így nem a múltbeli teljesítményekhez igazodnak, hanem az összes szereplő tevékenységének eredményeként jönnek létre. Ilyen körülmények között az „érdem” vagy a „teljesítmény” nem határozható meg pontosan, hiszen az árak (bérek) nem hozzá, hanem a kereslethez igazodnak.²³ Ennélfogva a „gazdasági játszma” jutalmait az érdemekhez vagy teljesítményekhez viszonyító igazságosság-fogalmak értelmetlenek.²⁴

A spontán vagy piaci rend eredményeként létrejöti elosztás, mint láttuk, nem valamilyen megkülönböztetett szereplő tudatos döntésének következménye, így a spontán rend körülményei között nem beszélhetünk „igazságos” vagy „igazságtalan” elosztási állapotról. A spontán renden belül nem létezik olyan entitás, amelyen számon lehetne kérni a társadalmi igazságosság érvényesülését. Így „amit 'társadalmi' vagy 'elosztási' igazságosságnak neveznek, az a spontán renden belül valóban értelmetlen és csak egy szervezeten belül van értelme.”²⁵

4.3.2. Itt jutottunk el a második kérdéshez: lehetséges-e a piaci rend és az „igazságos” elosztás egyidejű fenntartása? Hayek válasza, mint ahogy az az eddigiekből kiderült: nem. Az igazságossági szempontok érvényesítése azt jelenti, hogy az anyagi egyenlőség és a törvény előtti egyenlőség kibékíthetetlenül szembekerül egymással. „Abból, hogy az emberek nagyon különbözőek, következik, hogy ha egyenlően kezeljük őket, akkor az eredmény tényleges helyzetük egyenlőtlensége lesz, és egyenlő helyzetbe egyedül úgy hozhatók, ha különféleképpen kezeljük őket. A törvény előtti egyenlőség és az anyagi egyenlőség ennél fogva nemcsak hogy különbö-

zik egymástól, de összeütközésben áll. Elérhetjük vagy az egyiket, vagy a másikat, de a kettőt együtt sohasem. [...] bár az államnak más okból esetleg kényszerrel kell alkalmaznia, minden embert egyformán kell kezelnie. Az az igény, hogy az emberi feltételeket egymáshoz jobban hasonlóvá kell tenni, egy szabad társadalomban nem fogadható el a további és diszkriminatív kényszer igazolásaként.

Nem az egyenlőséget mint olyat ellenezzük. [...] Minden olyan próbálkozással szemben kifogásunk van, amely a társadalomra egy tudatosan választott elosztási mintát akar rákényszeríteni, legyen az egyenlő vagy egyenlőtlen rangsorolás”.²⁶

A láthatatlan kéz által vezérelt önszabályozó mechanizmusba való beavatkozás önerősítő folyamatokat indíthat el. Az igazolás logikája szerint: az egyéni körülmények kis mértékű ellenőrzése bizonyos csoportokat megkülönböztetett hatalmi helyzetbe hoz, amelyek ily módon kontrollálni tudják az egyéni körülményeket, ettől ismét erősödik a hatalmuk, és így tovább. Tehát: a spontán rendbe történő mindennemű beavatkozás egy lépés a totális állam felé. Ennélfogva a „társadalmi igazságosság” fogalma nemcsak hogy értelmetlen, de empirikus alkalmazása nem is kívánatos: „semmilyen ember vagy embercsoport nem rendelkezik a képességgel, hogy megfellebbezhetetlenül meghatározza más emberi lények potenciális képességeit, és soha nem szabad bárkiben is megbíznunk, hogy gyakorolja ezt a képességet.”²⁷ Ha viszont egy „kialakított” renden alapuló társadalomban (parancsgazdaságban, totalitáriánus államban) élünk, akkor ezt a társadalmi rendet nem azért kell elutasítanunk, mert az „elosztási igazságosságot” érvényesíteni szándékozó hatalom ilyen vagy olyan szempontból „nem igazságosan” ténykedik, hanem azért, mert az effajta hatalom fenntartása csak a szabadság korlátozása révén valósítható meg, és ez az, ami elfogadhatatlan.

4.4. Végül megválaszolatlanul maradt még egy harmadik kérdés. Ha elfogadjuk, hogy az állam minden olyan tevékenysége igazolhatatlan, amelyet a peremfeltételek biztosításán túl, „igazságossági” szempontok vezérelnek, nem kerülünk-e abba a helyzetbe, hogy a polgárok közötti különbségeket túlságosan is a saját ellenőrzésükön, képességeiken és döntési kompetenciájukon kívüli tényezőkre bizzuk? Az egalitáriánusok különbséget szoktak tenni a veleszületett és a szerzett képességek között, amelyek alapvetően abban különböznek egymástól, hogy az utóbbiak emberileg, a társadalmi intézmények segítségével szabályozhatók, az előbbieket viszont nem. A társadalmi vagy környezeti tényezők között szokták számon tartani a család intézményét, az öröklés lehetőségét, az oktatási, nevelési különbségeket. Hayek szerint „a fontos kérdés az, hogy jogos-e azért megváltoztatnunk az intézményeinket, hogy amennyire csak lehet, megszüntessük a környezeti tényezőkből származó különbségeket”. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe részletesebben belemenénk, jelezzük: Hayek úgy látja, hogy vannak a társadalom kulturális örökségének olyan részei, amelyeket a család hatékonyabban képes átörökíteni, mint bármilyen más intézmény. Ha pedig ez így van, akkor nincs okunk arra, hogy a családok ebébi képességét csak a nem anyagi javakra korlátozzuk. Úgy látja, hogy ez a legolcsóbb és leghatékonyabb módja az emberi erőforrások induló elosztásának. A szabadság korlátozásának veszélye mellett tehát ezek a „hatékonysági” nyereségek is az intézményi beavatkozás ellen szólnak.²⁸ A környezeti tényezőkből fakadó kü-

lönbségeket tehát esetenként önkényesnek tarthatjuk ugyan, de el kell viselnünk őket.

4.5. Azt jelenti-e mindez, hogy a társadalom a sorsára hagyhatja azokat, akik nem rendelkeznek a túlélés elemi feltételeivel? „A jövedelem egy bizonyos minimális értékének a mindenki számára való garantálása, egy küszöbérték, ami alá senki nem kerülhet, még ha ezt nem is képes a maga számára biztosítani, nemcsak hogy teljességgel elfogadható a mindenkit fenyegető kockázatok elleni védelemként, hanem szükséges részét képezi a 'Nagy Társadalomnak', amelyben az egyének már nincsenek speciális követeléseivel azzal a kis csoporttal szemben, amelybe beleszületett.”²⁹ Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a minden, önmagáról gondoskodni nem tudó ember számára garantált minimum teljességgel különbözik a jövedelmek „igazságos” elosztásától, ami a már megszerzett életszínvonal garantálását is magában foglalja.³⁰

5. Természetjogi libertariánusok: Robert Nozick

5.1. Robert Nozick könyve³¹ az igazságossággal kapcsolatos irodalom egyik legsűrűbben idézett alpműve. Gondolatmenetének egyik része az anarchista gondolkodással szemben fogalmazódik meg: a „természeti állapotból” eljuthatunk a „minimális állam” igazolásához. Állítása: létezik olyan minimális állam, amely a természeti jogok alappozitívumából kiindulva is legitim, igazolható. Ennek az államnak a funkciói a polgárok egymással és másokkal szembeni védelmére korlátozódnak. Az érvelés másik része szerint semmilyen más, a minimálisnál kiterjedtebb állam nem igazolható. Az érvelés itt a leggyakoribb igazolási mód – az elosztási igazságosságot megtestesítő állam – ellen irányul.

5.2. Mielőtt rátérnénk Nozick igazságossággal kapcsolatos nézeteire, egy kitérőt kell tennünk a jogok kétféle értelmezéséről.³²

Instrumentális jogoknak nevezzük azokat a jogokat, amelyek megfogalmazzuknak valamilyen célját szolgálják. Ebben az esetben „az elv kitűz egy célt, s a jogot úgy vezetik le, mint a cél hatékony megközelítésének eszközt”.³³ Morális jogoknak azokat a jogokat nevezzük, amelyeknek az esetében a jog „nem eszköze valamilyen cél megközelítésének, hanem az elfogadható eszközök körének korlátja. [...]

Az instrumentális jogok funkciója valamilyen szempontból javítani a társadalom helyzetét, kedvezőbb állapotba segíteni a társadalmat, mint amilyenben nélkülük volna. [...] A korlátozó jogok ezzel szemben az egyénnel szembeni, morálisan még elfogadható bánásmód minimális feltételeit rögzítik.³⁴

Nozick érvelése a jogoknak ez utóbbi értelmezésén nyugszik. „Az egyéneknek jogaik vannak és vannak dolgok, amiket sem személyek, sem csoportok nem tehetnek meg velük” – mondja.³⁵ A szóban forgó jogok elvitathatatlanul, pusztán a lét jogán illetnek meg minden embert. Vizsgáljuk meg ezek után, hogy mit mond ki a „jogosultságon” alapuló igazságosság-koncepció!³⁶

5.3. Ez az elmélet azokat a procedúrákat sorolja fel, amelyek révén az egyének jogosan tarthatnak számot bizonyos erőforrások fölötti rendelkezésre. Az első

elv a még senki által nem birtokolt javak körét és megszerzésük szabályait rögzíti. Ezt nevezi Nozick a „szerzés igazságosságának” (*justice in acquisition*). A második elv azokat a szabályokat rögzíti, amelyek a javaknak a személyek közötti jogszerű, legitim mozgását szabályozzák. Ezt fordíthatjuk az „átruházás igazságossága” elvének (*justice in transfer*).³⁷ Ha a világ teljesen igazságos lenne, akkor a következő induktív definíció kimerítően lefedné a javak igazságos birtoklásának elveit:

„1. Az a személy, aki az igazságos szerzés elveinek megfelelően jutott valaminek a birtokába, erre a birtokra jogosult.

2. Az a személy, aki az átruházás igazságosságának elvével összhangban jutott valaminek a birtokába, és az átruházó e birtokra jogosult volt, jogosan birtokolja azt.

3. Az 1. és 2. (ismételt) alkalmazásán kívüli esetekben senki sem jogosult valaminek a birtoklására.”³⁸

Egy ilyen világban tehát „az elosztás akkor igazságos, ha az egy másik igazságos elosztási állapotból legitim eszközök igénybevételével jött létre”.³⁹ A világ azonban nem igazságos, az emberek elkövetnek olyan cselekedeteket, amelyek nincsenek összhangban a fent említett két igazságossági szemponttal. Mindig vannak olyanok, akik nem legitim eszközökkel jutottak valaminek a birtokába. Ezért szükséges rögzíteni a harmadik elvet, amely az igazságtalanul megkárosítottak kompenzációjának az eseteit és a kompenzáció elveit rögzíti (*rectification of injustice in holdings*).

Ez a három elv alkotja Nozick igazságosság-konceptiójának alappilléreit. Nozick azonban nem áll meg az elvek pozitív megfogalmazásánál. A többi igazságosság-elméletéről is megfogalmaz kritikai állításokat.⁴⁰ Állítása szerint a többi lehetséges koncepció vagy erkölcsileg elfogadhatatlan, vagy instabil lesz.

5.4. Ennek az állításnak a bizonyítására az igazságossági elvek egy lehetséges taxonómiáját felállítva tér ki. Az elosztási elvek két dimenzió mentén csoportosíthatók.

Az első dimenzióban aszerint különítjük el a különböző koncepciókat, hogy az adott igazságossági elv meghatároz-e valamilyen elosztási mintát vagy sem. Ebben a vonatkozásban az elosztási elvek lehetnek „mintán alapuló” (*patterned*) és lehetnek olyanok, amelyek nem határoznak meg egy efféle mintát (*unpatterned principles*).

A „minta szerinti” elvek „valamilyen természetes dimenzió vagy dimenziók valamilyen súlyozott átlaga vagy természetes dimenziók valamilyen lexikografikus rendezése mentén” tartják kívánatosnak a javak elosztását.⁴¹ Ilyen természetes dimenzió lehet például „erkölcsi érdem”, „társadalmi hasznosság”, „szükséglet”, „intelligencia-hányados”, „teljesítmény” stb. Ha tehát egy minta szerinti elvet fogalmazunk meg, akkor azt mondjuk, hogy a társadalmi „jutalmaknak” valamilyen dimenzió mentén kell eloszlanuk, például: „mindenkinek szükségletei szerint” vagy „mindenkinek teljesítménye szerint”.

Ezzel szemben állnak a nem minta szerinti elvek. Az effajta elvek nem fogalmaznak meg a fentiekhez hasonló természetes dimenziókat a kívánatos elosztásra vonatkozóan. Az ilyen elvek vagy azt veszik alapul, hogy megilletik-e az egyes személyeket azok a javak, amelyeket birtokolnak (ilyen például Nozick „jogosultság”-elmélete is), vagy pedig nem a személyek és javak kapcsolatát, hanem egyszerűen

a javak eloszlásának milyenségét (például valamilyen egyenlőtlenségi mérőszám alakulását) tekintik igazságossági mércének.

A másik dimenzió aszerint különíti el az igazságossági elveket, hogy a kívánatos elosztást függővé teszik-e múltbeli cselekedetektől vagy eseményektől, vagy csak bizonyos jelenbeni sajátosságokat vesznek alapul.

Történeti (*historical*) elveknek nevezhetjük azokat az elosztási preferenciákat, amelyek szerint az elosztásnak valamilyen múltbeli eseményekhez kell kapcsolódnia. Az előbb említettek közül ilyen például az „erkölcsi érdem” vagy a „teljesítmény”, esetleg a „ledolgozott órák” stb.

„Végállapot- vagy végeredmény-elveknek” (*end-state* vagy *end-result principles*) nevezzük azokat, amelyek nincsenek tekintettel az egyének múltbeli cselekedeteire. Ezek az elvek (tisztá esetben) csak azt veszik tekintetbe, hogy egy adott pillanatban bizonyos javak eloszlása milyen a társadalomban, ennek az elosztásnak azonban pusztán a strukturális sajátosságai számítanak, az egyes személyek nem kötődnek konkrét pozíciókhoz. Figyeljük meg, hogy efféle elvek alkalmazásakor az egyes konkrét személyek strukturális elhelyezkedése közömbös, a személyek kicserélésével az igazságosságra vonatkozó ítéletünk nem változik meg. Nozick ide sorolja például az utilitariánus alapon álló jóléti gazdaságtan társadalmi jóléti függvényeit is.

5.5. Tudjuk most már, hogy Nozick tipológiájában milyen főbb típusai lehetnek az igazságossági elveknek. Nozick szerint, mint láttuk, az igazságosság fogalma csak individuumokra lebontva értelmezhető.⁴² Ebben a tipológiában a „jogosultság-” vagy „jogcím-elmélet” a nem sémán alapuló történeti elvek közé tartozik. Morálisan nem tartja elfogadhatónak a nem történeti elveket, amelyek figyelmen kívül hagyják az adott javakhoz való hozzájutás „történeti” sajátosságait (vagyis azt, hogy megfeleltek-e az igazságossággal kapcsolatos elvárásoknak azok a procedúrák, amelyek révén az „elosztás” szempontjából fontos javak az egyének birtokába jutottak). Ez az egyik legfőbb oka annak, hogy el kell vetnünk a végállapot-típusú igazságosság-koncepciókat. Azok az elvek azonban, amelyeknek a képviselői valamilyen elosztási mintát kívánnak megvalósítani (függetlenül attól, hogy történeti vagy nem történeti elvekről van-e szó), nem lesznek stabilak. Ez ugyan nem tartozik szorosan a témánkhoz, de érdekes a bizonyítást röviden felidézni. Tegyük fel, hogy egy adott pillanatban az általunk vizsgált társadalmat a javaknak egy bizonyos D eloszlása jellemzi, ami teljességgel összhangban van valamelyik, „mintán alapuló” elosztási elvvel. Minden személy az adott elvnek megfelelően, tehát mondjuk mindenki az erkölcsi érdeme szerint (tekintsünk el itt a mérés nehezen megoldható problémájától), vagy esetleg mindenki egyenlően részesedik a javakból. Képzelnünk el most egy, a honoráriumát az eladott jegyek után kapó, kiváló profi kosárlabdázót. (Nozick példájában Wilt Chamberlainnek hívják az illetőt.) Az emberek teljesen önkéntesen döntenek arról, hogy látogatják-e vagy sem azt a mérkőzést, amelyen szerepel, és ezzel hozzájárulnak-e Wilt Chamberlain jövedelmének emelkedéséhez, vagy sem. Tegyük fel, hogy nagyon sok nézője lesz a mérkőzésnek és ezzel kosárlabdázónk jövedelmei alaposan megugranak. Mit mondhatunk ezután a létrejövő új, D' elosztásról? A D-ből a D'-be teljesen önkéntes tranzakciók révén jutottunk. Ha a D állapot összhangban volt a kívánt elosztási elvvel, akkor bizonyo-

san mondhatjuk, hogy a D'-re ugyanez nem lesz elmondható, tehát D' az előbbi értelemben nem lesz „igazságos”. Ugyanakkor, ha elfogadjuk, hogy az egyéneknek joguk van úgy átruházni másokra a pénzüket, ahogy jónak látják, törekedhetünk-e a D állapot visszaállítására, mondván, hogy a D' állapot „igazságtalan”? Nozick következtetése az, hogy az igazságosság semmilyen, végállapothoz vagy valamilyen elosztási mintához igazodó elve nem tartható fenn az emberek életébe való folyamatos beavatkozás nélkül.

6. Összefoglalás

E tanulmányban áttekintettük az igazságosság-problematika irodalmában a legsűrűbben idézett négy filozófiai doktrína álláspontját. Láthattuk, hogy az egyes elméletek egymástól nagyon különböző posztulátumok, metodológiai előfeltevések alapján fogalmazzák meg a következtetéseiket. A haszonelvű gondolkodásnak meglehetősen kevés mondanivalója van a disztribúciós problémákról. Az empirikus libertarizmus gondolatmenetében az allokatív hatékonyság és az azt előmozdító negatív szabadságok rendszere abszolút prioritást élvez a disztribúciós kritériumokkal szemben. Hayek szerint az „elosztási igazságosság” fogalma metodológiai szempontból üres, értelmetlen, társadalomszervező elvként pedig kifejezetten káros, negatív következményekkel jár. Nozick gondolatmenete szerint a szerzés és a tulajdon elidegeníthetetlen szabadságjoga nem enged meg semmilyen, az igazságosság nevében tervezett beavatkozást. Rawlsnál viszont éppen az elosztási igazságosságnak kell a „jó” társadalom alappilléret képeznie.

Ha elfogadjuk azt, hogy elosztási igazságosságról beszélni nem egyéb, mint a valamilyen szempontból (és csak abból a szempontból) igazolhatónak tartott egyenlőtlenségről beszélni, akkor kimondhatjuk, hogy az egyes igazságosság-konceptciók abban különböznek egymástól, hogy (1) a társadalom tagjainak milyen körében, (2) milyen dimenziókban és (3) milyen mértékben tartják elfogadhatónak az emberek közötti egyenlőtlenségeket.

Egyik esetben sincs szó arról, hogy az elmélet korlátozná az egyenlőségre „érdemesek” körét a társadalom egy – borszín, vallás vagy egyéb dimenzió mentén – meghatározott szegmensére.

Ami az igazolható egyenlőtlenség dimenzióit illeti, ott már más a helyzet. Ha a társadalmilag értékelt „javak” fogalmát eléggé szélesen értelmezzük (az anyagi javak mellett tehát ideértjük például a politikai és egyéb szabadságjogokat is), akkor azt láthatjuk, hogy Rawls a javaknak egy elég széles, Hayek pedig egy ennél sokkal szűkebb csoportját tekinti az igazságosság érvényességi körébe tartozónak. A libertariánus álláspont szerint a politikai és a tulajdonszerzési jogokat (és csak azokat) egyenlően kell elosztani a társadalom tagjai között. (Ilyen értelemben a libertariánusok egyenlőségpártiak például a fajvédőkkel szemben.) Egy egalitariánus álláspont szerint a politikai, gazdasági, kulturális jogoknak, társadalmi pozícióknak (vagy hozzáférhetőségüknek), a vagyonnak és a jövedelemnek egyaránt egyenlően kell megoszlania a társadalom tagjai között. Rawls álláspontja inkább ez utóbbi véleményhez áll közel.

A szóban forgó filozófiai doktrínák tartalmi összevetését az tehetné megalapozottabbá, ha összegyűjtenénk az egyes ideológiai rendszereknek a konkrét gazdasági és társadalmi intézményekre, ezen belül különösen a jóléti intézményekre vonatkozó állításait. Ez azonban egy következő tanulmány tárgya lehet.

Jegyzetek

1. A. Sen 1988: 1039. A fenti specifikumok meghatározásakor megkülönböztetett szerep jutott a „hasznosság” fogalmának, ezért ezzel kapcsolatban szükséges néhány pontosító megjegyzést tennünk. A „hasznosság” szót helyenként a „jólét” (welfare), „jól-lét” (well-being), „kielégülés”, „boldogság” szavak szinonímájaként szokták használni. Ezek a fogalmak általában nem valamilyen konkrét jószágot vagy jószágkosarat, hanem a különböző jószágkosarokból levezetett, szubjektív „élvezetintenzitást” jelentenek. Ezeknek az „élvezetintenzitásoknak” a személyek közötti összehasonlítása adja a jóléti gazdaságtan értéktételeinek a legproblematisabb részét.
2. A közgazdaságtanban belül és kívül több könyvtárat betöltő irodalma van a hatékonyság és az igazságosság vagy egyenlőség problémakörének. Ezért kísérletet sem fogok tenni arra, hogy teljes áttekintést nyújtsak, a problémák és az irodalmak kiválasztása teljességgel önkényes marad. Az utilitarianizmus filozófiai és szociológiai doktrínájáról vázlatos áttekintést kaphatunk a J. O. Urmson és a T. Parsons által írott címszavakból in: D. Sills 1968, 16. köt., 225–236. Kiváló kritikai áttekintés Sen–Williams 1983. A téma klasszikus alkotásának J. S. Mill: *A haszonelvűség* c. műve tekinthető.
3. A Pareto optimalitás-fogalmát allokációs (erőforrás-elosztási, hatékonysági) és disztribúciós („igazságossági” vagy elosztási) problémák vizsgálatára egyaránt fel szokták használni. Az előbbi esetben az egyes felhasználási alternatívák közötti, az utóbbi esetben a társadalom tagjai közötti elosztásról van szó. Mi először a Pareto optimummal mint allokációs kritériummal foglalkozunk.
4. Az Edgeworth-doboz pontosabb leírását és további tulajdonságait lásd Kopányi 1989, V. fejezet.
5. Az általános egyensúlyelmélet természetesen kijelöli „a” hatékony pontot, ezt azonban nem igazságossági szempontok szerint teszi. Sőt: „akármilyen Pareto-hatékony állapotot 'kiszolgál' a piaci mechanizmus, ami elosztási aspektusát tekintve semleges; bármi is legyen az elképzelésünk a jó és igazságos elosztási viszonyról, a kompetitív piac segít az elérésében. Ezen elvek szerint újraeloszthatjuk a javak kezdeti készleteit a fogyasztók között, ezzel meghatározhatjuk, hogy a szereplőknek mekkora rész jut a teljes jólétből, és aztán használhatjuk az árakat a hatékonyság maximumának elérésére.” (Kopányi 1989: 312.)
6. Ezt a problémát kiválóan tárgyalja Sen 1973.
7. Ez az ún. Atkinson-tétel. Bővebben lásd Atkinson 1983. Idézi Barr 1987: 150–153.
8. Itt Sen 1973 jelöléseit követjük. A társadalmi jóléti függvényekről lásd például Mueller 1989.
9. Az összhatszóság kritériuma mellett sokszor használják az átlagos jólét kritériumát is. A két kritérium között nem stacioner népességek esetében lehet eltérés. Ilyenkor azt modhatjuk, hogy:
 D_1 -et akkor kell előnyben részesítenünk D_2 -vel szemben, ha a D_1 -hez tartozó y_i -k átlaga nagyobb, mint a D_2 -höz tartozó y_i -k átlaga.
10. Természetesen más elosztási, értékelési szabályok is lehetségesek. Már most jelezzük, hogy Rawls elméletének tárgyalása során lényegében a társadalmi jóléti függvény egy másik formáját fogjuk bemutatni.
11. Rawls, John 1985: 3. Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban sem Rawls, sem a többi ismertetett filozófiai doktrína esetében nem fogunk kritikai elemzést nyújtani. Rawls esetében a könyvtárnyi kritikai irodalomból Barry 1973 és Daniels 1975 munkáit emeljük ki. A hazai fogadtatásból lásd Kis 1987, továbbá Ludassy 1989.
12. Rawls 1985: 7.
13. Rawls 1983: 162.
14. Rawls 1985: 62.
15. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy itt Rawls nem egészen következetes. Az ide vonatkozó kritikai megjegyzéseket lásd Barry 1973.
16. Rawls 1985: 302–303.

17. „Egy ember szabadsága nem az előtte álló döntési skála szélességétől (*range of choice*) függ, hanem attól, számíthat-e arra, hogy cselekvéseit jelenlegi szándékai szerint alakíthatja, avagy egy másik személy képes arra, hogy a feltételek manipulálásával őt a maga akaratának megfelelő cselekedetekre készítse.” (Hayek 1976: 13.)
18. A szabadság „mindig azt a lehetőséget jelentette, hogy az ember saját döntései és tervei szerint cselekedhet, szemben annak az embernek a helyzetével, aki megmáshíthatatlanul alá van vetve egy másik, őt önkényes döntéseivel bizonyos cselekedetek megtételére vagy meg nem tételére kényszeríteni képes ember akaratának”. (Hayek 1976: 12.)
19. Ugyanakkor „a kényszer akkor jelenik meg, ha az egyik ember cselekedetei egy másik ember akaratát kénytelenek szolgáltni, nem a saját céljának, hanem a másik ember céljának az előmozdítására. Ez nem azt jelenti, hogy a kényszerített egyáltalán nem dönt; máskülönben nem beszélhetnénk 'cselekvésről'”. (Hayek 1976: 133.)
20. Hayek 1982: II. köt., 68.
21. Hayek 1982: 31.
22. Erről bővebben lásd Hayek 1982, 10. fejezet („The market order or catallaxy”).
23. Az áraknak nem is ez a funkciója. Az árak elsődlegesen jelzések, amelyek orientálják a szereplőket.
24. Hasonlóképpen állunk a „szükségletekre” építő igazságosság-fogalmakkal. A „szükségletek” felmérése azt igényelné, hogy teljesen tisztában legyünk minden egyes állampolgár személyes körülményeivel. Ez pedig nem valósítható meg az egyéni életfeltételek teljes kontrollja nélkül. Ez azonban már átvezet a Hayek által felvetett második kérdéshez.
25. Hayek 1982: 65.
26. Hayek 1976: 87.
27. Hayek 1976: 88.
28. Lásd erről Hayek 1976, 6. fejezet fejtegetéseit.
29. Hayek 1982, II. köt., 55.
30. Magyarazattal tartozunk még azért, hogy miért neveztük „empirikus” libertariánusnak Hayek fogását a társadalmi igazságosságról.

Először is, mint láttuk, Hayek gondolkodásában megkülönböztetett szerepe van a szabadság fogalmának. Ez a szabadságfogalom azonban, s erről eddig még nem volt szó, nemcsak „önmagában való” értéket jelent. A szabadság alá van rendelve a hatékonyság és a haladás értékeinek. Azok az emberi társadalmak képesek fennmaradni, amelyek hatékonyabban tudnak szembenézni az őket érő kihívásokkal. A hatékonyság pedig akkor biztosítható a leginkább, ha a társadalom tagjai maximálisan tudják hasznosítani kizárólagos ismereteiket. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha maximális szabadságuk van az életfeltételeiket érintő döntésekben. A szabadságnak tehát instrumentális értéke, („célszerűsége”) is van. Ha pedig valaminek instrumentális értéke van, akkor a hozzá való viszonyulást az empirikus peremfeltételek ismeretében tudjuk csak eldönteni. (Az „empirikus” jelző használata egyébként világosabb lesz Robert Nozick nézeteinek elemzésekor.)

Másodszor, és ez már következik az előbbiekből, a piac és az állam viszonyának, kívánatos arányának eldöntésében nem a szabadság adja az egyedüli kapaszkodót. Hayek elfogadja azokat a hatékonysági alapon indokolható állami beavatkozásokat, amelyeket a piac tökéletlen működése tesz szükségessé.

A szabadság fogalmának hayeki értelmezéséről lásd A. De Crespigny 1975. A piaci tökéletlenségekkel kapcsolatos fejtegetéseket lásd Hayek 1982, III. köt., 14-15. fejezet. Az eddigiekből következik Hayeknek a jóléti állam intézményeivel kapcsolatos árnyalt, ám többnyire elutasító fejtegetései. Ezekről bővebben Hayek 1976, III. részben találhatunk eligazítást.

31. Nozick 1986.
32. Ennek a distinkciónak a kifejtésében Kis János fontos filozófiai művére (Kis 1987) támaszkodom.
33. Kis 1987: 61.
34. Kis 1987: 62.
35. Nozick 1986: IX.
36. Az erkölcsfilozófiai irodalom fogalmainak magyarra átültetése mindig meglehetősen komoly fejtőre készíti a fordítókat. Az *entitlement* szót jobb híján fordítjuk jogosultságnak. A „valamire való jogcím” talán valamivel szabatosabb, ám sokkal körülményesebb lenne.
37. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nozick nem adja meg pontosan ezeket a procedúrákat. Azt mindenesetre tudjuk, mely cselekedetek megengedhetetlenek. Ebbe a körbe tartozik például minden olyan cselekedet, ami a tulajdonjogokat sérti. Nozick szerint ilyen az adóztatás is.

38. Nozick 1986: 151.
 39. Uo.
 40. Az ellenvetések elsősorban Rawls koncepciójára vonatkoznak.
 41. Nozick 1986: 156.
 42. Az „elosztás” szó önmagában csak egyfajta közösségre, „kollektívumra” vonatkoztatható. Kis szójá-
 tékkal azt mondhatjuk, hogy a Nozick által értelmezhetőnek tartott igazságosság-fogalom éppen-
 hogy nem a kollektívumra mint egészre, hanem annak „disztributív” módon értendő részeire (az
 egyénekre külön-külön) vonatkozik, viszont elfogadhatatlannak tart mindenféle „(re)disztribúciót”.

Felhasznált irodalom

- Atkinson 1983: *The Economics of Inequality*. Oxford University Press, Oxford.
 Barr, Nicholas 1987: *The Economics of the Welfare State*. Weidenfeld and Nicholson, London.
 Barry, Brian 1973: *The Liberal Theory of Justice*. Clarendon Press, Oxford.
 Crespigny, Anthony de–Kenneth R. Minogue (szerk.) 1975: *Contemporary Political Philo-
 sophers*. Methuen, London.
 Daniels, Norman (szerk.) 1975: *Reading Rawls. Critical Studies of „A Theory of Justice”*. Ba-
 sil Blackwell, Oxford.
 Hayek, F. A. 1976: *The Constitution of Liberty*. Routledge and Kegan Paul, London. (Első ki-
 adás: 1960)
 Hayek, F. A. 1982: *Law, Legislation and Liberty*. Routledge and Kegan Paul, London. (Első
 kiadás: 1973)
 Kis János 1987: *Vannak-e emberi jogaink?* Magyar Füzetek könyvei 11, Párizs.
 Kopányi Mihály (szerk.) 1989: *Mikroökönómia*. Exonomix Kiadó, Budapest.
 Ludassy Mária 1989: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Kiadó, Budapest.
 Mill, James Stuart 1980: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Budapest.
 Mueller, Dennis C. 1989: *Public Choice*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass.
 Nozick, Robert 1986: *Anarchy, State and Utopia*. Basil Blackwell, Oxford, (Első kiadás:
 1974).
 O'Neill, Onora 1983: „Nozick's Entitlements”, in: Paul 1983: 305–322.
 Parsons, Talcott–Urmson, J. O. 1968: „Utilitarianism”, in: Sills 1968, 16. köt., 224–236. o.
 Paul, Jeffrey (szerk.) 1983: *Reading Nozick. Essays on „Anarchy, State and Utopia”*. Basil
 Blackwell, Oxford.
 Rae, Douglas et al. 1981: *Equalities*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
 Rawls, John 1985: *A Theory of Justice*. Oxford University Press, Oxford. (Első kiadás: 1972)
 Rawls, John 1983: „Social Unity and Primary Goods”, in: Sen–Williams 1983: 159–186.
 Sen, Amartya 1973: *On Economic Inequality*. Clarendon Press, Oxford.
 Sen, Amartya 1988: „Justice”, in: *The New Falgrave Dictionary of Economics*, 1039–1043. o.
 Sen, Amartya–Bernard Williams (szerk.) 1983: *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge Uni-
 versity Press.
 Sills, D. (szerk.) 1968: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Macmillan Co. and
 the Free Press, London.
 Tóth István György 1990: *A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája*. BKE Szocioló-
 gia Tanszék, Budapest.

RICHARD MÜNCH VOLUNTARISZTIKUS TÁRSADALOMELMÉLETE

Utólag teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy századunk nyolcvanas évei az új társadalomelméleti paradigmák formálódásának évtizede. Meggyőző és igen tekintélyes listát állíthatunk össze a jelentős társadalomelméleti kísérletekről akkor is, ha csak tallózunk az évtized nagy munkái között. Említhetjük Niklas Luhmann funkcionális strukturalizmusát, a posztmodern felvilágosodáskritikát, Habermas kommunikációs cselekvéseméletét, a Maturana és Varela nevével jelzett radikális konstruktivizmust – és még sorolhatnánk Manfred Frank, Karl-Otto Apel és mások kísérleteit.¹ Az új paradigmák formálódásában és a paradigmák körüli valamint közötti vitában szerény helyet foglal el, s nálunk mind ez ideig teljesen replektálatlan Richard Münch általa voluntarisztikusnak nevezett társadalomelmélete. Münch elméletének fogadtatása annak ellenére alakult így, hogy sok tekintetben számos új – eddig többé-kevésbé figyelmen kívül hagyott – problémát igyekszik tematizálni, szisztematikus elméleti rendszerbe foglalni és a diszkusszió körébe vonni.

Az 1945-ben született Richard Münch első munkái már mutatják érdeklődésének fő irányait és témáit: *Mentales System und Verhalten* (Tübingen, 1972), *Gesellschaftstheorie und Ideologiekritik* (Hamburg, 1972), *Legitimität und politische Macht* (Opladen, 1976), sőt már első átfogó rendszerelméleti kísérlete is megjelent 1976-ban, *Theorie sozialer Systeme. Eine Einführung in Grundbegriffe, Grundannahmen und logische Struktur* címmel (Opladen). Legjelentősebb munkái mégis a nyolcvanas évek közepétől látnak napvilágot. Időrendben: *Die Struktur der Moderne* (Frankfurt, 1984), *Die Kultur der Moderne* (Frankfurt, 1986), *Theorie des Handelns* (Frankfurt, 1988). E terjedelmes munkák mind átfogóbb és rendszeresebb kibontásai Richard Münch társadalomelméletének.

Voluntarisztikus szociológiaelmélet

Elméletének jellemzésére Münch a voluntarisztikus jelzöt tekinti a legkifejezőbbnek, s ezzel a megjelöléssel egyidejűleg hármasság viszonyt akar megragadni. Először: elhatárolódást a nagy elméleti tradícióktól, jelesül a pozitivizmustól és az idealizmustól, illetve különböző irányzataiktól. Ebben Parsonshoz kapcsolódik, aki „a voluntarisztikus cselekvéseméletet két irányban is lehatárolja, mégpedig egyrészt a pozitivistá-utillarista cselekvésemélet irányában, amely a cél-eszköz-választás hármasságán kívül nem ismer egyéb szelekciós kritériumot, s így mindössze a tény-

leges (*faktische*) rendszereket képes megmagyarázni; másrészt az idealista cselekvéselméletek irányában – amilyen például a német idealizmus –, amelyek a cselekvést mint szellemi objektívációt fogják fel és így csupán eszmei (*ideelle*) rendszerekről képesek felvilágosítást adni.”² Ez az elhatárolódás mármint másodsor München számára nem további, újabb egyoldalúságot jelent, hanem annak a nézőpontnak a lehetőségét nyújtja, amelyből e két elméleti vonulat egymással szoros kapcsolatban – vitában és kölcsönhatásban – áll, s így mind az elmélettörténetben, mind érvényességét tekintve csupán együtt, egymás kiegészítéseként kezelhető. A két irányzat összekapcsolásának kísérlete az elmélettörténetben olyan elődökre támaszkodhat – véli München –, mint Kant, Durkheim, Weber és természetesen és kiváltképpen Talcott Parsons, aki az összekapcsolást tárgyelméleti és metaelméleti szinten egyaránt megkísérelte konkretizálni. „Az okcidentális gondolkodás eme két szembenálló alapirányzatának, az idealizmusnak és a pozitivismusnak az integrációja az emberi tevékenység voluntarisztikus elméleti keretei között – Talcott Parsons alapvető és meghatározó törekvése és iránya. Metaelméleti szinten ez az alap téma a következőképpen fogalmazható meg: Hogyan lehetséges olyan cselekvéselmélet, amely egyesíti magában a teoretikus absztrakciót és a történeti-empirikus specifikációt, az oksági magyarázatot és hermeneutikus megértést? Tárgyelméleti szinten a kérdés ez: Hogyan lehetséges a szabályozottságot és az individuális autonómiát egymáshoz kapcsoló emberi cselekvés?”³

A harmadik összefüggés, amelyre az elmélet voluntarisztikus elnevezése utal, kissé eltér az előzőktől és a szociológiai elmélet önállóságát érinti. A makroszintű voluntarisztikus szociológiai elmélet csupán látszólag, a hagyományos filozófiai doktrínák szükségképpen egyoldalúsága felől tekinthető különböző filozófiai irányzatok keverésének, kibékítésének avagy voluntarista vegyítésének. Ha ugyanis a szociológiai elmélet tárgya a rendszerszerű emberi tevékenység, akkor a cselekvés makroszintű elmélete feltétlenül önálló, öntörvényű elméleti teljesítmény, legalábbis abban az értelemben, hogy nem a különböző filozófiai iskolákhoz, irányzatokhoz, hanem magához a rendszerjellegű tevékenységhez kell igazodnia, s a filozófiai tradíció különböző teljesítményei csupán annyiban fontosak számára, amennyiben e rendszerszerű emberi tevékenység egy-egy oldalát, megjelenési formáját értelmezik. Ebből a szempontból a filozófiai rendszerek következetessége igencsak problematikus – akár ontológiák, akár ismeretelméleti konstrukciók⁴ –, mivel különböző jellegű egyoldalúságok (elvontságok) szisztematikus doktrínáiról van szó, szemben a szociológiai makroelmélettel, melynek szisztematikussága „anyagának” (nem szívesen mondjuk: tárgyának) rendszerjellegéből következik.

Mindenesetre München is világosan látja, hogy az átfogó szociológiai elméletek és a filozófiai doktrínák viszonyának tisztázása nagyjából további vizsgálódást igényel.⁵ Ezúttal mindössze azt kell kiemelnünk, hogy München voluntarisztikus szociológiája az érintett filozófiai doktrínákat egyrészt nem filozófiai szempontok szerint, másrészt nem is önkényesen kapcsolja össze. Mármint az így felfogott szociológiai elméletnek – München szerint – két, egymással szorosan összefüggő szférát, egyrészt a tevékenységet, másrészt az általa létrehozott, egyszersmind meghatározó rendszert kell megragadnia.

Szisztematikus cselekvésselméleti koncepciójának kidolgozásában – Parsonst követve – Münch kiindulópontja egy analitikus séma felvázolása, melyben a tevékenység alapelemei egyrészt a szimbólumok, másrészt a cselekvésaktusok. A szimbólumok a legmagasabb szintű komplexitástól a legmagasabb szintű rendezettségig (komplexitásredukció), a cselekvések pedig a legmagasabb fokú kontingenciától a legbizonyosabb prognózisig (*zu höchster Voraussagbarkeit*), a legerőteljesebb kontingenciaszűkítésig variálódhatnak.⁶ A tevékenységrendszerek mármost úgy tekinthetők, mint amelyekben a szimbólumkomplexitás és a tevékenységkontingencia különböző módokon létrejövő kombinációkat alkot. Parsons AGIL-sémája szerint „az alapelemeknek és alapsajátosságainak a relációiból a szimbólumkomplexitás és tevékenységkontingencia négy és csakis négy alapviszonya jöhet létre: generalizáció (L), specifikáció (G), záródás (I) és nyitás (A), mégpedig a következők szerint:

- A. Legmagasabb fokú szimbólumkomplexitás és legmagasabb fokú cselekvés-kontingencia (nyitás).
- G. Legmagasabb fokú szimbólumkomplexitás és legalacsonyabb fokú cselekvés-kontingencia (specifikáció).
- I. Legalacsonyabb fokú szimbólumkomplexitás és legalacsonyabb fokú cselekvés-kontingencia (záródás).
- L. Legalacsonyabb fokú cselekvés-kontingencia (generalizáció).

E séma alkalmazása a *conditio humana* területén a következőket eredményezi: „A cselekvés és négy szélső pontja a cselekvő környezetének (*Umwelt*) négy elkülöníthető dimenzióját alkotja, nevezetesen a fizikai-kémiai folyamatok környezetét, a materiális adottságokat (A), a többi cselekvő céltételezését, a kollektív és individuális céltételezéseket (G), a közösségek és individuumok közötti konfliktusokat a társadalmon belül (I) és az emberi tevékenység értelemkonstitúciónak transzcendentális feltételeit (L)”.⁷

Hasonlóképpen ábrázolható – és vizsgálandó – továbbá az emberi magatartás is mint adaptív (A), célorientált (G), szociális (I) és szimbólumértelmező tevékenység (L). A szociális tevékenység vagy a közösségi cselekvés ehhez hasonlóan szintén ábrázolható, illetve felbontható az AGIL-sémában. Kétségtelen, hogy az így kialakított sémarendszer nehezen áttekinthető és meglehetősen bonyolult, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes analitikus klasszifikációkat Münch még tovább bontja – ugyancsak az AGIL-séma felhasználásával – s egy olyan összetett hálavá vagy inkább táblázattá bővíti, amely legalábbis helyenként meglehetősen önkényesnek és erőszakoltnak tűnik. Ezért nem követjük őt tovább a koordináta-rendszer útvesztőjében, helyette inkább az elmélet inspiratív oldalait vesszük szemügyre.

Strukturális differenciálódás versus interpenetráció

Kétségtelen, hogy Münch voluntarisztikus elméletének egyik legfontosabb terminusa az interpenetráció. Mint sok más fogalom és elméleti kiindulópont, ez is Parsonstól származik.⁸ Parsonstól eltérően és Niklas Luhmann-nal ellentétben – aki a rendszer–környezet viszony sajátos eseteként fogja fel az interpenetrációt, melyben az egyik rendszer a másik rendszer környezetét alkotja és viszont⁹ – Münch e terminussal egy általános elvet jelöl, melyet az elmélettörténetre, a struktúraváltozásra és a cselekvésdinamikára egyaránt alkalmazhatónak tekint. Az elmélettörténetben Kant adja Münch szerint az első példát az interpenetráció elvének alkalmazására, azáltal, hogy „a modern természettudományos megismerést nem egyszerűen az empirikus tapasztalatok szokásos generalizációjaként fogja fel – miként Hume empirizmusa –, és másfelől nem egyedül az észelvek logikai dedukciójának tekinti – miként Descartes racionalizmusa –, hanem az elméletalkotás és a tapasztalat kölcsönös áthatásának (*Durchdringung*)”.¹⁰

Röviden tehát a – talán nem túlzottan szerencsés – interpenetráció fogalma legalább két, egymástól különböző folyamat, tényező olyan kölcsönös összefonódását jelenti, amelynek következtében valamilyen újszerű szféra (tevékenység, norma, struktúra) alakul ki. A modern struktúrákra nézve tipikusan ilyen interpenetrációs kérdésfeltevés Max Weber híres vallásszociológiai bevezetője, melynek Münch a következő pozitív és általános megfogalmazását adja: „Weber felfogása szerint a modern racionális kapitalizmus interkulturális összehasonlításban távolról sem a tisztább ökonomizálás révén különül el a kapitalizmus korábbi, létező formáitól. Ismérve éppenséggel a nem ökonómiai elemmel való összekapcsolódás [...] Ez egyfelől a gazdasági tevékenységnek a közösségi konszenzusképzésbe való beépítését jelenti, másfelől pedig összefonódást a cselekvés racionális igazolásának folyamataival a szociális-kulturális diskurzusokban [...] A modern racionális kapitalizmus a gazdasági tevékenység olyan rendszere, amelyben a tiszta hasznossági orientáció alrendszere a gazdasági cserében a szociális-kulturális diskurzus, a társadalmasítás és a kollektív céltételezés nem gazdasági rendszerével az interpenetráció révén kapcsolódik össze”.¹¹ Az interpenetráció eme felfogását és a Luhmann-féle értelmezéssel szemben igazolható termékenységét – mondja Münch – akkor értékelhetjük kellőképpen, ha közelebbről szemügyre vesszük a modern társadalmakban lezajló strukturális differenciálódás hagyományos, illetve az interpenetráció elvén alapuló tematizálását. Mint ismeretes, a modern társadalmak strukturális differenciálódását tárgyaló szociológiai elmélet – így N. Luhmann, M. Willke, G. Taubner koncepciója – szükségképpen szembekerül azzal, hogy nem képes kielégítő magyarázatot adni, legfeljebb praktikus áthidaló ötleteket nyújt a ténylegesen megvalósuló rendszerkoordináció alapjára és lehetőségeire.¹² Ennek alapvető oka abban van, hogy a strukturális differenciálódás fogalma egyidejűleg jelent és szorosan összekapcsol két jelenséget: az alrendszerek elkülönülését és az alrendszerre jellemző egysíku – jóllehet bináris elvek szerint működő – racionalitás kikristályosodását. Közvetlenül Luhmann nézeteit kritizálva Münch azt állítja azonban, hogy a funkcionális rendszerelmélet differenciálódás-tézisével „Luhmann egyáltalán nem a modern gazdaság és politikai rendszer specifikumát ragadja meg. A modern

gazdaság sajátos vonása ugyanis éppenséggel nem a differenciálódás, hanem az interpenetráció [...] és a modern politikai rendszer is éppen ellentétesen működik: a politikai rendre és jogra épülő politikai rendszer csupán a közösségi kapcsolatok univerzalizálódása, a politika és a közösség interpenetrációja alapján érthető meg.”¹³ Másként fogalmazva: a modern politikai rendszerek differenciálódása ennek folytán nem vezet a részrendszerek által formált részracionálisok kölcsönös elszigetelődésére és a kommunikáció lehetetlenségére, mert maguknak a rendszereknek a kialakulásában az interpenetráció, azaz a meglévő rendszerelemek kölcsönös egymásba való átmenete döntő jelentőségű. A funkcionális rendszerelmélet, a rendszerdifferenciálódás problémájának tárgyalása ezen elméleten belül éppenséggel megfordítja a tényleges összefüggést: tételezi a szétválasztódást, vagyis a gazdaság fokozódó ökonomizálódását, a politikai szféra politizáltságát, a kultúra és a tudomány intellektualizálódását, hogy azután utólagosan kísérletet tegyen kapcsolataik megkonstruálására. A valóságos folyamat ezzel szemben – Műnch szerint – az, hogy a meglévő struktúrák és alrendszerek interpenetrációja révén kialakuló, új al-, illetve részrendszerek kapcsolata azokkal a szférákkal, amelyekről leváltak, nem problémamentes ugyan, de elvileg mindenestre lehetséges.

A modernség struktúrája és kultúrája

A hagyományos felfogásokkal szemben tehát – egyszersmind olyan elődök munkáira támaszkodva, mint Max Weber, J. Needham és B. Nelson¹⁴ – a modern kultúra éppenséggel nem az egyes tevékenységi szférák merev széttagolása révén különbözik a tradicionális társadalmak kultúrájától és struktúrájától, hanem azáltal, hogy a differenciálódás az interpenetráció mechanizmusainak működésével megy végbe. Összehasonlítva ezzel a modern dinamikával például a tradicionális Kínát vagy Indiát: „Kínában magasan fejlett technikai-gyakorlati gondolkodást találunk az empirikus pozitívizmus értelmében, ezzel szemben az absztrakt racionalizmus jóval fejletlenebb, továbbá ebben a helyzetben a racionalizmus és az empirizmus élesen elkülönül. Indiában az absztrakt gondolkodás, a racionalista idealizmus rendkívüli fejlettségét találhatni és fellelhetők az empirikus-pozitívista gondolkodás imponáló megnyilvánulásai, teljesítményei is. Csakhogy mindkét irány a mögöttük álló szociális rétegek szerint teljességgel elkülönült egymástól.”¹⁵ Az egyes szférák csaknem hermetikus bezártsága és kapcsolathianyja először az európai kontinensen oldódik fel a reneszánsz időszakában. „Az itáliai reneszánsz kapcsolja össze először e két gondolati irányt. Itt figyelhető meg a történelemben első ízben ezek kölcsönös egymást áthatása, melynek első minőségileg új eredménye a racionális tudományos kísérlet, ellentétben a korábbi, pusztán empirikus próbálkozásokkal. Ez a fejlődés folytatódott az angol tudományos közösségekben a 17. században és szélesedett ki az azt követő évszázadban Európa-szerte és az Egyesült Államokban.” [Ugyanez a kölcsönös áthatás] „érvényesült a kibontakozó nyugati szociális rendszerekben, legalábbis tendenciájában és összehasonlítva a premodern, nem okcidentális szociális rendszerekkel. Az okcidentális szociális struktúra sajátossága ugyanis éppen a normatív rendnek az összekapcsolódása az érdekartikulációval és

a változások irányában való nyitottsággal; az általános érvényesség követelményeinek az összekötése a konkrét specifikációkkal – beleértve ezek mindenkor meglévő konfliktusait is”.¹⁶

A kérdés mármost természetesen az, hogy az interpenetráció működésének feltételei közepette hogyan zajlik az egyes alrendszerek kialakulása és intézményes önállósulása. Münch úgy véli, ebben a folyamatban különös szerep jut (a) az interpenetrációs mezőknek, (b) a normáknak és végül (c) a konstrukciós elvnek. Az interpenetrációs mezőket illetően Münch nyomán azt mondhatjuk, hogy két vagy több – korábban már kialakult – szféra közötti kölcsönös áthatások olyan különösen erős intenzitású szféráiról van szó, amelyekben az interpenetráció végülis stabilizálódik és jellegében új alrendszerre kristályosodik, illetve intézményesül. Ez a kristályosodás azonban korántsem valamiféle automatikusan lezajló folyamat, csakis akkor van esélye, ha normatív-konstruktív erővel kapcsolódik össze. A modernség egyik jellemző vonása éppenséggel az utóbb említett normatív-konstruktív jelleg. „Az interpenetráció gondolata mögött álló normatív eszme nem egyéb, mint a modernség eszméje, melyet megintcsak egymással ellentétes értékeszmék összefüggő értékmintává egyesítése jellemez. A konstitutív eszmék a szolidaritás, a szabadság, a racionalitás és az aktív világformálás eszméi. Létrejöttéhez szükséges volt – és ma is az – a felvilágosító racionalitás, a polgári szabadság, a protestáns evilági aszketizmus és az angolszász konstitucionalizmus hagyományvonulatainak az összekapcsolódása. A szolidaritás és az individuális szabadság összekapcsolódását intézményesített individualizmusnak, a racionalitás és az aktív világformálás összefonódását módszeres-rationális aktivizmusnak nevezhetjük”.¹⁷ Ugyancsak az interpenetrációs zónákban lezajló összekapcsolódások, s mögöttük egyfelől a személyiségformálódás (interiorizáció), másfelől az intézményesítés között közvetítő normák működéseként, illetve a konstitutív tevékenység összehatásaként értelmezhetők a modern kultúra olyan további meghatározó vonásai, mint az univerzalizmus és a racionalizmus.¹⁸ Mármost a modernség kulturális mintája eme négy alapelemének (individualizmus, univerzalizmus, racionalizmus, aktivizmus) a kialakulása mind az elmélettörténetben, mind pedig a reáltörténelemben egyfelől nagy ívű kitekintés lehetőségét adja Münch számára, másfelől megalapozza a modern okcidentális kultúrák kialakulásának konkrét és összehasonlító elemzését. Ez utóbbi program megvalósítása a cél a *Kultur der Moderne* két kötetében, ahol Münch Anglia, Amerika (az Egyesült Államok), Franciaország és Németország modern kultúrájának intézményes kiépülését vizsgálja.

Az előzőek alapján azt mondhatjuk, hogy mindenekelőtt az interpenetráció elvéből következik a modernség – és a modernség kulturális mintái – sajátos felfogása. Münch szerint ugyanis a modernség seholsem egyszerűen a tradicionalizmus tagadása, hanem a tradicionalizmus és a sajátosan modern értékek valamint struktúrák egyfajta kölcsönhatása, összefonódása. Ez a kölcsönös áthatás a különböző régiókban és országokban eltérő feltételek közepette, egymástól különböző intézményeket létrehozva ment végbe, s ennek megfelelően különböző modernizációs utakat, „modelleket” alakított ki. Például: „A politikai rend demokratizálása Angliában a tradicionalizmus és a modernség sajátos, viszonylag stabil szimbiózisához vezetett. Ezzel szemben Franciaországban mindmáig feloldatlan konfliktus figyelhető

meg a vallásos tradicionalizmus és a szekularizált modernség között. Hasonló konfliktus tapasztalható Németországban és Olaszországban is”.¹⁹ Ehelyütt nincs módunk arra, hogy rövid áttekintésünkben akárcsak egyes elemeket kiemelve nyomon kövessük Münch történeti szociológiai vizsgálódásait, csupán nagy általánosságban utalhatunk azoknak a sajátos intézményeknek a részletesebb tárgyalására, amelyeket a modernizáció kulturális mintái sajátos nemzeti intézményeinek tekint. A konkrét történelmi feltételek közepette kibontakozó modernizációt illetően Anglia, Amerika (az Egyesült Államok), Franciaország és Németország egy-egy intézményét például a racionalizmussal kapcsolatban tárgyalja Münch. Így Angliában a *common sense* kialakulását és történetét, Amerikában a konkurenciát és a gyakorlatiasságot, Franciaországban a szellemet (*esprit*) és a deduktív következtetést. Így Angliában a tradíció és a modernség összekapcsolódása, Amerikában a partikularizmus és az univerzalizmus konstitutív kölcsönhatása, Franciaországban a rutin és a forradalom dialektikája, Németországban pedig a konformitás és az elidegenedés kölcsönhatása az egyes szférák interpenetrációs folyamatainak a forrása.²⁰

A fogadtatásról

Ebből az igencsak elnagyolt vázlatból is (mely szükségképpen mellőzi Münch elméleti fejlődését, elmélettörténeti interpretációit, tárgyszintű és metaelméleti distinkcióit stb.) kitűnhet, hogy olyan elméleti teljesítményről van szó, amely átfogó rendszerben tematizálja a társadalomelmélet és módszer aktuális problémáit, s számos tekintetben új megközelítést jelez, rivális koncepciót a kortárs elméleti erőfeszítésekkel szemben.²¹ Eképpen méltó társa korunk olyan teljesítményeinek, mint Luhmann elmélete vagy Habermas kommunikációs cselekvésemélete. Ennek ellenére Münch Németország határain kívül mindmáig alig ismert – s ez alól Magyarország sem kivétel –, és a német társadalomelméleti diszkuszióknak is csupán elvétve részese vagy tárgya. Jellemző példája ennek a mellőzésnek éppen Habermas egyik legújabb megnyilatkozása, nevezetesen *A nyilvánosság szerkezetváltozása* újabb kiadásához írott előszava. Habermas kritikai visszatekintése csaknem harminc évvel ezelőtt írott szövegére számos helyen – így például a polgári nyilvánosság kialakulását illetően – Münch interpenetrációfogalmához igen közel álló gondolatokat fogalmaz meg, többek között a tradicionális „népi” diszkurzus és a reprezentatív nyilvánosság kapcsolatáról, továbbá a modern nyilvánosságnak a belső feszültségekből eredő öntranszformációs potenciáljáról.²² A különben igen pontosan jegyzetelő Habermas ezúttal meg sem említi a vele mind elméleti-módszertani, mind pedig néhány konkrét kérdésben vitázó Richard Münch nevét és idevágó munkáit. Nyilvánvalóan nem elfogadható magyarázat, hogy Richard Münch más teoretikus nemzedékhez tartozik, mint Habermas vagy Luhmann, hogy csaknem húsz évvel fiatalabb náluk.

Münch elméletének két sajátosságát említhetjük meg – egy elsősorban formai, vagy annak tűnő vonást s az elmélet jellegét egészében érintő tartalmi vonást – mint a (másutt talán kevésbé, azonban) Németországban igencsak szokatlan mellőzöttség lehetséges okát.

Az egyik az elméleti kifejtés formalizmusa és bonyolultsága. Szó volt már róla: az elméleti összefüggések ábrázolására Münch a Parsons-féle AGIL-sémát használja fel, mégpedig oly módon, hogy a négy jelölés egy álló téglalap csúcsaira kerül. Mármost ez a téglalap úgy helyezkedik el az egymást derékszögben metsző függvény tengelyek között, hogy a vízszintes tengely a cselekvéskontingencia szűkítés-bővítés vonalát, a merőleges a szimbólumkomplexitás szűkítés-bővítés vonalát jelenti, amikor is természetesen az origó a legalacsonyabb szimbólumkomplexitás és a legalacsonyabb cselekvéskontingencia metszéspontja. Együttal pedig az AGIL-téglalapnak az integrációt jelölő csúcsa is. Nos, az interpenetráció révén a téglalapon belül ábrázolt interpenetrációs mezők az origó felé átlósan sűrűsödve igen bonyolult négyzethálórendszer hoznak létre, melynek két módfelett problematikus következménye van. Egyrészt a különböző szférák közötti kapcsolatrendszerek e sémája – az ábra eredeti céljával éppen ellentétesen – nem megvilágítja az összefüggéseket, hanem az integráció felé haladva egyre kibogozhatatlanabb; másrészt viszont a sémát, illetve a többszörösen egymásba kapcsolódó és szinte automatikusan – mindenestre grafikusán nehézség nélkül – felrajzolható négyzeteket a szerzőnek kényszerűen ki kell töltenie, amiből azután esetlegességek sora, alkalmanként azonnal nyilvánvalóan önkényes klasszifikáció adódik. Ez viszont kétséget kelt az olvasóban aziránt, érdemes-e a megértés szándékával felderítenie az egész bonyolult sémarendszert.

A másik megjegyzés immár tartalmi jellegű, s Münch kikerülhetetlen elméleti optimizmusát érinti. Ez az elméleti optimizmus nem azzal függ össze, hogy Münch rendületlenül bízik a modern struktúrák és társadalmak konfliktusfeldolgozó és önkorrektív kapacitásában, s nem is arra a már említett, az interpenetráció elvében megfogalmazódó alapállásra utal, miszerint a modern struktúrák differenciálódásából adódó részrendszerek kapcsolatai elvileg és lehetőség szerint eleve adottak. A probléma az, hogy Münch elmélete – nem utolsó sorban éppen az interpenetráció elvének következtében – nem ad módot a modern társadalmak kétségkívül meglévő, feloldatlan és súlyos következményekkel járó ellentmondásainak, illetve a társadalom patológus jelenségeinek a tematizálására. Márpedig korunk és a közelmúlt gondolkodói a társadalomelmélet megbízhatósági kritériumai között kitüntetett szerepet tulajdonítanak annak, hogy valamely elmélet mennyiben képes tematizálni vagy éppenséggel kiindulópontnak megtenni a társadalompatológia jelenségek körét. E tekintetben talán elegendő a frankfurti iskolára, Foucault-ra, Derri-dára vagy éppenséggel Habermasra utalnunk.

Hogy további elméleti munkássága során sikerül-e Münchnek ezt a problémát feldolgoznia, s amennyiben megkísérli a társadalompatológia problémáját tematizálni, akkor hogyan alakul át az interpenetráció elve s az elmélet egésze, ma még megválaszolhatatlan kérdés. Biztosan állíthatom azonban, hogy Richard Münch korántsem tette le a tollat.

Jegyzetek

1. Ezek egy részéről részletesebben beszámol Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat, 1987. Továbbá Pokol Béla: *A szociológielmélet új útjai*. Akadémiai Kiadó, 1988.
2. Münch, R.: *Theorie des Handelns*. Suhrkamp: Frankfurt/M. 1988, 38–39.
3. Münch, R., *uo.*, 12. A kérdések kanti fogantatása korántsem véletlen, s nem is erőszakolt. Erre magánál Parsonsnál explicit utalás: Parsons, T.: „A Paradigm of the Human Condition” in: *Action Theory and Human Conditions*. New York, 1978, 370–371. Egyébiránt éppen Parsons elmélettörténeti kapcsolódásainak értékelésénél érdemes utalni Münch Luhmann-kritikájára. Vö. Münch, *uo.*, 476–480.
4. Erre utal a hagyományos filozófiai álláspontoknak már Heidegger által is jelzett ellentmondása, melyet azután Hans Albert Münchhausen-trilemmaként fogalmazott meg. Vö. Heidegger, M.: *Lét és idő*. Budapest, 1989, 89. skk. Hans Albert: *Traktat über Kritische Vernunft*. Tübingen, 1969. Részletesebb áttekintéshez Balogh István: *A forradalmi ész kritikája*. Budapest, 1990, 33–37.
5. E tekintetben újabb adalékok várhatók a Suhrkampnál rövidesen megjelenő *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft* c. tanulmánytól.
6. Münch, R.: *uo.*, 98–99.
7. Münch, R.: *uo.*, 110–111.
8. Vö. Jensen, S.: „Interpenetration”, *Zeitschrift für Soziologie* 1978, 116–129.
9. Luhmann, N.: *Soziale Systeme*. Suhrkamp, 1987, 286–345.
10. Münch, R.: *uo.*, 28.
11. Münch, R.: *Die Struktur der Moderne. Grundmuster und differentielle Gestaltung des institutionellen Aufbaus der modernen Gesellschaften*. Suhrkamp, 1984, 13–15.
12. Ennek részletesebb elemzéséhez vö. Pokol Béla, *i. m.*
13. Münch, R.: *Theorie des Handelns*, 478–479.
14. Vö. Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen, 1920; Needham, J.: *The Grand Titration*. London, 1969; Nelson, B.: *Der Ursprung der Moderne*. Frankfurt, 1977. Kommentár és újabb szempontok a Wolfgang Schluchter által szerkesztett kötetben, különösen a *Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus* c. kötet bevezető tanulmányában, Frankfurt, 1983, 11–55.
15. Münch, R.: *uo.*, 626.
16. Uo.
17. Münch, R.: *Die Struktur der Moderne*, id. kiad., 25.
18. Uo., 531–629.
19. Münch; R.: *Die Kultur der Moderne*. I. köt., 263–264.
20. Ennek az elemzése a *Die Kultur der Moderne* két kötetének tulajdonképpeni tárgya.
21. Erre nézve lásd Münch explicit vitáit N. Luhmann-nal és Habermas-szal a *Theorie des Handelns* c. kötetben.
22. Habermas, J.: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. „Vorwort zur Neuauflage”. Frankfurt, 1990, 11–50.

EGY CSEH-SZLOVÁK SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYKÖTETRŐL

Néhány hónappal 1989 novembere után a csehszlovák szociológiai folyóirat, a *Sociologický časopis* 1990. évi 4. száma egy tematikus összeállítást közölt. A gyűjtemény szociológiai és prognosztikai tanulmányai lazán kapcsolódnak a korábbi kutatásokhoz, és előrevetítik a csehszlovák szociológia jövőbeli tájékozódását.

A szerzők többsége neves szociológus, aki már 1969-ben is munkatársa volt egy külföldön is ismert, Machonin által szerkesztett, terjedelmes kiadványnak (*Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Epoque). A húsz évvel ezelőtti munka sokoldalúan bemutatta a társadalmi struktúrát és széleskörű empirikus kutatásra épült. 1990-ben néhány szerző tanulmányt jelentetett meg a mű értékeléséről és fogadtatásáról a *Sociologický časopis* 1990. évi 3. számában „*Československá společnost – húsz év múltán*” címmel.

Az utóbbi írást több tanulmány követte, melyek együttesen a „Csehszlovák társadalmi struktúra átalakulása” című kutatási projektum kiindulópontját alkotják. Az előkészületek 1990-ben kezdődtek el, az első szociológiai vizsgálatra 1991-ben kerül sor egy 3000 fős mintán, 1993-ban pedig egy nagyobb szociológiai-statisztikai vizsgálat indul 20 000 háztartásról. A körülbelül öt évre tervezett kutatásban több tucat tudományos munkatárs és számos intézet vesz részt (így mindenekelőtt a Károly Egyetem Társadalom- és Politikatudományi Intézete és a Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai Szociológiai Intézete).

Az a tanulmánygyűjtemény tehát, amelyről az alábbiakban beszámolunk, a csehszlovák szociológusok aktív tudományos és publikációs tevékenységének csak a töredéke.

A gyűjtemény – mint a szerzők a bevezetésben leszögezik – előre kialakított tematikus egységet alkot. A közölt írásokban az egyes kutatók és kollektívák közös célja, hogy képet alkossanak a társadalmi rendszer kiinduló állapotáról az alapvető változások küszöbén, továbbá állást foglaljanak a következő években várható társadalmi átalakulás módjáról. A társadalmi fejlődés főbb átalakulási trendjeihez kapcsolódnak a tanulmányok témakörei:

– A plurális demokratikus rendszerbe való átmenet szociális összefüggései és problémái.

– A társadalmi igazgatás debürokratizációjának szociális összefüggései és problémái.

– A piacgazdasághoz való átmenet szociális összefüggései és problémái, különösen az egyensúly kialakítása a demonopolizált szolgáltató szervezetek és a fogyasztók között, illetve a dolgozók és a munka eredményének felhasználói között.

– A teljesítményelv érvényesülésének szociális összefüggései és problémái a társadalmi pozíciók megszerzésében és a társadalmi szerepek megvalósításában (különös tekintettel a műveltségre és a képzettségre).

– A gazdaság ágazati és szakmai átstrukturálódásának szociális összefüggései és problémái a termelés extenzív ipari struktúrájának meghaladása során.

– A társadalom generációs átalakulásával összefüggő szociális folyamatok.

– A társadalom érték-, s főleg morális struktúrájában végbemenő változások szociális összefüggései és problémái, különös tekintettel a szellemi kultúra kérdéseire.

A felsorolt fontosabb témakörök hasonló elnevezésekkel egyben az átalakulásról készülő kutatás fő irányát is alkotják. A közölt cikkek inkább kérdéseket tesznek fel, és jelzik a lehetséges válaszvariánsokat, ami a problémák széles skáláját nyitja meg a további kutatás előtt.

Az egyes cikkek és a tanulmánygyűjtemény összefoglaló bevezetése a meghaladott társadalmi rendszer sajátosságának tekinti a társadalomszervezés antideмократikus és bürokratikus elveinek komplementaritását (L. Brokl) és a teljesítmény ellen ható elemek rendkívüli súlyát a társadalmi berendezkedésben. Kölcsönös kompenzálás szükséges, amit már a hatalomátvétel idején megkezdtek a forradalom résztvevői és az újonnan születő hatalmi apparátus. Ez a rendszer ugyanis erős gyökeret vert a társadalom életében, ezért meghaladása hosszú távú politikai, gazdasági és szellemi változásokat követel. A társadalmi átalakulás ezért nemcsak részmozzanatokra terjed ki, hanem átfogó folyamat.

A fejlődés további tendenciáit mérlegelve a szerzők hangsúlyozzák, hogy valódi, komplex és minőségi változásokra van szükség, amelyek nem feltétlenül alkotnak egyetlen fejlődési vonulatot. Az általánosan elismert fejlődési trend keretében bizonyos változatok lehetségesek a megvalósítás során. Egyelőre a politikusok és a szociológusok között még nem kristályosodott ki egyértelmű álláspont a további fejlődés „modelljéről”. A szerzők leírják a fejlődés ismert, „neoliberális” és „szociáldemokrata” típusát, és kiegészítik egy további fejlődési lehetőség leírásával, amelyet „demokratikus szocialista” típusnak neveznek. Hangsúlyozzák a vita szükségességét a vázolt típusok és különféle kombinációik megvalósítási lehetőségeiről. A egyes rendszerek kialakításának lehetősége nemcsak Cseh-Szlovákiára, hanem Kelet-Európa többi országára is vonatkozik.

A szerzők kerülik a leegyszerűsítő ítéleteket, inkább nyitva hagyják a kérdéseket a további kutatás számára. Bármilyen jövőbeli modell, illetve különféle kombinációik közös kiindulópontjának a demokratizmust tekintik. Hangsúlyozzák, hogy főleg a cseh társadalom az „egyéni szabadság” és a „speciális szolidaritás” értékeinek kiegyenlítődése felé halad. A politika arra törekszik, hogy e két elv komplementaritását megteremtse. A befejező írás szerzői, Machonin és Musil szerint a szociológusoknak azt a sokszor kifejtett és kárhóztatott igazságot kell kimondaniuk, hogy „középutas ország vagyunk”.

A fenti gondolatokkal függ össze a szerzők nézete a szociológia szerepéről az átalakulás időszakában. Szerintük a szociológiának fel kell tárnia a mindennapos retorika mögöttes tartalmát, a különböző formációkba tömörült konkrét szubjektumok törekvéseinek valódi értelmét. A szociológia feladata, hogy tisztázza mindazt,

ami nem világos, ami álcázott vagy ködösített, és rámutasson az egyes koncepciók lehetséges következményeire. A szociológiának segítenie kell a közvélemény eligazodását az áttekinthetetlen helyzetben.

Egyes szerzők rámutatnak azokra a szükséges kompromisszumokra, melyek mind a valóságban, mind az emberek tudatában megkönnyítenék a piacgazdaságra való átmenetet. Figyelmeztetnek arra a lehetőségre, hogy a neoliberais gazdasági modell konfliktusba kerülhet a társadalmi valósággal és az emberek felfogásával. Ezért hangsúlyozzák az erős, de újragondolt állami szociálpolitika szükségességét, amely kiegészítené a gazdasági reformot. E szociálpolitika megfogalmazásában fontos szerepet kellene kapniuk a szociológusoknak.

Végül a gyűjtemény, melyben a cseh-szlovák szociológusok alapvető kérdésekben nyilvánítanak véleményt, bizonyára nem véletlenül egy magyar szerző, Szelényi Iván cikkét közli „A redisztributívról a vegyes gazdasági rendszerre való átmenet stratégiája és következményei” címmel. A cikk, mely fontossága miatt külön elemzést érdemelne, hasonló célt tűz ki, mint a többi tanulmány. Leírja a társadalmi-gazdasági átalakulások állapotát Kelet-Európában, különösen Magyarországon, és értékeli a jövőbeli fejlődés alternatív forgatókönyveit a világnak ezen a részén. Foglalkozik a további fejlődés különutas s a kelet-európai országok számára alkalmas alternatívájával, melyet néhány teoretikus már a két háború közötti időszakban javasolt. Ezek a magyar szakemberek körében jólismert gondolatok hasznosan egészítik ki a színvonalas tanulmány-gyűjteményt. A vitatott gondolatokról bizonyára más magyar szociológusnak is volna mondanivalója.

Benedek Gábor fordítása

Wolf Lepenies

Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft

Hamburg: Rowohlt, 1988. (első kiadás: München: Hanser, 1985)

A címben jelzett három kultúra: a természettudomány, az irodalom és irodalomkritika s mintegy a kettő „között”: a szociológia. Lepenies a hármójuk közti konkurenciában a modern társadalomtudományok „titkos történetét” látja. Mert a társadalomtudományok – különösképpen a legkevésbé legitim szociológia – a 19. század közepe óta a másik kettővel állandó versenyben vannak. Következik ez egyrészt a szociológia igényéből, hogy tudomány legyen abban az értelemben, amelyben a dicsőséges természettudományok azok, ugyanakkor viszont a társadalom önértelmezését is nyújtsa, mint ahogyan a polgári irodalom teszi. Balzac a mintapélda; nem véletlenül kerül elő a neve újra és újra, noha Lepenies külön nem ír róla.

A „titkos történetek” csak töredékesen adhatók elő: nem illeszkednek az elfogadott, kanonizált történeti sémák egyikéhez sem, akkor szólalnak meg, amikor a hivatalos történetek elhallgatnak, mert valami furcsához, kellemetlenhez, a sémákba nem illőhöz érnek. Lepenies könyve esszék gyűjteménye, francia, angol és német epizódokat mesél el, ismerteket és kevésbé ismerteket.

A szociológia és a diadalmas természettudományok viszonya valójában csak a háttérrel képezi az egyes történetekhez. Lepenies részletesen nem foglalkozik ezzel a nagyon is egyoldalú kapcsolattal (a szociológia csodálta a sikeres természettudományokat, azok pedig többnyire tudomást sem vettek róla). A részletesen elemzett téma: irodalom és szociológia. Két résztémája: az irodalmi és a társadalomtudományi értelmiség országoként és koronként nagyon változó viszonya, illetve az érzelmek, az irodalmiasság szerepe a szociológiában. Ez utóbbit elemzi például Comte és Clotilde de Vaux ismert kapcsolatát bemutatva. Comte-nál valódi fordulathoz vezetett a hamar tragikus véget ért és nagyon egyoldalú szerelem: a filozófusok, a proletárok és a nők szolidaritása révén megvalósuló szintézist hirdeti, a szociológiailag inspirált irodalom korszakát, amelynek előképe az épp irodalmiassága miatt a tudományból kitessékelt Buffon és az ő *Histoire Naturelle*-je. Irodalom, irodalmiasság, érzelmesség és társadalomtudomány viszonya máshogy jelenik meg Beatrice Webbnél. A Webb házaspárról is úgy vélték a kortársak, hogy mechanikus módon, az irodalmi igényekre nem ügyelve „gyártják” könyveiket. Ehhez képest Beatrice Webb önéletrajza, a *My Apprenticeship* irodalmi siker is lett. Lepenies azt a törekvést mutatja fel benne, amely a társadalomtudományt és az irodalmat társítva a szociológiát mint morális tudományt fogja fel, ami lehetővé teszi, hogy a megismerést a személyes élettörténetbe, az egymással szembenálló Én-törekvések klasszikus önéletrajzi modelljébe illessze.

Irodalom és szociológia viszonyának másik dimenziója: két értelmiségi csoport konkurenciaharca. Ennek díszpéldája a Durkheim körül kirobbant csata, amelyből Lepenies az Agathon-epizódot elemzi. 1910-ben jelent meg az „új Sorbonne” szelleme elleni támadás a fenti álnévvel. A szerzők (Alfred de Tarde, Gabriel Tarde fia

és Henri Massis) az eredetiség, a teremtő individuum megfojtását látták a munkamegosztás felértékelésében és a ténygyűjtés terjedő kultuszában, s a bajt a szociológia befolyásának tulajdonították. Az ügy politikailag jelentős volt: „Agathon” mögött a politikai jobboldal állt, a modern ipari társadalmat elutasító régi Franciaország. A helyzet paradoxona abból adódott, hogy mintegy a helyzet logikájának engedelmeskedve, a jobboldali irodalmárok is (Maurras és Barres mindenekelőtt, de Massis is) nosztalgikusan szociologizáltak (Maurras Comte csodálója volt). A frontvonalak ezért kuszák voltak: a szociológiában morálisan veszedelmes demagógiát szimatoltak és vele szembeszálltak az olyan Bergsont csodáló irodalmárok is, mint Péguy.

Másként látja Lepenies az angol helyzetet, ahol az irodalomkritika és a modern filológia legitimitása egészen a 20. század elejéig bizonytalan volt az egyetemi rendszerben. Lepenies a viktoriánus Matthew Arnold, majd a 20. századi neves kritikus, a Bloomsbury-körrel vitázó F. R. Leavis munkásságában mutatja ki a „rejtett szociológiát”. Az irodalom számukra morális vállalkozás volt, a helyes étellel foglalkozott, s ezért nem kerülhette meg a társadalmi kérdéseket. Természetesen ők is úgy vélték, hogy az irodalomkritika csinálja a „jobbik” szociológiát, de Leavis lapjában Veblent és a Lynd házaspár *Middletown*ját emelte ki mintaként (és dicsérette Beatrice Webb *My Apprenticeship*jét). A szociológia funkciójának átvétele Leavisnél együtt járt az ipari társadalom nosztalgikus kritikájával, a pasztorális korszak utáni vágyakozással. Lepenies a szociológiai elemeket T. S. Eliotnál is felfedezi – a Mannheimmel foglalkozó esszéiben idézi Eliot rendkívül elismerő szavait Mannheim tudományos teljesítményéről. A francia mintától eltérően Angliában nem állandósult a társadalomtudományos és irodalmi értelmiség konfliktusa. Lepenies szerint Angliában a tulajdonképpeni szociológia a második világháború előtt – a London School of Economics-tól eltekintve – az irodalomkritikában létezett mint a modernitás nem tisztán irodalmi értelmezése. Egyfajta *common sense* is szerepet játszott abban, hogy a diszciplináris elkülönülés nem vált olyan jelentős tétté, mint Franciaországban.

A szociológia körüli németországi bonyodalmak valamennyire talán nálunk is ismertek. Lepenies nem kerülheti meg a szociológia és a historicista történelemtudomány viszonyát és konfliktusát, az 1859-től, Treitschke szociológiaellenes könyvétől kezdve folyamatos, történeti indíttatású szociológiakritikát. Irodalom és szociológia viszonyában a kiindulópont azonban nem ez, hanem a német irodalmat belülről jellemző ellentét „költészet” és „irodalom” (*Dichtung* és *Literatur*) között: a költő elemi létező, akire a létezése (*Dasein*) jellemző, nem az, amit tesz; sem írnia, sem publikálnia nem kell ahhoz, hogy költő legyen. Az irodalmár ezzel szemben hivatásszerűen ír, a modern korszak terméke, s mint ilyen megvetésre méltó a George-kör vagy a tízes évek Thomas Mannja szemében. Ebbe a dimenzióba illik bele a George-kör Lepenies által részletesebben elemzett szociológiakritikája is. A szociológia persze az „irodalom” oldalára kerül. Csakhogy, amikor például a George-hívó Gundolf a költőt fenyegető társadalomról, a modern kor deszakralizációjáról és mechanizálódásáról ír, óhatatlanul közel kerül még hangnemében is a világ varázstanításának Max Weber-i leírásához – s nem véletlenül. Lepenies külön tanulmányt szentel George, Simmel és Weber viszonyának. A szociológiát mint diszciplinát a George-kör ugyan elvetette, de egyes szociológusokat magához közeleink érzett: Simmelt például, Webert is (élet és mű összefonódása miatt – Lepenies idézi is Gundolf gyengécske versét Weberről); a karizmatikus vezér weberi elemzésénél pe-

dig nagyon kézenfekvő Stefan Georgéra gondolni. Simmel és Weber generációja nem is feltétlenül szociológusként azonosította önmagát. Az Agathon-esszé körül ki-robbantható hasonló vita ezért nem ekkor alakult ki, hanem később, amikor a szociológia mint szak bejelentette egyetemi és kordiagnosztikai igényeit: a weimari korszak végén, Mannheim személye körül. A romanista Ernst Robert Curtius úgy érezte, hogy a szociológia vesélyezteti a német ifjúság nagyság és idealizmus iránti érzékét. A szociológia nem lehet a modern társadalom életvezető tana (*Lebenslehre*). Mannheim 1932-ben tényleg a szociológiának igényelte a filozófia korrekciójának a jogát, általános pedagógiai szerepet szánva neki az egyetemeken. Curtius kritikájának a paradox vonása mindamelllett az volt, hogy ugyanakkor elfogadta Mannheim értelmiségszociológiájának egyes elemeit.

Irodalom és szociológia viszonya Lepenies esszéinek fényében többszörösen el-lentmondásos: az irodalom, az irodalomkritika, az irodalmi értelmiség részéről (egyébként századunk második felében is és nemcsak a Lepenies által tárgyalt három országban) újra és újra megfogalmazott szociológia-kritika nem feledtetheti, hogy ugyanez az irodalom mennyire rászorul a kor értelmezésében a szociológiára. Ugyanakkor az irodalom – nyilvánvalóan a regényirodalom és az irodalomkritika elsősorban – riválisa, és pedig teljesítőképes riválisa a szociológiának. Gondot ez persze csak azoknak okozhat, akik úgy képzelik, hogy a korértelmezés is a szociológia sajátlagos feladatai közé tartozik.

Lepenies nem szokványos szociológiatörténetet ír, ezt már korábbi munkái is mutatták. Nem azzal foglalkozik, hogy a szociológia kiválasztott nagyjai mivel járulhatnak hozzá a ma fontosnak tartott elméleti kérdések megoldásához. Nem szorítkozik a szociológia intézményesülésének amúgy fontos problémáira sem. A szociológiatörténet nála egy (széles értelemben vett, tehát) szociológiai eszmetörténet része. Ezért figyelhet fel azokra a történésekre, amelyeket sem a professzionalizálódott szociológia, sem a nárcisztikus irodalomkritika nem méltat figyelemre.

S végül, ha irodalom és szociológia viszonyáról esik szó, s ha valaki arra figyelmeztet, milyen komplikált és sokrétű ez a viszony, akkor nekünk Magyarországon kiváltképp oda kell figyelnünk. Sokat mondták nálunk, hogy az irodalom és a társadalomtudomány keveredése a szociográfia formájában valamilyen magyar sajátosság. Nem baj, ha kiderül, hogy ez önmagában nem magyar sajátosság.

Némedi Dénes

J. A. Beckford

Religion and Advanced Industrial Society

Boston: Unwin Hyman, 1989.

Beckford az angol vallásszociológia egyik meghatározó egyénisége. Ez a könyve folytatója a korábbi írásainak, amelyek egyrészt a vallásszociológia elméleti problémáival, másrészt az új vallási mozgalmakkal foglalkoztak. Legújabb könyve szociológiatörténeti elemzésből bontja ki a vallás modern társadalombeli, új értelmezését. Ennek az újfajta értelmezésnek nemcsak az a feladata, hogy érthetővé tegye a modern vallási jelenségeket, hanem az is, hogy visszaadja a vallás elveszett szociológiai jelentőségét és a vallásszociológiát ismét integrálja a szociológia egészébe.

Ugyanis a modern társadalomban erősen csökkent a vallás és a vallásszociológia magyarázó ereje, és ez utóbbi egyre inkább a szociológia peremére került. A szociológia klasszikusai a vallást a társadalmi struktúra és a társadalmi folyamatok egyik fontos elemének tekintették. Egyik álláspont sem választotta el a vallást a társadalmi folyamatoktól.

Noha a baloldali és radikális gondolkodók a modern társadalom kialakulását a vallás hanyatlásával kapcsolták össze és ezt a vallásszociológia is támogatta a maga szekularizációs elméletével, a nagy átalakulás végbement a vallás eltűnése vagy helyettesítése nélkül. Ma, amikor a vallás mint identitást formáló tényező befolyása nő, tarthatatlanok a vallás végét akárcsak burkoltan is tartalmazó elméletek. Beckford szerint a modern társadalom vallási helyzete megcáfolja a vallást ideológiának és a társadalmi rend őrének, integráló erejének tekintő felfogásokat. Főleg az új (egyházon belüli és kívüli) vallási mozgalmak tapasztalata alapján a vallást egyre inkább az ipari társadalom uralkodó rendjét veszélyeztető erőnek tekintik, kihívásnak a modern társadalom alapvető értékeivel szemben. Nem vált valóra a nyolcvanas évek várározása, hogy a vallás árucikké válik, s ezzel beilleszkedik a modern társadalomba, alkalmazkodik az értékeihez, az egyházak pedig a jóléti állam egyfajta szolgáltató intézményeként maradnak fenn. A modern helyzet ismét a weberi vallásfelfogást hozza előtérbe, amely a vallást jelentések tárának tekintti és elsősorban a kritikai, a társadalmi változást elősegítő képességét hangsúlyozza. Beckford számára a vallás új jelentések megalkotásával új társadalmat létrehozó képessége a fontos. A vallásszociológia új fejleménye a vallás új szociológiai jelentőségét fogalmazza meg: a vallás képes a fennállótól eltérő, új társadalmi valóságot szimbolizálni. Ez együtt jár azzal a felfogással, hogy a vallás embereket és társadalmi erőket mozgósító képessége erős maradt; „függő változóból” ismét „független változóvá” vált a modern társadalom életében. Ez azonban nem feltétlenül jelenti az egyházak befolyásának növekedését. Ugyanis a vallási monopólium megszűnésével a vallás változékonnyá vált, sokféle új célra kezdték el használni, sok új eszmével, értékkel kombinálták. Beckford szerint a vallás kritikai jellegét növelte, hogy csökken a hívők kapcsolata a formális vallási szervezetekkel.

A vallás beckfordi, újfajta értelmezésére nagy befolyást gyakorol a kritikai szociológusoknak (elsősorban Habermas-nak, Offénak és Touraine-nek) az új társadalmi mozgalmakról adott elemzése. A vallási mozgalmak (evangelikalizmus, fundamentalizmus, felszabadítás teológia, bázisközösségek stb.) és az új társadalmi mozgalmak jellemzői hasonlóak: erős, eltérő azonosságtudat a tagoknál, világos kép az ellenfélről és a küzdelem tétjéről. Azonban emellett maguknak az új társadalmi mozgalmaknak is van bizonyos vallásos jellege, mivel az értékeiknek (autonómia, identitás, ellenállás a manipulációval, függéssel, bürokratizálódással szemben) vallási jellege van: végsőleg fontosak az emberi élet szempontjából és transzcendenciájuk az egyes társadalmi berendezkedéseket.

Mivel a vallás felfogása mindig szoros kapcsolatban áll a társadalom felfogásával, s Beckford a kritikai szociológia modern társadalomképét fogadja el, vallásfelfogását a kritikai és a jelentésadó elemek határozzák meg. A vallás értelemadó és társadalomkritikai felfogása párosul a modern társadalom weberiánus és frankfurtiánus felfogásával: A modern társadalom együtt jár a szabadság és az értelem elvesztésével, mivel a gazdasági és a politikai intézmények és azok eszközzacionális kerül egyre inkább uralomra. A modern társadalmat a kulturális tiltakozás jellemzi, s kevésbé a politikai, mivel a jellemző ellentét már nem tőke és munka

ellentéte, hanem az életminőségre és a jövő társadalmára vonatkozó kulturális el-
lentét. Az emberi élet biztosítása miatt az értelem funkcionális értelemmé válik,
ami viszont egyre inkább lehetetlenné teszi az emberi életet. A mai vallási mozgal-
mak a fennálló viszonyok jelentéseit zúzzák szét s alternatív jelentéseket fogalmaz-
nak meg: ma ismét megvalósul a vallás tiltakozó és problémamegfogalmazó ereje.
Nem közvetlenül a gazdasági és politikai feltételeket bírálják s akarják megváltoz-
tatni, hanem a társadalom jelentéseit. Ez a vallás prófetikus jellegének előtérbe ke-
rülését jelenti. A vallás kulturális tiltakozása az életvilágnak a gazdasági és politi-
kai intézmények eszközzracionálitása által végbemenő gyarmatosítása ellen irányul.
A vallási mozgalmak eszerint a modern kapitalizmus igényelte hatékonysági érté-
keket háttérbe szorító jelentéseket alkotnak, s nagy jelentőségük van az életvilág
bomlásának feltartóztatásában, sőt az ember emancipálásában. Ezt a megőrző vagy
emancipáló hatást azáltal érhetik el, hogy nyíltan új, eltérő életformát, jelentéseket
fogalmaznak meg. Marx, Adorno vagy Marcuse felfogásával szemben, akik a vallást
a kizsákmányolás és elnyomás ideológiája részének tekintették, Habermas a vallás
emancipáló hatására hívja fel a figyelmet. A hagyományos baloldal a vallást az em-
beri emancipáció gátjának tekintette, azonban ma kiderült, hogy a vallás ezzel el-
lenkezőleg az emancipációt szolgáló eszmék tára. A kritikai szociológia üzenete az,
hogy a vallási témák egyre központibbá lesznek a modern társadalom problémái-
val kapcsolatban, főleg az univerzalista etika keresése szempontjából. Beckford ezt
a Habermas által a modern társadalom kritikájára nyitott ablakot hangsúlyozza a
vallásban.

A vallás modern társadalmat bíráló és avval szemben alternatívát nyújtó ké-
pesége egyben a vallás kollektív jellegét is előtérbe állítja korábbi „individualista”
vagy „privatizált” felfogásával szemben, mivel a vallás oly módon védi az életvilá-
got a gazdaság és a politika eszközzracionálitásával szemben, hogy közösségeket hoz
létre, kommunikációs csoportokat. A kritikai elem a vallás emancipáló képességé-
re mutat rá, mely több az életvilág határainak megőrzésénél: a vallás képes a tár-
sadalom olyan jövőképét megalkotni, amely a tagok szabad kommunikációján alap-
ul. A kölcsönös elfogadáson és uralommentességen alapuló kommunikációs hely-
zet az egyházon belüli és kívüli vallási mozgalmakban egyaránt megtalálható.

Az a tény, hogy a modern társadalomban a vallás társadalomkritikai és tilta-
kozó képessége előtérbe kerül, jól megragadható a ma Magyarországon sokak által
kívánatosként leírt és értelmezett civil társadalom kritikájában. A modern kapita-
lizmusban a keresztény etika a legélesebb ellentétbe kerül az evilági gazdasági, po-
litikai étellel, amely lényegileg ellenséges a testvériségetikával szemben. E konfli-
ktus annál élesebb, minél inkább átjárja az eszköz- és funkcionális racionalitás a ka-
pitalista társadalmat. A testvériségetika gátolja a gazdaság és a politika funkcioná-
lis racionalitását, a civil társadalom uralkodó embertípusainak kialakulását. A li-
berális és fejlett kapitalizmus civil társadalmát a specialista és a hedonista jelle-
mzi. A civil társadalom e két embertípusa tud a legjobban alkalmazkodni és fennma-
radni a gazdaság és a politika funkcionális racionalitása által meghódított életvilág
jéghideg légkörében. Ezen alrendszerek s e személyiségtípusok együttműködnek a
testvériségmentes világ megalkotásában. Ezért, amikor a vallás a modern kapita-
lizmus racionalitását bírálja és egy másikat fogalmaz meg helyette, akkor egyben
a civil társadalmat s e két embertípust is bírálja, és helyette egy univerzális test-
vériségetikán alapulót mutat meg. A vallás és a civil társadalom embertípusainak
viszonya magában hordja annak lehetőségét, hogy a vallás társadalomkritikája –

ami már abban a pusztában is jelen van, hogy a modern társadalom eszközracionálisával szemben alternatívát fogalmaz meg – ellen a szakértő és a hedonista a legélesebben fel fog lépni. Az életvilág védelme az eszközracionálissal szemben a civil társadalom kritikája és a modern ember emancipálódásának lehetősége is egyben.

A vallásnak a modern társadalmat kritizáló és a meghaladását lehetővé tevő jelentérendszerként történő felfogása nem jelenti a vallás instrumentális és funkcionista bemutatását – hogy tudniillik a vallás jó dolgokat okozhat a társadalom fenntartásában –, mivel ez a bírált gondolkodásmód elfogadását jelentené. Ez a felfogás azt jelenti, hogy a vallás és a szellemi oldal nem hagyható figyelmen kívül a modern társadalom magyarázatában, mivel elsődleges, alakító tényezővé vált. Ez a gondolat egyben alkalmas arra is, hogy a vallásszociológiát visszahelyezze a szociológiai gondolkodás középpontjába, s megszüntesse elszigeteltségét.

Molnár Attila

Louis Roussel

La famille incertaine

Párizs, 1989

Az elmúlt ötven esztendőben két, előre nem látott, váratlan változás következett be az európai és észak-amerikai családok életében. Az első változás 1945 és 1950 között jelentkezett, amikor a korábbi tendenciákkal szemben a családok hirtelen nagyobb számú gyermeket vállaltak és ennek következtében a születések számának tartós emelkedése volt tapasztalható. Ezzel egyidejűleg nőtt a házasságkötések gyakorisága is és viszonylag korábban, fiatalabb korban házasodtak az emberek. Változatlan maradt a válások aránya és azoknak többsége, akik elváltak, újránházasodott. Minden arra utalt az ezt követő években, hogy a család intézményét a jövőben ezen tendenciák jellemzik majd.

Az elsőhöz hasonlóan váratlan volt az 1965 körül meginduló változás. Először csak a születések csökkenő számában jelentkezett, de hamarosan olyan drámai méreteket öltött, hogy 1975-ben az ipari országok többségében a születések szintje a reprodukcióhoz szükséges alá esett és azóta is ott maradt. A hetvenes években megindult a házasságkötések gyakoriságának rohamos hanyatlása is, s közben erősen emelkedett a válások gyakorisága. Az elváltak újránházasodása majdnem a felére csökkent. Mindez szükségszerűen átalakította a családok összetételét: csökkent a két szülőből és gyermekeiből álló családok aránya és jelentősen megnőtt az egy szülő gyermekeisé, valamint nőtt az egyszemélyes háztartásoké.

Mindezen jelenségekkel számos könyv, tanulmány foglalkozott eddig is, de többnyire az egyes jelenségekkel külön-külön. Az elmúlt években készültek először olyan munkák, amelyek a házasságkötés, a gyermekvállalás és a válás terén tapasztalható változások közös gyökereit keresték és hosszabb, történeti távlatokba helyezve elemezték a folyamatot. Ezen művek közé tartozik Louis Roussel könyve, amelyben a szerző a szociológia és a demográfia szemléletét és módszereit ötvözte.

Roussel az individualizálódást jelöli meg a változás legfőbb okául. Véleménye szerint több évszázaddal ezelőtt, 1740 körül indult ez a folyamat, amelyben lény-

ges szerepet játszott a halandósági viszonyok javulása: az életkor kitolódásával az erőfeszítés hasznát nemcsak az örökösök látták, hanem az egyén is. Az egyének boldogulása is cél lett, nemcsak a kollektívaké, így a családé. Új értelmet kaptak a normák is, melyeknek ezután már nem a közös túlélést kellett biztosítaniuk, hanem a harmóniát a közjó és az egyéni vágyak között.

Ezt a tendenciát erősítette fel a Francia Forradalom és nem fordította vissza a restauráció sem a napóleoni háborúk után, bár törvényekkel igyekeztek a régi normákat újraéleszteni. Az ipari forradalom, az urbanizálódás és az életszínvonal meginduló emelkedése új családi formákat hozott. Az egyik az önmagába zárt család típusa lett, amely mint a külvilág megpróbáltatásaitól menedéket adó közösség élt tagjai tudatában; a másik az ezzel egyidőben kibontakozó nyitott család, amely a társadalomban való előrehaladást, az érvényesülést kívánja biztosítani tagjai számára. Ez utóbbi felel meg az individualizáció folyamatának.

Lényeges változást jelent a szerelem egyeduralomra jutása a házasság motívumai közül, ami szintén az individualizálódást segíti elő. Ugyanakkor ezzel megindul a család stabilitásának aláásása is, mivel a szerelem érzelme szükségszerűen magában hordja meggyengülését, megszűnését is, – és így elhalványul a legfőbb összetartó kapocs a szerelemre alapozott házasságban. Ennek ellenére a XX. század második felében is elterjedt a múlt században kialakult családalképzés, amely a szerelem vezette családtól várja az egyéni boldogság megteremtését egy életre, és akkor is ragaszkodik a családi keretek fenntartásához, amikor azok érzelmi szempontból nem sokat nyújtanak. Nő viszont azoknak a házasságoknak a száma, amelyek kiüresedésük esetében felbomlanak, a partnerek boldogságukat új kapcsolatban keresik. Mint új jelenséget mutatja be Roussel az általa club-házasságnak nevezett kapcsolatot, amely kezdettől fogva racionális számításon alapul s az érzelmeknek alárendelt szerepet enged. Jelszó az egyéni autonómia biztosítása önmagunk és a partner számára egyaránt. Végül leírja mint modellt saját ábrándját, mely tipikusan reziduális, a gondolati rendszerből kilógó elképzelés: ez a történeti aspektusú család (*famille-histoire*), amely a partnerek közötti szolidaritást úgy hirdeti, hogy ugyanakkor tisztában van az egymással való azonosulás korlátjaival is, ezért az elképzelt, idealizált partner keresését feladja az együttlét során kipróbált partnerért.

Az 1965 körül meginduló változások azonban azt mutatják, hogy az újabb típusok sem elégitették ki az ifjabb nemzedékeket. Tömegessé vált a házasságon kívüli együttélés és ezzel együtt a házasságon kívüli szülések. Mindez korábban is előfordult, de Európában és Észak-Amerikában marginális jelenség volt. Az együttélések korcsoportok szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy mindentűnt elsősorban a 30 éven aluliak magatartásáról van szó: az ő esetükben az együttélés kivételes jelenségből valószínűvé vált.

Felvetődik a kérdés, hogy az együttélések pótolják-e a házasságkötések csökkenéséből adódó kiesést. A válasz országonként változó: ott, ahol a munkanélküliség magas, az együttélések is viszonylag későbbi korban kezdődnek, s helyettük még ennél is lazább párkapcsolati formák terjednek, mint a különlakás melletti tartós, szexuális, szabadidőeltöltési és részleges gazdasági kapcsolat, a LAT (*living apart together*).

Az együttélések nagy részét házasság követi. Fordítva: Svédországban kevés kivétellel, Franciaországban az esetek felében, Angliában azok egyharmadában a házasságkötést együttélés előzi meg.

Roussel a házasságkötés elkerülésének alapmotívumául azt tekinti, hogy az emberek meg kívánják őrizni teljes uralmukat privát életük felett. De megfogalmazza ezt más hangsúllyal is. Az emberek kerülik a visszafordíthatatlan vagy csak nehezen megváltoztatható döntéseket. Míg hajdanában a felnőtté válás volt a fiatalok célja, és a házasságkötés, a gyermek születése ezt szimbolizálta, addig ma a serdülőkorban maradás a cél, vagy legalább is a „fiatal felnőtti” státusz minél tovább megőrzése. Bizonytalanok önmagukban és saját érzelmeik, céljaik tisztázását a le nem zárt kapcsolatoktól is várják. Az intézményi formák nem gyakorolnak kényszert a viszonyok rendezésére: nincs szégyen, nincs büntudat, szorongás van.

Az elmondottak éppen úgy érvényesek a gyermekvállalás, mint a házasságkötés halasztására, elkerülésére. Itt Roussel még a gyermek szerepének megváltozásáról ír a történelem folyamán: hogyan lett a XIX. században a családi élet és törekvések centruma a gyermek, és hogyan szűnt meg az utóbbi évtizedekben a gyerekek uralma, s növekedett jelentős mértékben autonómiája a családok nagy részében.

Mi várható? Az 1940 és 1960 körül készült prognózisok csődje nagy óvatosságot tanácsol, ennek ellenére úgy érzem, hogy Roussel indokoltan jut arra a következtetésre, hogy nem valószínű, hogy a házasságkötés nélküli együttélések aránya a jövőben jelentősen csökkenne és mind az együttélések, mind a házasságok felbomlási arányában lényeges változás következne be. A termékenységi tendenciák lényeges megváltozására sem mutat semmi. Roussel a jövő szempontjából is fontosnak tekinti az egyéni értékek, magatartási normák alakulását. Ezeknél nem szabad elfelejteni, hogy a családi magatartásra ható tényezők részei az egész társadalmi kultúrának. Éppen ezért változásuk csak az általános társadalmi folyamatok közepete mehet végbe. Ezért olyan korlátozottak az állami intézmények lehetőségei is arra, hogy jogszabályokkal, szankciókkal vagy direkt propagandával érdemi változásokat hozzanak.

Roussel végkövetkeztetéseinél azonban egy dolgot elfelejt, amire egyébként korábban maga hívja fel a figyelmet. Ez a különféle családi típusok, magatartási formák egyidejű létezése az egyes társadalmakban. A ma már tradicionálisnak tekintett, valójában a múlt században kialakult forma és annak ideológiája ma is széles körben elterjedt, és előfordulási arányának néhány százalékos növekedése az egész társadalomra vonatkozó statisztikai mutatók olyan mozgását eredményezheti, ami a család jövőbeli alakulása szempontjából nem lényegtelen, bár téves volna úgy értékelni, mint a tradicionális formák általános restaurálódását és az újabb formák eltűnését. Nyilvánvaló, hogy a családvizsgálatok esetében is számolni kell a különféle szubkultúrákkal és a társadalom egészére vonatkozó összkép csak a különféle részpopulációkra vonatkozó adatok, eredmények integrálásával alakítható ki.

Cseh-Szombathy László

David Lane

Soviet Society Under Perestroika

Boston: Unwin Hyman, 1990.

Lane mindent tud a Szovjetunióról, amit arról valaki tudhat egyáltalán. Ennek már több ízben tanúbizonyságát adta, s legújabb könyve is megerősíti az olvasót ebben.

Nem lehet tehát a tudás hiányával magyarázni Lane könyvének alapvető hiányosságát, hogy tudniillik nem érthető meg olvastán mindaz, ami a Szovjetunió eddig volt, ami most és ezután lesz (ha lesz). Továbbá, ha eddigi művei hasznosak voltak a Szovjetunió megismerésében s ez a műve sem rosszabb az előzőknél, akkor logikusan következik, hogy nem Lane lett rosszabb szerző, hanem eddig is meglévő korlátja vált láthatóvá.

Milyen korlátra gondolunk? Arra, hogy Lane-nek nincs olyan modellje, amely koherensen képes lenne elénk tárni a szovjet rendszer strukturális és funkcionális sajátosságait.

Miért nincs Lane-nek ilyen modellje? Részben talán azért, mert erre eddig nem volt szüksége. Hiszen az alig ismert szovjet rendszert elégségesnek tűnhetett csak leíró módon megismerni. Ugyanis ez már önmagában is heroikus feladat volt, ismerve az adatok hiányát és megbízhatatlanságát. Ha tehát egy szovjetológus csak annyit tett, hogy a nehezen megszerzett adatokat korrektül értelmezte, már nagy tettet hajtott végre.

Részben veszélyei is voltak a szovjet rendszer modellszerű leírásának. Ilyent leginkább csak ideológiai támaszként lehetett megalkotni. Háromféle is létrejött: a trockista, a szovjet marxista és a jobboldali kremlinológiai.

Lane hatalmas tárgyi tudásával könnyen teljesítette azt a feladatot, hogy szinte teljes áttekintést adjon a szovjet társadalomról, s ugyanakkor elvesse az ideológikus modellek kínálatát, leegyszerűsítő magyarázatokat.

De miért van az, hogy éppen most, Lane e kiváló összefoglaló művéből hiányoljuk a magyarázó modellt? Mi változott meg, hogy ez a hiányérzet nem jelentkezett Lane korábbi művei olvastán? A válasz egyszerű: a Szovjetunió változott meg. Mégpedig olyan alapvető változások mennek végbe a mai szovjet rendszerben, amelyeket már nem lehet mégoly hatalmas tömegű empirikus tény illusztratív egymás mellé rakásával megmagyarázni. Természetesen nem alkalmasak erre az ideológikus modellek sem. Olyan modell, amely a szaktudományok modelljeit adaptálná a változó szovjet válságra, nincs Lane munkájában.

A változások mélysége és gyorsasága azért teszi láthatóvá a modell hiányát, mert enélkül nem lehet követni a történéseket, előrejelezni a változások trendjét, illetve kihámozni a rengeteg történésből a strukturális elemeket. Marad a jószándékú hit, hogy a peresztrojka valami alapvetően újat jelent a szovjet rendszer számára. Ez mint politikai alapállás el is fogadható, de mivel erről adatok híján még a nagy tudású Lane sem tudhat semmit, ezért ennek bemutatásakor a leírás olykor-olykor ideológiába csúszik át. S ez annál inkább veszélyes, mert a peresztrojka vizsgálata csúszós terület. Lane természetesen tisztában van ezzel a veszéllyel, hiszen a 10. oldalon a peresztrojka szó lehető legjobb angol fordítását keresve három alternatívát is számba vesz: *restructuring*, *radical reform* vagy *revolutionary transition*. A 13. oldalra a harmadik alternatíva esik. Ezzel azonban két gond is van.

Egyrészt a megmaradt kettő is gyökeresen más politikai tartalmat hordoz, másrészt könnyen lehet, hogy az elveszett harmadik az utókor szemében a peresztrojka igazi jelentésévé lesz. Hiszen sok jel mutat arra, hogy a peresztrojka lassan már nem a fennálló rend jobbított változata, hanem valami egészen más, esetleg már nem is akaratlagosan irányított folyamat.

Természetesen nem lehet számon kérni Lane művén, hogy nem követi nyomon a szinte hetente újabb változásokat produkáló átalakulásokat. Ugyanakkor feltűnő, hogy meg sem említi a kelet-európai országokban végbement változásokat, s hatáskukat a Szovjetunióra, noha ezek a kézirat lezárásakor (kb. 1989 nyarán) már igen csak előrehaladott állapotban voltak. Ennek nyilván ismét az az oka, hogy a Szovjetunió önmagában is hatalmas téma, amely lekötötte a szerző figyelmét. Ha a szovjet rendszer, s nem a Szovjetunió lett volna Lane elemzésének fókuszában, akkor – ugyan sok leíró elemzés elhagyása árán – magáról a Szovjetunió rendszeréről és átalakulásáról többet megtudhattunk volna egyfajta „komparatív szovjetológia” alkalmazásával, amelyben a kelet-európai változások mutatis mutandis a szovjet változások előképeiként vagy/és alternatíváiként értelmeztettek volna.

Összefoglalóan tehát Lane műve kiváló tankönyv a mai Szovjetunióról, pótolhatatlan kézikönyv a mai szovjet folyamatok megismeréséhez. A sok, friss és jól olvasható táblázat és ábra, a jól válogatott idézetek és szemelvények, a bibliográfia és a függelék mind alkalmas a bevezetőben bemutatott Szovjetunió-képek korrigálására. De arra nem alkalmas e munka, hogy általa megértsük a történések lényegét. Lane műve számunkra azt bizonyította, hogy nemcsak a jobb- és baloldali ideologikus modellek, de az ellenük harcoló empirista közelítés sem alkalmas már a szovjet rendszer változásainak leírására. Ehhez – és még inkább a változások lényegének megértéséhez – új, szaktudományos és komparatív elemzésre felkészült közelítés kell.

Kolosi Tamás–Sík Endre

Kolosi, T.-Szelényi, I.-Szelényi, Sz.-Western, B.:
POLITICAL FIELDS IN THE PERIOD OF POST-COMMUNIST TRANSITION.
PARTIES AND SOCIAL CLASSES IN HUNGARIAN POLITICS (1989-1990)

In February 1989 the Hungarian Socialist Workers Party agreed to adopt a multi-party system. Within thirteen months free elections were held giving rise to a multi-faceted political system. Six parties had candidates elected to Parliament. These parties were situated in different political 'fields' according to the nature of their programmes and the predicted social composition of their constituencies. The paper attempts to describe the social characteristics of the actors and the nature of their struggle in these political fields. It claims that since 1989 the countries of Central Europe have embarked on the post-communist phase of development by eliminating the three major supports of the societies formerly called 'communist' or 'state socialist': the dominance of state ownership, party monopoly, and the cadre hierarchy. The evolution of three political fields has been posited for the period of post-communist transition: a national Christian centre-right, a liberal, and a social democratic field.

The elections in March and April 1990 brought a massive victory for the national Christian parties. They won almost 68 per cent of the seats, while the liberals received a mere third, and the Socialist Party, the only 'leftist' party to get into Parliament, received less than ten per cent. The elections in 1990 also produced similar results in other countries of the region. This apparent return of the characteristics of the past is one of the most important problems discussed in the paper. Political sociologists usually assume a relation between political behaviour and social structure. Thus, the political sociologist is puzzled to find such an obstinate return of the status quo ante. What accounts for the weak explanatory force of the social structure and a persistent survival of the old political culture?

In answering these questions, the authors first outline a hypothetical map of classes in post-communist society, confront their hypothesis with public opinion poll results, and then proceed to analyze voters' and non-voters' attitudes. The final section of their paper offers an institutionalist analysis of Central European politics. It explores why no party could 'address' the half or one-third of the voters who maintain predictably centre-left preferences.

The authors conclude that although a considerable social democratic constituency exists which could support a political movement representing a leftist alternative to the national Christian government policy, as yet no political party has been able to lend authentic expression to their interests. The future of Hungarian politics largely depends on whether this distortion of institution-building can be corrected, and whether the ensuing political vacuum can be eliminated. In Hungarian and, in general Central European politics, this situation presents real danger. If the left is unable to mobilize this constituency at a time of economic crisis and growing unemployment, it is to be feared that a 'political entrepreneur' standing to the right of the present government might address and win over the thus far silent majority in Hungarian political life.

Andorka, R.:
LONG-TERM SOCIAL DEVELOPMENT IN THE LIGHT OF SOCIAL INDEX TIME
SERIES IN HUNGARY AND FINLAND

The paper investigates the nature of social development in Hungary since 1945, by comparing time series of Hungarian and Finnish social indices. Three alternative theories are considered: (1) Hungarian, socialist development has fundamentally differed from capitalist development in Finland, (2) social development was determined by industrialization in both countries, producing remarkable

similarities, and (3) the socialist and the capitalist route of development represent two variants of the industrial society with significant differences. The author finds that a comparison of the indices of economic development, income distribution, social mobility, time budget, mortality, deviant behaviour, and life quality support the last among the above alternatives. Differences between the Finnish and the Hungarian social development are most conspicuous in mortality, deviance, and the quality of life.

Róbert, P.:
**INEQUALITIES OF CHANCE IN EDUCATION. TRENDS OF CHANGE
IN HUNGARY UP TO THE 1980s**

The paper studies the dependence of education, specifically the probabilities of reaching the various levels of education, on the social background of parents. The computer linked data base on 11.999 persons derives from three representative national surveys in the years 1986, 1988, and 1989. The data were processed separately for males and females in four cohorts born between 1923 and 1962, thus the paper covers the period from the early 1940s to the late 1980s. In its main lines, it repeats the analysis conducted by R. Andorka and A. Simkus on data of the year 1973. The methods applied are linear and logistic regression.

The author finds that the dependence of education as such on social background measured by the father's occupation and education slightly decreases from the oldest cohort toward the youngest. The general rise in educational levels, a balancing of qualifications between males and females can also be clearly seen. And yet, when not education in general but the probabilities of reaching the successive levels of education are in the focus of analysis, a tangible improvement for both sexes can only be demonstrated in the case of primary education. Secondary education shows already a gender-specific duality: whereas men prefer training for skills, women choose the humanities and 'academic' training. The probability of higher education, when compared to the number of high school graduates entitled to enrolment, shows a decreasing trend from the oldest cohort to the youngest. This is particularly true in the case of traditional university studies and for women.

Pokol, B.:
**FROM THE PROFESSIONS TO THE SYSTEM OF PROFESSIONAL
INSTITUTIONS. ON THE COMPREHENSIVE STRUCTURES UNDERLYING
THE PROFESSIONS**

Sociologists seem to have lost interest in investigations concerning the theoretical framework for the analysis of the professions. Recent studies have not contributed significantly to the theoretical paradigms of the mid-1970s. They have concentrated rather on providing detailed descriptions of the single professions and their national differences. This paper proposes an approach to the theoretical study of the professions, which contrasts their functional differentiation with N. Luhmann's analyses of social subsystems. It suggests that professional subsystems be defined by the respective populations which professionally use the adequate binary codes in their communications. The concept of a social subsystem will thus be replaced by that of the system of professional institutions which is, in many respects, close to the concept of 'professions' as used by sociologists. The paper presents a revised version of the author's theory on the system of professional institutions.

Laki, M.:
NON-GOVERNMENTAL METHODS OF CIRCUMVENTING INFLATION

This paper, originally presented at the November 1, 1990 session of the Social Science Society, attempts an economic sociological analysis of inflation averting behaviours undertaken by households and enterprises. This behaviour is interpreted as a process of adaptation in which economic actors acquire income exceeding their inflationary losses. The increase of nominal income, market switch, growing indebtedness, investments in hard currencies and precious metals and stocks, and the delay of large purchases are interpreted as tactics which circumvent or combat inflationary effects. It is demonstrated by listing several examples that some of these methods were effectively implemented to counterbalance inflation in some businesses and households. Yet their combined effect – with the exception of the market switch – does not reduce inflation; on the contrary, it drives the rate and effects of inflation up. The government has limited means at its disposal to influence the inflationary trends and even less the inflation averting strategies used by enterprises and households.

Bozóki, A. and Kovács, É.:
THE POLITICAL PARTIES IN THE MEDIA DURING THE TAXI DRIVERS' BLOCKADE

From 26th through 28th of October, 1990, a disobedience movement arose in the wake of an unexpected and drastic raise of petrol prices in Hungary. Taxi drivers and transporters blocked the most important traffic crossings in the country, making it ungovernable for three days. The action did not remain the issue of a single occupational group, since a significant part of the population approved of it. In Hungary, no such large-scale, spontaneous action had occurred since 1956. Apparently, people were dissatisfied with the direction of changes in the political system, with the replacements within the political elite, and with the party pluralism that had just begun to develop. Their dissatisfaction, building up but suppressed for long years, hit the elected representatives of the new political system. The paper studies the reactions of the political parties to this situation in their media statements by asking whom they made responsible for the crisis, how they classified the movement, what their attitudes were to possible violent measures by the authorities, what solutions they proposed, and what lessons they drew from this crisis.

Pál, G.:
"DON'T VOTE! DO IT YOURSELF!"
REFLECTIONS ON THE TAXI DRIVERS' BLOCKADE

The events referred to as the 'taxi drivers blockade' occurred in Hungary between October 26th and 28th of 1990. The blockade not only interfered with the regular activities of the general populace, the police, and the politicians, but showed itself to be a provocative topic for sociological and political analysis. The paper seeks to locate the confluence of circumstances and conditions which made this activity possible. According to M. Olson's analysis large latent groups are unable to act in accordance to their common interest under ordinary circumstances. Starting from the theory of collective action, i.e., assuming that the group members were rational actors, the paper explains the rapid growth and success of the taxi drivers using two basic factor clusters: (1) the group characteristics of the taxi drivers, such as an excellent inner communication channel, repeated and successful previous actions, their mutual dependence, and the costliness of the free rider's alternative; (2) the social ramifications of their actions, i.e., the tactics of the government and the sympathy of individuals outside of the group. The support of outsiders meant both protection and significant constraint: exclusive entrepreneurial interests could not be voiced in the face of relatively broad civil support and the general expectations of the disobedience movement.

CONTENTS

STUDIES

- Kolosi, T.–Szelényi, I.–Szelényi, Sz.–Western, B.: Political fields in the period of post-communist transition. Parties and social classes in Hungarian politics (1989–1990) 5
- Andorka, R.: Long-term social development in the light of social index time series in Hungary and Finland 35
- Róbert, P.: Inequalities of chance in education. Trends of change in Hungary up to the 1980s 59
- Pokol, B.: From the professions to the system of professional institutions. On the comprehensive structures underlying the professions 85

WORKSHOP

- Laki, M.: Non-governmental methods of circumventing inflation 103
- Bozóki, A. and Kovács, É.: The political parties in the media during the taxi drivers' blockade 109
- Pál, G.: "Don't vote! Do it yourself!" Reflections on the taxi drivers' blockade 127

ORIENTATION

- Tóth, I. Gy.: The problem of social (distributive) justice 151
- Balogh, I.: Richard Münch's voluntarist social theory 172
- Kalinová, L.: On a volume of Czecho-Slovakian sociological essays 181

BOOKS

- Lepenies, W.: *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft* (Némedi, D.) 184
- Beckford, J. A.: *Religion and Advanced Industrial Society* (Molnár, A.) 186
- Roussel, L.: *La famille incertaine* (Cseh-Szombathy, L.) 189
- Lane, D.: *Soviet Society under Perestroika* (Kolosi, T.–Sík, E.) 192

